

ASHVAGHOSHA'S
BUDDHA-CHARITA

(Cantos I—V)

WITH A SCHOLIUM

BY

DATTATRAYA SHASTRI NIGUDKAR,

Principal, Sanskrit Pathashala, Rajapur.

AND

INTRODUCTION, NOTES AND TRANSLATION

BY

K. M. JOGLEKAR, M. A.

PUBLISHED BY THE AUTHOR.

Sold by

THE ORIENTAL PUBLISHING COMPANY,
GIRGAON, BOMBAY.

1912.

Price Rs. 2.

PREFATORY NOTE.

The appearance of the *Buddhacharita* before the literary world has been mainly due to the exertions and interest of Mr. Hodgson. It was he who secured copies of the Ms. in Nepal. Prof. Sylvain Levi published one Canto of the poem in the *Journal Asiatique* but abandoned the work in favour of Prof. Cowell who prepared the text of the poem from "three Mss. all copies from an original which is inaccessible in Nepal." "Of these three Mss.," says Prof. Cowell, "only one, that in the National Library at Paris, is a Devanagari transcript—the other two are in the Nepalese character. This has been published by the Delegates of the Clarendon Press, Oxford.

I was reading the poem from the Clarendon Press edition, during a rambling excursion in some of the villages in the Konkan. In one of them I espied a heap of loose pages of Pothies at the house of a young man of the Gokhale family. In that mass. I came across pages of the *Buddhacharita* running upto Stanza 90 of Canto XII. This happened about February 1907. The youth could not give me any information of the Mss. except that they may have perhaps belonged to his great-grandfather who was an *Ashrita* (a protegee) of the Maharaja Sindiya of Gwalior.

On a perusal of the Ms. I thought of bringing out an edition of the *Ka'vya*. With this object in view I addressed a letter to the Delegates of the Clarendon Press and received a kind and encouraging reply from the Secretary dated 13th December 1907—"We have considered your request for permission to draw on the Delegates' edition of *Buddhacharita* for the concluding part of the work..... We have pleasure in giving you the permission you request..... In the letter dated 11th February 1908, the Secretary writes "I have pleasure in granting you permission to take readings from our text of *Buddhacharita* on the understanding that this fact will be recorded in the notes whenever a reading is borrowed." I do not know how adequately to thank the Delegates of the Clarendon Press for their kindness in so generously granting me the permission.

In the course of conversation with Mr. Vaman Shastri Islampurkar I found that he knew a Jain Yati who posess-

ed a Ms. of the Buddhcharita. I tried my best to induce the Shastri to obtain me the loan of the Ms. but failed. All that I could get through him was a collation of readings of the first two Cantos. In his letter Mr. Vaman Shastri wrote as under:—

बुद्धचरित ज्या मनुष्याकडे आहे तो जैन लोकांतला जति आहे त्याचें नांवच तुझ्यास पाहिजे असल्यास “धीपूज्यजी महाराज” असें असून सांप्रत तो मुर्शिदाबादेस चातुर्मास्याकरितां राहिला आहे. त्याचा पुस्तकसंग्रह भीलवाडा येथें असून तो तिकडून परत आल्यावांचून दुसऱ्या कोणास पुस्तक पहाण्यास मिळणार नाही, इतकेंच नव्हे तर स्वतः सुद्धी जरी त्याला भेटला तरी वाम होणें शक्य नाहीं × × × × बुद्धचरिताचे पहिला व दुसरा असे दोन सर्ग त्याणें पाहिलेले आपल्याकडे पाठवीत आहे.

The selection of the Ka'vya as a text book by the Bombay University for the P. Examination spurred me into preparing an annotated edition of the poem for the use of students. With this object in view I set to work.

During my travels in Central India in March 1908 A.D. I met a Jain at Harpalpur who had a Ms. of the Buddhacharita, which, he said, he read every morning and looked upon it as his text for prayers. He would not even so much as allow me to touch his book. After earnest importunities he consented to give me the *variants*. His copy extended only upto the tenth Canto. He said he had made this copy from the Ms. of a Pujā some years ago.

The present edition is based on the Ms. found with the Gokhale family. The readings obtained through Mr. Vaman Shastri are marked J; those from the edition of the Clarendon Press Series are marked C; the readings from the Harpalpur gentleman are marked H.

Pandit Haraprasad Shastri of the Calcutta Sanskrit College told me last March that he had come across a Ms. of the Buddhacharita in Nepal and that he was writing a monograph on it.

It must be mentioned here that the sources from which I have drawn my information are too numerous to be enumerated, but I am particularly indebted to the authors whose names I have given in the concluding portion of the Introduction. I intended mentioning in the foot-notes of the *Introduction* the name of each author from

whom I had derived information, but I found it extraordinarily inconvenient; and, therefore, beg to record my gratefulness to them all if I could not do so particularising each point and each extract.

A facsimile of one of the pages of the Ms. from the Gokhale family is given; so also a photo of Gautama Buddha from the Ajanta Caves is added. For the latter, I am indebted to the kindness of Shet Purshottam Vishram Mavji, whose interest in Indian antiquities is laudably unique.

The present Volume of the first portion of the Kavya has been prepared from such materials as were within my reach. It is hoped that the running commentary from the pen of the learned Dattatraya Shastri, the author of the commentary on Ja'nakiharana, together with the Introduction, notes, and translation, will prove of some assistance to the students of the Kavya. The alphabetical Index which is a peculiar feature of the volume will, it is believed, be of no small help to the student. But the proof of the pudding is in the eating, and the proof of the utility of the Volume will be the interest it may awaken among students for the hero of the Kavya and his teaching.

Vidyashrama,
HEDVI,
Dist. Ratnagiri,
30th December 1911. }

K. M. JOGLEKAR,

INTRODUCTION.

The Buddhacharita is a poem, and as the name indicates, it is a life of Buddha, or more accurately, is, what may be called, the "doings of Buddha." The Buddhacharita tells us very little about Buddhism and its progress from a historical point of view; but the poem is evidently based upon important Buddhist works such as the Lalitavistara, Dhammapada and others. Who this Buddha was, what were his teachings, and what influence they had on society at large, have been subjects which have recently engaged the attention of scholars in different parts of the world.

It is not only a matter of regret, but it is curiously noteworthy that Sanskrit literature, nay all literature of ancient India—which is rich in works on subjects appertaining to almost all departments of human knowledge—should, unlike the literature of Greece or Rome, have no work worth the name of history proper—either general or particular. In Sanskrit there has been no history of either by-gone dynasties or personal accounts of individuals who were either political rulers, social leaders, moral guides, or metaphysical teachers. It is not, therefore, surprising that we should have no regular information about Gautama Buddha, who at one time, exercised a very marked influence on society, and whose creed found ready followers not only in the vast tract between the Himalayas and Cape Comorin on the one hand, and the Indus and the Bramhaputra on the other, but even as far as Ceylon to the south, and right up to the Mongolian steppes and the Corean peninsula to the north. It likewise gained adherents to itself in the Eastern peninsula of Siam, the Eastern Archipelago, the densely populated country of the Yellow race as well as that of the rising sun. Roughly speaking, Buddhism, at one period, had zealous and devoted adherents throughout nearly one half of the Asiatic Continent. Even at the present day there are no less than 40 per cent of the total population of the earth who are Buddhists in one form or other of the original creed. It would, therefore, be not uninteresting, nor uninformative, to investigate and gather as much information about Buddha, his teachings, and its effects, as may be possible.

What is the Buddhacharita?

Extent of Buddhism.

Gautama Buddha, we are told, was born at Kapilvastu in

Birth place of
Gautama Buddha.

B. C. 550. In Canto i. St. 2 of the poem we are told that it was the city of the great sage Kapila. Sir A. Cunningham, the great Indian archæologist, has been of opinion that the site of Kapilvastu was Bhiula Dih in the Basti District of the United Provinces. A re-examination of the narratives of the Chinese pilgrims, and the identification of other sites, had already caused doubts as to the correctness of this view, when, in 1895, an inscription was found on a pillar at Nigliva, in the Nepal *teras*, 31 miles north-west of the Uska Bazar railway station. This inscription has recorded a visit by Asoka and repairs to the *stupa* of Konagamana. The latter building is described in Buddhist literature as close to Kapilavastu, and it was, therefore, thought that the site had been definitely fixed. Further investigation, however, showed, that no remains of the *stupa* existed in the neighbourhood, and that the pillar itself was not in its original position. In 1896 another pillar was found a mile north of the village of Paderia in Nepal and two miles north of the Nepalese tahsil station at Bhagwanpur. An inscription showed that it had been raised by Asoka at the Lumbini garden to mark the birth-place of Gautama Buddha. The sacred books of the Buddhists state that he was born at the Lumbini garden close to Kapilvastu, and the place is still called Rumminder, while a Hindu temple hard by contains a representation of the miraculous birth of Buddha. The pillar itself is split down the middle, thus agreeing with the statement of Huen Tsiang, who described it in the seventh century A. D., as having been struck by lightning. The neighbourhood, in which there are many mounds and remains of buildings, has not been fully explored, so that the exact site of Kapilavastu is not known, but it must be within a few miles of Paderia.

In the poem we are told that Buddha or more properly

Gautama's an-
cestry

Gautama (the name proper of the pioneer) was the son of a Shaky king whose capital was Kapilavastu. It has now been settled that "the Shaky land extended along the southern border of Nepal and the north-east part of Oudh between the *Iravati* on the west and south and the *Rohini* on the east i. e. the district that lies round the modern Gorakhpur

about one hundred miles N. East of Benares. This was one of those portions of the Gangetic valley which had been the last to be brought under the influence of Brahmanism. Ashvaghosha calls Buddha's father a king (see I. 9, 10, 11, 12,) almost equal to an emperor. This does not, however, appear to be warranted by the information, derived from other sources. Even from a reference (IV. 10) in the poem itself the kingdom of Sha'kya does not appear to have been a very extensive one. Rhys Davids doubts if Sha'kya or Shuddhodana was at all any king in the sense in which we understand the word. He says:—"the later legends represent Buddha as the son of a successful despot. But this is distinctly contradicted by the earliest documents. He is not spoken of as the son of a king until we come to later documents *e. g.* Mahapaddhana Sutta and Buddhavansha." All the marvellous details of the wealth and grandeur of the royal palace in which Gautama is said to have regaled in oriental luxury are due to the natural desire of the author to magnify the splendour of the position he renounced. The name of the mother is not found mentioned in any of the oldest texts, but it has been given in the present poem, as also in the Buddhavansha, as Ma'ya'. The description of the wonders at his birth, in fact all the account from Stanza 17 to Stanza 83 in Canto I of the poem, is probably the outcome of the author's desire to produce an effect as has been lucidly explained by Rhys Davids in his "Buddhism."

There is a striking parallelism between the birth of Gautama Buddha, his life, his teachings, and those of Jesus Christ. Space will not permit us to go into details but we shall endeavour to give some of the more prominent features of similarity.

Thus, we are told in the Lalitavistara that Maya Devi, "the queen was permitted to lead the life of a virgin for thirty-two months." Joseph is made, though rather a little awkwardly, to give a similar privilege to his wife (Matt. I. 25.) The coming down of Buddha to the earth has a great analogy to the Catholic theory of the perpetual virginity of Mary (Ezekiel XLIV. 2). The double annunciation of the coming of Buddha and of Christ is strikingly

parallel. Queen Maya became aware that the supernal Buddha had entered her womb and King Shuddhodana also received a miraculous communication about it. In the Christian Scriptures there is a similar double annunciation. In Luke I. 28 the angel Gabriel is said to have appeared to Virgin Mary before her conception, and to have foretold to her the miraculous birth of Christ. Joseph has also been forewarned of the fact when he questioned the chastity of his wife (*Matt.* I. 19). When Buddha was in his mother's womb, that womb was transparent. Virgin Mary is also similarly represented in mediæval frescoes.

Among the thirty-two indications to mark the mother of Buddha, the fifth is that, like Mary, the mother of Jesus she should be "on a journey" at the moment of parturition. This happened. A tree (the Palasha, the scarlet *butea*) bent down its branches and overshadowed her, and Buddha came forth. Voltaire says that in the library of Berne there is a first Gospel of the Infancy, which records that a palm-tree bent down in a similar manner to Mary. The Koran calls it a "withered date-tree."

In the First Gospel of the Infancy it is stated that, when Christ was in his cradle, he said to his mother "I am Jesus the son of God, the Word whom thou didst bring forth according to the declaration of the angel Gabriel to thee, and my Father hath sent me for the salvation of the world."

In the Buddhist Scriptures it is announced that Buddha, on seeing the light said.--"I am in my last birth. None is my equal I have come to conquer death, sickness, and old age. I have come to subdue the spirit of evil, and give peace and joy to the soul tormented in hell."

In the *Lalitavistara*, we are told that Buddha is carried to the temple where the idols bow down to him as in the First Gospel of the Infancy the Idol in Egypt, bows down to Jesus. In Luke II 27 the infant Jesus is taken to the temple by his parents.

Certain marvels are visible at Christ's birth. The clouds are "astonished", and the birds of the air stop in their flight. The dispersed sheep of some shepherds cease to gambol; the kids near a river are arrested with their mouths close to the river-water. All nature seems to pause for

a mighty effort. In the Lalitavistara the birds also paused in their flight. Fires go out, and rivers are suddenly arrested in their flow.

In the Buddhacharita all the above marvels are indicated in the first Canto, stanzas 20, 21, 42, 43, 44; and various other places.

The Story of Asita, the Indian Simeon, is remarkably striking.

"Asita dwells on Himavat, the holy mount of the Hindoos, as Simeon dwells on Mount Zion. The "Holy Ghost is upon Simeon." That means that he has obtained the faculties of the prophet by mystical training. He "comes by the Spirit" into the temple. Asita is an ascetic, who has acquired the eight magical faculties, one of which is the faculty of visiting the Tawatinsa heavens. Happening to soar up into those pure regions one day, he is told by a host of *devatas*, or heavenly spirits that a mighty Buddha is born in the world, "who will establish the supremacy of the Buddhist Dharma." The Lalitavistara announces that, looking abroad with his divine eye, and considering the kingdoms of India, he saw in the great city of Kapilavastu, in the palace of King Suddhodana, the child shining with the glitter of pure deeds, and adored by all the worlds." Afar through the skies the spirits of heaven in crowds recited the "hymn of Buddha."

This is the description of Simeon in the First Gospel of the Infancy, II. 6: "At the time old Simeon saw him (Christ) shining as a pillar of light when St. Mary, the Virgin, His mother, carried Him in her arms, and was filled with the greatest of pleasures at the sight. And the angels stood around Him, adoring Him as a King; guards stood around Him."

Asita pays a visit to the king. Asita narrowly looks at the little child who was fast asleep in his nurse's arms (Canto I. 66) Asita weeps.

"Wherefore these tears, O holy man? (Canto I. 67.)

"I weep because this child will be the great Buddha, and I shall not be alive to witness the fact." (Canto I. 73).

The points of contact between Simeon and Asita are very close. Both are men of God, "full of the Holy Ghost."

Both are brought "by the Spirit" into the presence of the Holy Child, for the express purpose of foretelling his destiny as the nointed One.

These interesting points of coincidences between the Buddhist and Christian Scriptures could be multiplied.

Buddha like Christ commenced preaching at thirty years of age. The first fasted forty-nine days and nights before his encounter with Māra, the tempter, while the second we are told "fasted forty days and forty nights."

Jesus had one disciple whom he loved, so had Buddha a favourite disciple called Upatissya.

Jesus gave the commandment "Ye love one another" Buddha exhorted all poeple neither to be violent nor to be evil.

Jesus says "Whoever shall smite thee on thy right cheek offer him the other also." The dialogue between the merchant from Sunaparanta and Buddha is in the same strain.

The dialogue between Buddha and the ploughman has a great similarity with that of Jesus and the sower.

The oft-quoted maxim "do unto others etc:" meets with a parallel in Buddha's declaration "with pure thoughts and fulness of love I will do towards others what I do for myself." The parallelisms are numerous and varied, but we stop here.

When Gautama reached manhood he showed great martial spirit and skill in the use of arms.

Gautama's early life. The Ka'vya, though professing to be a sort of biography of Gautama, does not say anything about his wife or her son. We learn from other sources that Gautama gained his wife in a contest with other competitors for her hand, while the Ka'vya only tells us that Gautama's father secured the hand of princess Yashodhara' for his son. She had a son by him called Ra'hula (see Canto II. 26 & 46). Beyond this we learn very little, almost next to nothing, about the early life of Gautama.

park and spend his time in meditation. Throughout all the picturesque imagery and poetic description in the Ka'vya one main idea seems to run along *viz.* the mind of Gautama was made alive to sorrow, and age, and to sickness, and to death, through supernatural agency (Canto III. 26, 40, 84); he was so thoroughly dissatisfied with worldly life and with the pleasures of the society of women that he made an effort to try if solitude and roaming in the forest should please him (Canto V. 2-14). He returned dissatisfied (Canto V. 23) and his resolve in the direction of renouncing the world was made firm by the appearance of a mendicant on the scene (Canto V. 18-19). Shudhodana finding that his son's resolve to go in search of peace of mind was yet unchanged he entreated him not to do so (Canto V. 30), but the youth was firm: the father, on his part, with the concurrence of his councillors, decided upon confining Gautama in a palace specially set apart and furnished. He made arrangements to have all the allurements of the sense constantly presented to the prince in as varied and attractive forms as possible. The youth was continuously engirt by beautiful young women, attired and decorated in such fascinating a manner as human imagination and ingenuity could devise, with the sole purpose of keeping him drowned in a vortex of pleasure and enjoyment. Providence, however, had ordained it otherwise, and all endeavours of the worldly father were destined to prove futile. The alluring gratities were brought to the notice of the prince by, & eternal intervention, in their natural condition, divested of all decorations, while they were in a deep sleep (*vide* 48-62). He was thoroughly disgusted. The regal crown, the fascinating women, the luxurious palaces, had lost all their charms for the young prince. They had become loathsome to him. He made up his mind to fly away from all worldly grandeur and its ephemeral pleasures, wherein the Gods helped him (*vide* V. 63-68). The prince, during the dead of night, descended from the upper floor of the palace of enjoyment? The gates were barred, but they flew open and gave him egress. He mounted his horse Kanthaka, and came to the city-gates. They opened of themselves at the prince's approach (V. 82), through of course supernatural inter-

vention, and before it was day-light young Gautama was miles away from his father's metropolis, and his control.

What value to attach to this supernatural agency and what conclusion to draw from these narratives is not of any great consequence. Such accounts add a charm and lend an impressive importance to the career of the hero. The remarkable feature is that Gautama flew away at the age of twenty-nine—an age in which men are generally ardently devoted to mundane pleasures and are in the first flush of worldly enjoyments.

Gautama sent back his horse, his rich garments, and costly ornaments, to his father with
Gautama renoun-
ces the world.
 Chhandaka, the groom; cut the long hair from off his head and exchanged what clothes he had with the weeds of a beggar whom he met, and marched onwards. The *Sarvasanga Paritya'ga*, a beautiful poem in Buddhistic literature, gives a detailed and very interesting account of how Gautama abandoned his home, renounced all wealth, flung away all regal splendour, and became an ascetic. "In becoming an ascetic Gautama simply endeavoured to discover some means by which he might avoid a recurrence of life of which the disagreeable side in his estimation outweighed the joy." His efforts, therefore, were more for self and not for others, nor were they with the aim of becoming a pioneer and a guide to others. He had "no plan for the universal salvation of his race." He was endeavouring to save his own soul and nothing more. Gautama invented nothing, he discovered nothing. He wanted peace and the means of salvation for himself. The only means for the attainment of this end, he thought, "was none other than the renunciation of desire and the discipline of Yoga (concentration) wherein the mind fixes on one point and loses all else from its horizon, and feels no drawing aside to worldly things." Gautama placed himself under the tutelage of two Yogies in the province of Patna'. They told him that the soul gets no peace unless the corporeal tenement is subjected to 'mortification.' Gautama and five others (who had become their followers) subjected themselves to penance and rigorous austerities for six years. But they found that Yoga discipline did not help them. Gautama grew discon-

tented and wandered about in Magadha—the cradle of Buddhism—till he came to Gaya'. Here he tried self-torture as the means of gaining his object but was sorely disappointed. No Brahmanical teachings, no asceticism, no self-torture satisfied him. Now Gautama, who may be said to have become Buddha "the Awakened" by experience and reflection on the problem of life, fixed for himself certain conclusions and certain principles of conduct.

Gautama's conclusions regarding worldly life.

The conclusions to which he had arrived were:—

1. "Birth is sorrow, age is sorrow, sickness is sorrow, clinging to earthly things is sorrow.
2. Birth and re-birth, the chain of reincarnations, result from the thirst for life together with passion and desire.
3. The only escape from this thirst is the annihilation of desire.
4. The only way of escape from this thirst is by following the eightfold path: right belief, right resolve, right word, right act, right life, right effort, right thinking, right meditation."

The general result of these teachings is that man should not be an optimist, he must believe that pain is inseparable from existence and the pleasures of life are only a part of this pain, that he must get rid of all desires and secure a feeling of good-will to all.

Buddha first gave out these tenets at Benares, the centre of Brahmanic influence, and the rich youth of the place, we are told, flocked to him. The popular effect was very great. Within three months he gained sixty disciples whom he directed to go abroad preaching. Unlike Brahman teachers Buddha's preaching was open to all indiscriminately.

From this time onward Buddha's life was spent mainly in wandering and preaching his own creed

Gautama is a "Buddha" and a preacher.

to the people particularly of Behar and Oudh. He even visited his own home in this new role and converted his father and

wife to his own faith.

It has already been mentioned that Gautama retired from *Samsara* or worldly life at the age of twenty-nine and

that he spent six years in study and trial and meditation before he set out as a teacher; and, as such, he continued for a period of forty-five years till his death, leading the life of constant travelling, teaching, and thinking. For eight months of the year he was constantly on the move; while, for the remaining four months of the rainy season he lived in one place in a temporary *Viha'ra* on a convenient spot.

Gautama Buddha died in the fifth century B. C. Max Muller in his introduction to the translation of the *Dhammapada* gives the dates of the life of Buddha. They are:—

- B. C. 557 Buddha's birth
- " 477 Buddha's death and the first council of Buddhist *Sthaviras* at *Rājagriha*.
- " 377 The second council at *Vaishālī*.
- " 259 Ashoka's coronation.
- " 242 Third council at *Pa'taliputra*.
- " 222 Ashoka's death.

Antiquarians are not one as regards this chronology; they differ from each other by about a decade or so.

After the death of Gautama Buddha his disciple Ananda and a few others kept on in the path of preaching promulgated by Buddha. It is not possible in the limited space here to speak at any length regarding the ideas of Buddha and his followers about *Karma*, *Nirva'na*, and *A'tma'*, and we can do nothing more than give the bear meanings of these terms.

KARMA.—On the Karma theory "the history of an individual does not begin with his birth but has been endless ages in making, and he can not sever himself from his surroundings not even for a moment. According to the Buddhist theory the result of the actions of an individual, the fruit of his Karma, will survive him when he is dead, and advance the happiness of some other being, or of some other beings, who will have no conscious identity with himself. The Buddhist doctrine of Karma is an attempt, made five hundred years before the birth of Christ, to formulate a similar but wider basis. Men are merely the present and temporary links in a long chain of cause and effect, a chain in which no link is independent of the rest, and cannot get away from the rest, nor can really, as men think, it, start off

and continue to be by itself without the rest. Each link is the result of all that have gone before, and is part and parcel of all that will follow."

NIRVĀ'NA.—"It has three distinct meanings, eternal blissful repose, extinction and absolute annihilation, and the Nirvāna of Buddha himself. Nirvāna to the Buddha meant the extinction of lust, anger, and ignorance.

A'tma'—is the spirit, the soul of man.

From all the literature that has come to light the doctrines of Buddha are more precisely known than his own history. It must, however, be borne in mind that the documents—the Pali *suttas*, the main source of information,—are "seriously altered", but the basis of the teachings of Gautama Buddha has undoubtedly held out better than the form. "The two characteristics which strike us at once in primitive Buddhism, and which certainly belong to the teaching of the Master, are the absence of every theological element and a conspicuous aversion to pure speculation. Buddha does not deny the existence of certain beings called Indra, Agni, Varuna, etc.; but he thinks he owes nothing to them, and that his business does not lie with them." Buddha leaves the Brahmans to try and move the celestial powers by the ritual observances to confer on them such benefits as they desire. For his part, he does not care for them. Likewise, he does not care to investigate into the causes and origin of things but he takes them as they appear to him. His fundamental effort is the attainment of salvation.

The scheme of Buddha's doctrine is expounded in the "four noble truths" or conclusions mentioned above. These lead to a knowledge of the observance of the "good law" the practice of the discipline of Buddhism and its admirable morality. The end of this is *Nirvāna*.

The conditions of existence are summed up in the theory of the *Nidanas* or the twelve successive causes, each of which is conceived to be the consequence of the one which precedes; the first two of these *Nida'nas* are (1) ignorance, and (2) the predisposition of the mind which determines our acts or more simply action, the *Karman*. §

§ See Durnout, Introduction à l'histoire du Buddhism, Indien.

As regards the being which undergoes existence, it is viewed as a composite being resulting from the *Skandas* or the aggregates† which, in the case of the human being amount to five *viz.* *Rupa*, material attributes; *Vedana*' sensations; *Sandhya*', abstract ideas, *Sanskara*, faculties and dispositions of the mind; and *Vidnya*'na judgment. There exists nothing apart from these. By the removal of the first of the twelve causes *viz.* ignorance, the possibility of all that follows next is prevented. Buddhism is doctrinally the confession of the absolute vanity of things, and as regards the individual, an aspiration after non-existence here. It is not possible here to institute a comparison between the teachings of Buddhism and those of the different schools of Brahmanism. For these the student is referred to the excellent work of A. Barth from which the foregoing information has been largely derived.

The main causes of the extraordinarily rapid progress of Buddhism are to be ascribed primarily to its institutions and its spirit of discipline and propagandism, a quite novel art of winning and directing followers. In addition to this, the memory of Buddha the Master, his personal character, his tenderness for all that breathes, and compassion for all that suffers, his moral freedom, and exemption from every prejudice gained more souls. For Buddhism in its pale than its theories of *Karma* and *Nirvana*. In this wise it specially resembles Christianity. It was not only by its doctrines nor by its endeavour to transmit the pious memory of its founder that Buddhism gained numerous devoted adherents and became a compact and militant religion. It was so to a very large extent on account of the system of forming *Sanghas*, or congregations, and their being open to all without exception. Long before the time of Ashoka Buddhism became a powerful antagonist to Brahmanism. No doubt, the political condition of the country at the time, contributed to give a strong impetus to the development of this religion.

Buddhism, and its promulgators, who at one time exercised a very powerful influence on society, went on absorbing followers from all castes and creeds, nay, even enlisting female followers for over two thousand years, and for a time it became almost a national religion. Thus in

† See Burnouf, Rhys Davids' Buddhism and Childer's Pall Dictionary.

the time of Ashoka (about 256 B. C.), the king of Magadha, became a staunch adherent of Buddhism and retained 600,000 Buddhists. Even the name Beha'r, the kingdom of Ashoka, may be said to be derived from the innumerable *Vihā'ras* of Buddhist monks under the patronage of the king. In fact, during the reign of Ashoka this faith received a remarkable impetus in consequence of the king himself adopting it, encouraging it, and declaring himself its "defender." Kanishka, a Scythian king, ruled in about the latter half of the first century A. D. caused all the religious books of Buddhism to be revised in a council of *St'aviaas*, or elders. These were adopted by the Buddhists of Tibet, Tartary, China, and other northern countries.

Likewise, Shila'ditya, a staunch Buddhist king, who ruled in Northern India about 630 A. D. gave a vigorous support to the religion of Buddha. In 634 A. D. he caused a large assembly of Buddhists as well as Bramhans to hold discussions. At this assembly there were *Bhikshus* who had adopted the versions of the Buddhist religious books promulgated by Kanishka for the northern countries as well as those of Ashoka recognised by the people of the south. Brahman *savants* also were present at this assembly. In the presence of Buddhists and Brahmans Shila'ditya publicly adopted the Buddhist faith.

Even in its most palmy days Buddhism flourished side by side with Brahmanism; and in course of time even the Brahmans recognised Buddha as the ninth incarnation of Vishnu. There is much that is both praiseworthy and noble in the Buddhist faith. Kindness to all and universal brotherhood, if nothing else, are in themselves two such noble qualities advanced by it that they alone are enough to give it a very prominent position among the various religions of the world. The remains of the monumental works, of earnest charity, sincere love of mankind, serious efforts in the cause of education by the establishment of magnificent Colleges, as also the adoption and cultivation of the medical science by the Buddhists are sufficient proofs that the faith was not the outcome of any fanatic frenzy or of narrow ambition to dominate supreme over one's own fellows.

Glorious aspect of
Buddhism.

The Buddhist order of *bhikshus* or "mendicants" were the great builders of India. The stupendous underground structures and cave-temples, which are objects of reverential admiration even at this day, have been the work of Buddhists. About three-fourths of the underground structures of which we have any reliable accounts have been the works of Buddhists.

It is not possible to examine the causes which contributed to bring about an early and rapid extinction of a religion which had so much good, so much purity, and so much of organisation in it. The fact is certain that it shone like a meteor, and had only a meteoric existence as compared with other religions. It is believed that "Buddhism became extinct from sheer exhaustion and it is in its own inherent defects that we must especially seek for the causes of its disappearance."

An endeavour has been made to compress the most salient features of this interesting religion and its career from the works of several patient researchers and antiquarians. Among them may be mentioned:—

The Religions of India by E. W. Hopkins.

" " " A. Barth.
Buddha and Buddhism " A. Lillie.

Gospel of Buddha " E. Craus.

Buddhism " Rhys Davids.

Manual of Buddhism " Spence Hardy.

Life of Buddha " Samuel Beal.

Cave Temples " J. Burgess.

Corpus Inscriptionum " A. Cunningham.

There are some people who are of opinion that there was no such person as Buddha and that the Buddhist teachings are all based on the maxims of Kapila's Sa'nkhya philosophy. They further assert that Kapilavastu, the birth-place of Buddha, is no more than an allegorical allusion to the sage Kapila. Likewise, they say, that the name Ma'ya'devi—the mother of Buddha—is only in reference to the Ma'ya' of the Sa'nkhya philosophy; and that Buddha, (etymologically) is nothing more than "a knowing being", "one who understands". This appears to be a one-sided view, and need not be further discussed here.

THE AUTHOR OF BUDDHACHARĪTA.

The author of Buddhacharita, which is called a Ma'ha'ka'vya in the colophon of each of its Ashvaghosha. cantos, is ASHVAGHOSHA. The information about this author has been remarkably meagre much more than that of many others. Till now the endeavours of antiquarians have failed to elect any connected and reliable life-history of Ashvaghosha. Even his date is almost conjectural. Prof. Cowell tells us that "a solitary verse is quoted in the commentary of Rayamukuta on the Amarakosha I. i. 1, 2, and also by Ujvaladatta in his commentary on the Unadisutra I. 156. These lines are found in Book VIII stanza 13." Moreover, Mr. Beal in his introduction to Vol. XIX of the Sanskrit Books of the East, says that three individuals bearing the name Ashvaghosha have been traced, viz. the elder one, the younger one, and the one who lived in the eighth century A. D. This last could not have been the author of the present poem since even a Chinese translation of the original Sanskrit had appeared in the fifth century A. D. as appears from the writings of Hiun Tsang and I-tsing. Of the remaining two, the younger, as Samuel Beal tells us, is not the author of the present poem. The only Ashvaghosha that remains to be considered is the 'great one' and there is very little doubt that he is the author of the Buddhacharita. Ashvaghosha was originally a Brahmin who was converted to Buddhism by Vasumitra. He settled in Kashmere and became the 12th Buddhist patriarch. He was a contemporary of the Scythian king Kanishka, who is placed at the beginning of the Shaka era, i. e. A. D. 78, and is mentioned as the preceptor of that monarch.

It is very desirable that every reader should be able to form his own opinion and pass his own judgment about the work he reads. On this basis a student of the Buddhacharita must try to form his own estimate of the poem; but this is not possible by the perusal of a few cantos and, therefore, the student must, for the time being, content

himself with the opinions of others. Thus, Mr. Krishnamacharya says that Ashvaghosha's style "is very simple and graceful and seems immediately descended from the language of Valmiki and the mischievous artificialities of later works are not at all noticeable." Prof. Cowell calls Ashvaghosha the *Ennius* of the classical age of Sanskrit poetry and observes that his style is often rough and obscure, but it is full of native strength and beauty; his descriptions are not too much laboured, nor are they more *purpurei panni*—they spring directly from the narrative, growing from it as natural blossoms, not as external appendages."

But the peculiarly charming and mellifluous style of Kalidasa has no parallel in Ashvaghosha. The style of the Buddhacharita is crude and rugged. It is like the unchiselled boulders of a rock while that of Kalidasa is like smooth and finished marble slabs. The poetry of Kalidasa does not demand any effort nor does it require any straining of the imagination on the part of the reader. The reader glides along the flow of Kalidasa's poetry as along a placid sparkling stream, while in the Buddhacharita the reader has to struggle on and buffet his course as if along a mountain-torrent dashing down through crevices and over precipices. Perhaps this is on account of the unsettled condition of Sanskrit style preceding the Christian era and that of Buddhist writers generally being rough and rugged.

The Buddhacharita is wanting in that peculiar pleasing charm which is found in the writings of classic poetry. The Kavya, however, has its own importance in literature partly on account of the information it gives about the pioneer of a religion which at one time influenced society and partly on account of its standing out as a specimen of the style between the epic and the Ka'vya periods.

A comparison of the Buddhacharita with other Kavyas and even with the well-known epic,

— Comparison with other Mahākāvyas,

the Rāmāyana or the Mahābhārata, one is forced to differ from the estimates of both

Krishnamacharya and Cowell. The poem, no doubt, is simple so far as the construction goes but cannot be said to be as graceful or as charming as the compositions of Kalidasa or Bhāravi or Magha. Ashvaghosha does not

indulge in the various artificialities of composition: but in the use of the Aorist and the Desiderative he is rather more free than other poets (vide Canto IV). Perhaps this feature strikes the reader prominently on account of the forms appearing grouped in one place.

Prof. Cowell remarks "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but rigorous outlines in Ashvaghosha." Kalidasa the author of four Kavyas (two of them as large as *Buddhacharita*) and three dramas of exquisite finish need not have taken the *Buddhacharita* for his model. No doubt there are many instances of a close resemblance in thought and phraseology in various places between the writings of both the authors. Thus stanzas 13—24 of the third Canto of the *Kavya* in hand may be compared with stanzas 5—15 of Canto VII of the *Raghuvansha* of Kálidása for the striking similarity in the scenic description. Likewise I. 27, 35; I. 30, I. 41, of *Buddhacharita* may, among many others be compared with X. 77; XIV. 8; I. 7; XI. 37 of *Raghu* for a similarity of words and expressions. There are numerous instances of similarity of ideas differently expressed by both the poets. This fact, however, can in no way justify the assertion that one is an imitator of the other as regards style or ideas.

If the use of the same words in a few places or the occurrence of a few ideas in the compositions of two authors can be taken as a proof of one being the imitator of the other there will hardly be a single composition in one and the same department of literature which cannot more or less be marked out as an imitation of another.

Buddhacharita lacks propriety of description in several places. Scenes where the poet could have easily inculcated high moral sentiments, such as maternal love, are disposed of in no more than two lines (see Canto II, 18). The death of the hero's mother is narrated as if it were the commonest occurrence. Any casual reader can see the contrast between this and the narration of the death of Aja's father by Kálidása in Canto VIII, 24-30 of his *Kavya*.

Although the ultimate end which Ashvaghosha has in view is philosophically elevated, yet the language, in which

he pictures the scenes in the pleasure-house (Canto IV, 29-53 and Canto V, 46-62), certainly verges upon (गर्भज) vulgarity. There is no parallel to it, not even the shadow of it, in the writings of Kālidāsa. However, it has to be taken as it is.

Instituting a comparison between the writings of different writers is a very delicate venture but the disparity between *Buddhacharita* and similar biographical poems such as the *Navasāhasāṅkacharita*, the *Vikramāṅkadeva-charita* or the *Hammīrkāvya* is so great that the present poem cannot but rank last. *Jānakīharana*—the predecessor of the *Buddhacharita* in the Bombay University curriculum—is a poem which, it is said, is an imitation of Kālidāsa's *Raghuvansha*. It is perhaps so to a large degree but, it is a much better poem as regards style, sentiment, and poetic imagery than *Buddhacharita* though it has also a few objectionable portions.

All in all *Buddhacharita* cannot but be ranked as a third class poem.

॥ श्रीः ॥

अश्वघोषविरचितं

बुद्धचरितं काव्यम् ॥

ॐ नमो रत्नत्रयाय.

धियं परार्थ्यो विदधद्विधातृजित् ।

तमो निरस्यप्रभिभूतमानुभृत् ॥

नुदग्निदाघं जितचारुचंद्रमाः ।

सं वंदितोऽर्हन्निह यस्य नोपमा ॥ १ ॥

श्रीकृष्णः ॥

तमालनीलं कमलालयालं विशालभालं निजलोकपालं ॥

प्रियालकालकृतिकेलिलोलं प्रवालमालं भज गोपबालं ॥ १ ॥

पुनर्निवादादिगुदुर्मतादिपर्यायमानान् भुवनप्रकारान् ॥

गोपालपादान् गुमहामहोपाध्यायन्यमन्वर्थयितृन्मानि ॥ २ ॥

नन्वा तानं वामुदेवं जननीमंपिकाभिधाम् ॥

ध्रीबुद्धचरिते तन्वदीपिकां वितनोम्यहम् ॥ ३ ॥

धियं लक्ष्मीं ऐभयं च । विधातृजित् विष्णुजित् । तमः अंधकारः अज्ञानं च । अभिभूतमानुभृत् पराभूतमूर्खः । निदाघं उष्णं मंगारत्नापं च ॥ १ ॥

आसीद्विशालोच्चतस्तानुलक्ष्म्या । पयोदपद्मयेव परीतपार्श्वम् ॥
उदग्रधिष्ण्यं र्गगनेऽयमाद्वं । पुरं महर्षिः कपिलस्य यास्तुं ॥ २ ॥

विशालोच्चतस्तानुलक्ष्म्या विष्णुतोषागिगरशोभया । परीतः वेष्टितः । उदग्र-
धिष्ण्यं उग्रपदं । यास्तुं दृष्टाभास्तुमी ॥ ३ ॥

सितोन्नतत्प्रेन गुणेन हृत्वा । कैलासदोलस्य यदग्रदोभां ॥

समादुपेतौर् यददंयुयाहान् । सम्भाषणां किं सफलान्यकार ॥ ३ ॥

१ C अन्नः सर्वज्ञः. १ J अन्नः. १ J० तमानुभृत्. A अभिभूतमूर्खः सदा.
४ C स वेदोद्वेगः. ५ J अन्नः. १ C अन्नः. १ J० अन्नः. ८ J अन्नः. १ C अन्नः.
१० C अन्नः. ११ C अन्नः. १२ A अन्नः for यद C अन्नः. १३ J अन्नः.
१४ C अन्नः. १५ C अन्नः. १६ C अन्नः.

यत् पुरं सितोजतत्वेन शुभ्रोच्चत्वेन गुणेन कैलासशैलस्य अप्रसोभां श्रेष्ठशोभां
अधिल्लकाशोभां वा हत्वा भ्रमान् अयं कैलासशैलः इति भ्रात्या उपेतान् प्राप्तान्
संबुवाहान् मेघान् वहन् दधन् सन् तेषां संभावना उत्कटकोटिकां शंकां सफली-
चकार किन् । अयं पर्वत इति संभावनायाः साफन्धं तदेव भवेत् । यदा तत्र
मेघा आगच्छन्ति तिष्ठेयुः । तज्जातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

रत्नप्रभोल्लासिनि यत्र लेभे । तमो न दौरिध्यमिवावकाशम् ॥
पराध्वपौरैः सहवासतोषात् । कृतस्मितैर्यातिरराज लक्ष्मीः ॥ ३ ॥

पराध्वः श्रेष्ठ । सहवासतोषात् सह वासः सहवामः तेन तोषः तस्मात् सद-
स्थितिजन्यानन्दात् ॥ ४ ॥

यद्वेदिकातोरणसिंहकर्णे । रत्नैर्दध्नां प्रतिर्स्न शोभां ॥

जगत्पट्टे च समानमन्यत् । स्वर्गो स्वर्गैर्मिर्य एव चक्रे ॥ ५ ॥

वेदिका परिष्कृता भूमिः । तोरणं बहिर्द्वारं । सिंहकर्णं बहिर्द्वारस्वकृत्रिमसिंह-
कर्णं इत्यर्थः । रत्नैः हीरकैः प्रतिवेशम स्वतुल्यगृहं । स्वर्गैः स्वस्थितर्गैः ॥ ५ ॥

रामामुखेन्दुन् परिभूतपद्मान् । दृष्टाभिर्मांसी शिशिरांशुरेव ॥

संतपि योगादिव वारि वेष्टुं पश्चात्समुद्राभिर्मुखं प्रतस्थे ॥ ६ ॥

रामामुखेन्दुन् त्रीमुखचंद्रमसः । परिभूतपद्मान् तिरस्कृतकमलान् ॥ ६ ॥

शाक्यैर्जितानां यदासां जनेन । दृष्टान्तभावं गमितोऽयमिन्दुः ॥

इति ध्वजैश्चारुचलत्पताकैर्यन्मोर्धुमस्याङ्गमिवोर्दयच्छत् ॥ ७ ॥

शाक्यैर्जितानां शाक्यसंपादितानां । दृष्टान्तभावं दृष्टातत्वं । गमितः
प्रापितः । चारुचलत्पताकैः रुचिरचंचलवस्त्रैः । यत् पुरं । अस्य इन्दोः । मार्तुं
दूरीकर्तुं । उदयच्छत् ऊर्ध्वमगच्छत् । शाक्यैर्जितयशसा निष्कलंकत्वात् उप-
मिश्रितचंद्रस्य तु सकलंकत्वात् तत्कलंकं ध्वजैर्दूरीकर्तुं उदृतमिति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

भूत्वापि रात्रौ कुमुदप्रहासमिन्दोः करैर्यद्रजताल्यस्थैः ॥

सौवर्णहर्म्यैर्गतसूर्यपादैर्दिवा सरोजघुतिमाललस्ये ॥ ८ ॥

यत् रात्रौ रजताल्यस्थैः रजतगृहप्रतिफलितैः । इन्दोः किरणैः । कुमुदप्रहासं
कुमुदविकासं भूत्वापि दिवा सौवर्णहर्म्यैर्गताकर्पादैः सरोजानां घुतिं कान्तिमाल-
लस्ये दधे ॥ ८ ॥

१ C दानिनि. १ न दृष्टीव सदावमानम्. ३ J जानोभवेत्. C रिमते वा. ४ O न-
के. ५ CA स्थानं. ६ J प्रतिबिम्ब C प्रतवेशम. ७ A दृष्टा स्वस. ८ J नहेः स्वतः.
९ J शोभान्. १० C यत्राशतोऽप्यविमान्यमान्. ११ J संतापशान्त्यै किमुमज्जनार्थी. १२ C-
A अनिमृगः. १३ J शाक्यैर्जितैः. १४ C दृष्टान्त. १५ ० मिद्रः. १६ J ध्वजैर्स्पर्ध-
A ध्वजैश्चारुचलत्पद्मान्. १७ J नैर्गम्यार्तु. १८ ० बोधय. १९ C कु. २० J अग्रह-
११ O हर्म्येषु गन्धर्वशारे.

महीभृतां मूर्ध्नि कृताभिपेकः । शुद्धोदनो नाम नृपोऽर्कचन्द्रः ॥
शुद्धोशयो यः स्फुटपुण्डरीको । दयार्द्रचेतास्तदलंचकार ॥९॥

महीभृतां राज्ञां पर्वतानां च । मूर्ध्नि मस्तके सानुनि च । कृताभिपेकः बिहिन-
राज्याभिपेकः स्वस्य सार्वभौमत्वान् स्वाज्ञया मांडलिकानां राज्याभिपेककारीत्वर्थः ।
कृतार्द्रभावश्च । अर्कचन्द्रः सूर्यवंशोत्पन्नः सूर्यप्रियश्च । स्फुटपुण्डरीकः भ्राजमान-
सितच्छत्रः विकसितशुभ्रकमलश्च । शुद्धाशयः निर्मलांतःकरणः स्वच्छोदकाधारश्च ।
अत्र उदकाधारत्वं योग्यतया विवक्षितम् । वा शब्दः उपमार्थे “वा स्याद्विकल्पो-
पमयोः” इति मेदिनी । दयार्द्रचेताः दयया आर्द्र चेतः यस्य स । एतादृशः नृपः ।
तत् कपिलपुरं ॥ ९ ॥

भूमृत्पराध्व्योऽपि सपक्ष एव । प्रवृत्तदानोऽपि मदानुपेतः ॥
ईशोऽपि नित्यं समदृष्टिपातः । सौम्यस्वभावोऽपि पृथुप्रतापः ॥१०॥

भूमृत्पराध्व्यः राजधेष्टः पर्वतधेष्टश्च । सपक्षः सबलः ससहायश्च । “पक्षोमासा-
द्विके पार्श्वगृहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सन्निवसहाययोः ।”
इति मेदिनी । पक्षे सगच्छ । प्रवृत्तदानः वर्तमानवितरणः वर्तमानमदश्च ।
मदानुपेतः गर्वरहितः मदरहितश्च । ईशोऽपि स्वाम्यपि शंकरोऽपीति च । समद-
ृष्टिपातः निःपक्षपातः प्रज्ञामु नुन्यवर्तन इति यावन् द्विनेत्रश्च । पृथुप्रतापो बहुल-
प्रभावो बहुलतापदश्च ॥ १० ॥

भुजेन यस्याभिहताः पतन्तो ।

द्विपद्विपेन्द्राः समराङ्गणेषु ॥

उद्धान्तमुक्ताप्रकरैः शिरोभिः ।

भैरवैश्च पुष्पाञ्जलिभिः प्रणमः ॥ ११ ॥

उग्रप्रतापादवधूय शत्रून् । महान्धकारानि च तिमिरंश्चिम् ॥

उद्योतयामास जैनं समन्तात् प्रदर्शयन्नाश्रयणीयमार्गम् ॥ १२ ॥

उद्धान्तमुक्ताप्रकरैः उद्गतमुक्तासमूहैः । करान्द्रजामूलवत्तन्त्रांशमस्याहिनु-
षत्युद्रववेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्ल्युद्रवमेव भूरि ॥
इति प्रसिद्धेः ॥ ११ । १२ ॥

धर्मार्थकामा विततं मिथोऽन्यं । नै देशमाचक्रमुरस्य नोत्था ॥

विस्पर्धमाना इव तूर्णसिद्धौ । स्वर्गोचरे दीप्ततरा बभूवुः ॥१३॥

धर्मार्थकामाः अस्य नीत्या विततं अन्यदेवं न आचक्रमुः किन्तु मिथः तूर्णं

१ J इत्यत्रादः २ J कंतेत्यः ३ C अध्यासयो, J अध्यास वै. ४ C वा for यः
५ C ०रीकं पुगधिगर्जं लया ०A पुराधिगर्जं ६ J टस्त्रान् ०. ७ C अति for उग्र. ८ C
महोपरागन् for महान्धकारादः ९ C निम्नभानुः. १० J जगन् for जनन्. ११ C मार्गान्
for मार्गम्. १२ C विपदं ११ C न वेदना ०. १४ C तूर्णानंदेः. १५ C मुणोचरे.

मग्वरं या सिद्धिः कार्यमिद्धिः तस्यां तूर्णसिद्धौ विमर्धमानाः श्व स्वशोचरे
दीमतरा बभूवुः इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

उदारसंख्यैः सचिवैरसंख्यैः । कृताग्रभावः स उदग्रभावः ॥

शशी यथा भैरुकृतान्यथाभः । शाक्येन्द्रराजः सुतरां रराज ॥ १४ ॥

उदारसंख्यैः महामंख्यैः महाज्ञानैश्च यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानमित्यत्र संख्या-
शब्दस्य ज्ञानार्थस्य दृष्टत्वात् । असंख्यैः संख्याग्रहितैः ज्ञानरहितैश्चेति विरोधाभा-
सः । कृताग्रभावः कृताग्रेसरत्वं तदग्रगामीति यावत् । उदारभावः उत्कृष्टस्वभावः
उद्गताग्रमनाकथ । भैः नक्षत्रैः । अकृता अन्यथा विपरीताभा कांतिर्यस्यैः सः
अकृतभिन्नकातिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्यातिशोभाविस्तृतातिशोभां । रविप्रभेयास्ततमःप्रभावा ॥

समग्रदेवीनिवहाग्रदेवी । बभूव मा यापगतेव माया ॥ १५ ॥

तस्य शाक्येन्द्रराजस्य अतिशोभया अर्थात्स्वीयया विस्तृता प्रमृता अतिशो-
भा अर्थात् अन्यासां यया स्वतेजसा अन्यानपि तेजोयुतान् कुर्वतीत्यर्थः । अस्तः
क्षिप्तः तमःप्रभावः अज्ञानप्रतापः तमोगुणप्रतापो वा यया । पक्षे अस्तांधकार-
प्रभावा एतादृशा रविप्रभेव संपूर्णकृताभियेकस्त्रीसमूहाप्रविराजमाना एतादृशी य-
भूव । या अपगता अर्थात् विष्णोः दूरीभूता मेव लक्ष्मीरिव आसीत् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रजासु मानेव हितप्रवृत्ता । गुरौ जने भक्तिरिवानुवृत्ता ॥

लक्ष्मीरिवाधीशकुले कृताभा । जगत्यभूदुत्तमदेवता सा ॥ १६ ॥

अधीशकुले राजकुले लक्ष्मीरिव कृताभा या जगति उत्तमदेवता अभूत् ॥ १६ ॥

कामं खलु स्त्रीचरितं तमिस्त्रमास्तां न तां प्राप्य तथा बभासे ॥

न चन्द्रलेखामुपलभ्य शुभ्रां । नक्तं सदीं कृष्णरुचं हि दृश्यते ॥ १७ ॥

तमिस्त्रं तमोगुणयुक्तं अज्ञानादिव्याप्तमिति यावत् । तथा इन्दुलेखाप्राप्त्यभावे
यया संतमसत्वं प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अनेन तस्याः उत्कृष्टगुणेशालित्वं व्यजते
॥ १७ ॥

अतीन्द्रिये स्यात्मेनि दुष्किंयोऽयं ।

मया जनोयोजयितुं न शक्यः ॥

इतीव सूक्ष्मां प्रेरति विहाय ।

धर्मेण साक्षात्प्रिहिर्नात्ममूर्तिः ॥ १८ ॥

१ J उदारसंख्यैः १ J कृताग्रभावा १ O अग्रभावे ४ A विज्ञा ५ O देवता
या J देवताभा १ J क्षिप्त, O A सदा ७ O अमित्रे । तथापि सा प्राप्य भृशं
क्षिप्ते ८ O A न हीन्दुले १ O अपगम्य १० O तथा संतमसत्त्वमेति ११ O वेता-
मिति ११ O दुष्पुष्टो J दुःस्थितो ११ J स्वतन्त्रं for प्रकृति १४ O अतिरिक्ता स्वमूर्तिः

अर्तादिये इन्द्रियागोचरे । स्वात्मनि स्वस्वरूपे धर्मस्वरूपे इत्यर्थः । धर्मस्वरूपं हि न केनापि इन्द्रियेण ग्राह्यं भवति । दुःष्क्रियः दुष्कर्मा अयं जनः योजयितुं प्रवर्तयितुं मया न शक्यः । इतीव धर्मेण सूक्ष्मां अणुतरां स्वप्रकृतिं स्वस्वरूपं विहाय त्यक्त्वा साक्षान् स्वमूर्तिः धर्ममूर्तिः विहिता । मायादेवी धर्मस्य मूर्तिरेवेत्यर्थः । एतेन तस्याः सदाचारमंपन्नत्वं धर्मनिष्ठत्वं च योजितम् ॥ १८ ॥

च्युतोऽथ कायात्पुं पितात् त्रिलोकांमुद्योतयन्नुत्तमबोधिसत्त्वः ॥
विवेश तस्याः स्वत एव कुक्षौ । नन्दागुहायामिव नागराजः ॥ १९ ॥

अथ पुं पितात् पुथत् कायात् । अर्थात् शुद्धोदनस्येति गम्यते । च्युतः बीजरूपेण निर्गतः उत्तमः बोधः उत्तमज्ञानं तदस्यास्तीति उत्तमबोधि एतादृशं सत्त्वं चित्तं यस्य महाज्ञानीत्यर्थः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादीं बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवगायासु चित्तेषु” इति मेदिनी । नागराजः हस्तिश्रेष्ठः नन्दागुहायां गौर्युदरे इव । “नन्दा स्यादलिङ्गरे । गौर्या तिथिविशेषे स्त्री” इति मेदिनी । तस्या मायादेव्याः कुक्षौ स्वत एव विवेश । परमदयालुत्वात् पूर्वं शुद्धोदनस्य देहे प्रविश्य अनन्तरं बीजरूपेण तस्या उदरे स्वत एव प्रविवेशेत्यर्थः ॥ १९ ॥

धृत्वा हिमाद्रिधवलं गुरुं पट्टिपाणं ।

दानाधियासितकरं हि गजस्य रूपम् ॥

शुद्धोदनस्य वसुधाधिपतेर्महिष्याः ।

कुक्षिं विवेश स जगद्यसनक्षयाय ॥ २० ॥

पट्टिपाणं पद्दन्तम् । दानाधियाभिर्नमुखं मदसोभिवक्त्रं । हिमाद्रिः हिमालयः स इव धवलं शुभ्रं हिमाद्रितुल्यं शुभ्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

रक्षाविधानं प्रति लोकरपाला ।

लोकैकनायस्य द्विवोऽभिजग्मुः ॥

सर्वत्र भान्तोऽपि हि चन्द्रपादा ।

भजन्ति कैलासगिरौ विवेशम् ॥ २१ ॥

रक्षाविधानं प्रति रक्षणकरणं प्रति तदुद्दिश्येत्यर्थः । लोकैकनायस्य मायादेव्युदरप्रविष्टस्य भगवतः हि सर्वत्र भान्तोऽपि चन्द्रपादाः चन्द्रकिरणाः कैलासगिरौ विवेशं भजन्ति । महता अपि समयविशेषेण स्वापकृष्टं मापेक्षत्वं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मायापि तं कुक्षिगतं दधाना । विद्युद्विलासं जलदायलील ॥

दानाभिर्यः परितो जनानां । दारिद्र्यहेतुं शमयाञ्चकार ॥ २२ ॥

जलदायलीलं मेघपङ्क्तिरिव । दानाभिर्यः वितरणवर्षाभिः ॥ २२ ॥

१ J गन्धे. १ C ० सुषिगात् J ० सुषिगभिर्मादुघोदत् लोकरमिमे स्वभासा ॥. १ C खृत् ४ A गुणदिया ० ५ C ० भिज्जुगं शिरदस्य रूपम्. १ J रक्षणमात्रमुद्यो शिरानां तथाः सनापरय किञ्च विवम् ॥. ७ J भवन्ति. ८ J विवर्गः A शिरसि. ९ C ० शिरसि

ईदप्रतिमस्य ईदृतुल्यस्य मांघातुः कुक्षेः उदरैकदेनात् । कक्षवितः कृपिविशे-
पस्य भुजसंघर्षि योऽमदेशः तस्मात् । इमानि आख्यानानि पुराणेषु प्रसिद्धानि
तत एव द्रष्टव्यानि ॥ २९ ॥

क्रमेण गर्भादभिनिर्गतः सन् । यमौ च्युतः खादिव योऽन्यजातः ॥
कल्पेऽप्यनेकेष्वपि भावितात्मा । सः संप्रजानन्सुषुप्ते नमूर्धः ॥ ३० ॥

न मूढः नमूढः नैकष्वेत्यादिवत् न शब्देन सुषुप्तेति समासः । न शब्दस्य च नि-
रोधार्यकत्वेन मूढविरुद्धः ज्ञानीति यावत् । अनेकेषु कल्पेषु संवर्तेषु शास्त्रेषु वा
“कल्पः शास्त्रे विधा न्याये” इति मेदिनी । भावितात्मा भाविता वासितः आत्मा
श्वेतःकरणं यस्य अनेककल्पकारीत्यर्थः सकलशास्त्रवेत्ता वा अतएव संप्रजानन् इव
योऽन्यजातदुःखं जानन्निव अस्य जन्मादिपट्टिकाराभावान् इव शब्दोपादानं । वस्तुतः-
योनिज्ञोऽप्यस्यादि दुःखमस्य नास्तीति यावत् । अतएव योऽन्यजातः एतादृशः सुषुप्ते
क्रमेण गर्भात् अभिनिर्गतः सन् खाद्यच्युत इव वर्मा ॥ ३० ॥

दीप्या न धैर्येण त्रियां रराज । घालो रविर्भूमिमिवावतीर्णः ॥
मयेति दीप्तोऽपि निरीक्ष्यमाणो । जहार चक्षूषि यथा शशाङ्कः ॥ ३१ ॥

दीप्येति । अनेन श्लोकोत्तरार्धेन अस्य प्रतापोऽपि लोकानामाल्लादक एव न
तु पीडक इति सूचितं । अस्मिन्पद्ये ‘धैर्येण त्रियां’ इत्यत्र णकारस्य गुरुत्वं न दो-
षाय । तदुक्तं छंदप्रकाशे ‘यदा तत्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं । न छंदोभंग इत्यस्-
हस्तदोषाय मूर्यः’ इति । अतएव ‘प्राप्तनाभिर्दमम्बनेमायां’ इति मत्स्ये
॥ ३१ ॥

स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या । दीपप्रभां भास्करचन्मुमोष ॥
महार्हजाम्बूनदचारुचर्णो । विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः ॥ ३२ ॥

महार्ह महामूर्त्यं अत्युत्तमामिति यावत् यत् जावूनदं मुवर्णं तद्वत् चारुः सुंदरो
चर्णो यस्य ॥ ३२ ॥

अनाकुल्यान्यब्जसमुद्रतानि । निष्पेषवन्त्यायनविक्रमाणि ॥

तथैव धीराणि पदानि सप्त । सप्तर्षिर्मन्त्रैस्तदृशो जगाम ॥ ३३ ॥

सप्तर्षिर्गणोज्ज्वलभगदग्नः सप्तर्षिर्नक्षत्रपुंजतुल्यः अनेन तेजस्विता सूचिता ।
सप्तरदानि जगामेत्यन्वयः । पदगच्छोऽत्र लक्षणया पादन्त्यामसरः । ‘कालाध्वनोरत्न-
संगयोगे’ इति द्वितीया । सप्तगंग्याकपादन्यामपर्यंतं जगामेत्यर्थः । देवदत्तो द-
श पदानि गतः इति यावत् लोके प्रसिद्धोऽयं प्रयोगः । पदानि विधिनष्टि अनाकु-
लानीत्यादिना । अनाकुल्यानि अव्यप्राणि । अज्जवत् कमलवत् समुद्रतानि भूमी

१ C नि मृगः. २ C गतः. ३ J ० धिव. ४ C वः. A प्रमो न. ५ J पुषे न मोऽम्बु-
६ C न मृद. ७ A रराज न्या. C कथानि. ८ C ० इत्या. ९ C ० दीपमान्. १० C ० दीपमान्. ११ C ० दीपमान्.

अंकितानि निष्पेपवंति पादलिङ्गालङ्कृतादिचूर्णवंति आयतः दीर्घः विक्रमः न्यासो
येषां तानि धीराणि गंभीराणि ॥ ३३ ॥

बोधाय जातोऽस्मि जगद्धितार्थ-

मन्त्या ममोत्पत्तिरियं धरिष्यामि ॥ *

चतुर्दिशं सिंहगतिर्विलोक्य ।

घाणीं स भव्यार्थकरीमुवाच ॥ ३४ ॥

जगद्धितार्थं बोधाय जगद्धितफलकज्ञानायेत्यर्थः । अन्त्या चरमा । इतः परं
अवतरामावान् । अतः न लाभाय सर्वैः क्षटिति यतितव्यं । चतसृणां दिशां स-
माहाः चतुर्दिशं । भव्यार्थकरीं कुशलार्थप्रतिपादिकामित्यर्थः । इति बोधाय जा-
तोऽस्मि । मम इयं उत्पत्तिरित्या इत्याकारिकां घाणीं उवाचेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

खात्प्रस्रुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे । द्वे यारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये ॥

शरीरसौख्यार्थमनूपमस्य । निपेततुर्मूर्धनि तस्य दिव्ये ॥ ३५ ॥

शिशिरोष्णे वीर्ये शुण्णयोस्ते । अनुत्तरस्य नास्ति उत्तरः श्रेष्ठो यस्मात् तस्य
॥ ३५ ॥

श्रीमद्धिताने कनकोज्ज्वलांगे । वैदूर्यपादे शयने शयानम् ॥

बुद्धं विपश्यन्नथ पद्महस्तो यक्षेश्वरः संमुदितः स तस्थौ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्धिताने महाहोलेचे । कनकवत् कनकेन वा उज्ज्वलानि अंगानि यस्य त-
स्मिन् । वैदूर्याणां रत्नविशेषाणां पादः तस्मिन् वैदूर्यमणिखचितपादे ॥ ३६ ॥

मायातनूजस्य दिवौकसः खे । यस्य प्रभावात्प्रणतैः शिरोभिः ॥

आधारयन् पांडुरंभातपत्रं । बुद्धार्थे जेषुः परमाशिषश्च ॥ ३७ ॥

मायातनूजस्य मायादेवीपुत्रस्य । यस्य शुद्धोदनपुत्रस्य प्रभावात् प्रतापात्
प्रणतैः शिरोभिः दिवौकसः खे पांडुरंभातपत्रं आधारयन् । बुद्धाय शुद्धोदनाय
परमाशिष जेषुश्च इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

महोरगा धर्मविशेषतर्पाद्भिर्द्वेधर्तृतेषु कृताधिकाराः ।

यं व्याजयन् भक्तिविशिष्टैश्चित्ता । मंदारपुष्पैः समवाकिरंश्च ॥ ३८ ॥

धर्मविशेषः पुण्यविशेषः तस्य तर्पणं इच्छेति यावत् । अतीतेषु अति-
क्रान्तेषु बुद्धेषु कृताधिकाराः एतादृशाः महोरगाः यं व्याजयन् च मंदारपुष्पैः
समवाकिरन् ॥ ३८ ॥

१० तथो २० मनेति. १० च ४० अनुत्तरस्य; A मनुत्तमः. ५० सौम्ये.
१० अज्ञान. १० द. ८ A तत्रै. यत्रै (वात्सल्यचनपत्र). A इत्या यक्षेश्वरी संमुदितोदतये
ते ० इत्या यक्षेश्वरीः संवातिवार्ध तस्मिन्. १० प्रतापाननमभिभिध. १०० पाण्डुर. ११०
बोधाय. ११० वमध्यजन्. ११० दिष्टनेत्रा.

तथागतोत्पत्तिगुणेन तुष्टाः । शुद्धार्थिधामाश्च विशुद्धसेत्वाः ।

देवा ननन्दुर्विगतेऽपि रागे । मग्नस्य दुःखे जगतो हितार्थे ॥ ३९ ॥

तथागतोत्पत्तिगुणेन बुद्धोत्पत्तिगुणेन । शुद्धे पवित्रे पुण्यप्राये स्वर्गे इति यावत् । अधिकः वासो येषां । अतएव विशुद्धमत्वाः विशुद्धानः करुणाः देवाः रागे प्रेम्णि विगतेऽपि तेषां पक्षपाताभावात् विरागिन्वादेवमुक्तिः । दुःखे मग्नस्य जगतः हिताय ननन्दुरित्यन्वयः । देवानां दयालुत्वात् दुःखाक्रान्तजगदवमोचनाय देवा ननन्दुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

यस्मिन्प्रसूते गिरिराजकीला । वाताहता नौरिव भूश्चचाल ।

सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा । पपान वृष्टिर्गर्गनादनम्रात् ॥ ४० ॥

यस्मिन्प्रसूते प्रादुर्भूते सति गिरिराजाः पर्वताः कीला इव यस्याः एतादृशी भूः भूमिः । सा हि पर्वतराज्येति पुराणेषु प्रसिद्धम् । अतएव ते भूधराः इति व्यपदिश्यन्ते । उत्पलपद्मे कमलविशेषे गर्भे यस्याः । अनम्रान् अन्नरहितात् । तज्जन्मनि अस्तिलं आश्चर्यकारकमामीदित्यर्थः ॥ ४० ॥

वाता ववुः स्पर्शमुखा मनोज्ञा ।

दिव्यानि सूनान्यवपातयन्तः ॥

सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकासे ।

जज्वाल सौम्याच्चिरनीरितोऽग्निः ॥ ४१ ॥

स्पर्शमुखाः मुखः स्पर्शो येषां ते स्पर्शमुखाः । मुखरर्मा इत्यर्थः आहिताग्न्यादित्वात्परिपातः । मूनानि पुष्पाणि । “मूनं प्रमवपुं पयोः” इति मेदिनी । अनीरितः अप्रेरितः अथात इति यावत् । महतां जन्मनि हि एनानि जायन्ते ॥ ४१ ॥

प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे ।

कूपः स्वयं प्रादुरभूत्सितांबुः ॥

अंतःपुराण्युद्गतविस्मयानि ।

यस्मिन्क्रियास्तीर्य इव प्रचक्रुः ॥ ४२ ॥

आवसथस्य गृहस्य प्रदेशे । प्राचः उत्तरे प्रागुत्तरे प्रागित्यत्र अचेलुंगति अस्ता-तेलुङ्क लुक्तद्विनेति ङापोल्लङ् । प्राच्याः दिशः उत्तरे भागे इत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्मिन्नादेशाऽभावः । अंतःपुराणि अंतःपुरगनस्त्रियः मंचाः क्रोशंतीतिवत् तान्स्थात्ताच्छब्दं । यस्मिन् कूपे क्रियाः स्नानादिकाः । उद्गतविस्मयानि अतर्किनोत्पत्तेः संजाताश्चर्याणि ॥ ४२ ॥

१ C A ० गन्ध्यातिगु— ०माद for सति. १ C हिताय. १ A सोत्पन्नप्रगर्भा.

२ C अणा. १ C वासात्सिद्ध. १ C ० चक्रुः. ७ C A प्यागन.

धर्माधिभिर्भूतगणैश्च दिव्यैस्तद्दर्शनार्थं भृशमाप पूरः ॥

कौतूहलेनैव च पादपानां प्रपूजयामास सगन्धपुष्पैः ॥ ४३ ॥

धर्माधिभिः पुष्पाधिभिः । भूतगणैः देवयोनिविशेषैः । पूरः कृपस्थजलपूर इत्यर्थः ।
कौतूहलेनैव विस्मयकारिभगवदवनारजन्यकौतुकेन । गंधपुष्पाणि गंधयुक्तपुष्पाणि ।
आकृष्टप्रियपार्थिववत् समाराः । गंधपुष्पं, महिताः सगंधपुष्पाः तैः पादपैः वृक्षैः ।
यथा कश्चित् आसवांधर्वः सह देवदर्शनादिवात्रां करोति तत्रत्यं देवं स्वहस्तपूत-
पुष्पैः पूजयति च । एवमयं कृमस्थोदकपूरः भूतगणैः सह तत्रागत्य सतीरवर्ति-
पादपरूपहस्तपूतपुष्पैः तं पूजयामासेवेति तात्पर्यं ॥ ४३ ॥

पुष्पद्रुमाः स्वं कुसुमं पुफुल्लुः । समीरणोद्भामितदिक्कुसुमं ॥

सुसंभ्रमद्भृंगवधूपगीतं । भुजंगवृन्देन च पीतवातं ॥ ४४ ॥

कुसुममिति जात्येकवचनं कुसुमानीत्यर्थः पुफुल्लुः प्रादुर्भावयांचकुः । अत्र पुल्ल-
आतुरंतर्भावितव्यर्थः । समीरणेन उद्भामितः प्रसारितः दिक्षु सुगंधो यस्य । सुसं-
भ्रमंत्यः इतस्ततो हिंडंत्यः या भृंगवधुः तासां उपगीतं गुंजारवो यस्मिन् । भुजंग-
वृन्देन हेतुना पीतः प्राशितः वातः वायुः येन ॥ ४४ ॥

क्वचित्कणचूर्यमृदंगगीतै-

वीणासुकुन्दासुरजादिभिश्च ।

स्त्रीभिश्चलत्कुण्डलभूपिताभि-

विराजितं चोभयपार्श्वतस्तत् ॥ ४५ ॥

तत् मांयादेवीमुतोत्पत्तिस्थानं उभयपार्श्वतः उभयपार्श्वयोरित्यर्थः । उभौ च
तौ पार्श्वौ च उभयपार्श्वौ तयोः उभयपार्श्वत इत्यत्र आद्यादित्वात्तसि । विराजितं
शोभितं कैरिति अपेक्षायामाह । क्वचिन् क्वणंति शब्दायमानानि यानि त्रयाणि
मृदंगाः गीतानि च तैः विराजितं क्वचित् वीणा सुदका । यशःपटहः सुरजः एते
आदयो येषां । चलत्कुण्डलभूपिताभिः स्त्रीभिः क्वचित् विराजितं । न चात्र मृदं-
गसुरजयोः पानरुक्तं शक्यं एकः कणन् अपरः केवलमेव आसीदित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

यद्राजशाखं भृगुरंगिरा वा ।

न चक्रतुर्वैशकरावृषी तौ ॥

तयोः सुती तौ च विचक्रंतुस्तः ।

त्कालेन शुक्रश्चवृहस्पतिश्च ॥ ४६ ॥

गुप्तादिच्छेत्पराजयमिति न्यायेन क्वचिन् पित्रादिभ्योऽपि पुत्रादयः विद्वांसो भवं-

तीति बोधनपूर्वकं अस्य माहान्म्यकथनार्थमनेकदृष्टान्तानाह—यश्चाजशास्त्रमिति ।
नीतिशास्त्रं वंशकरीं तौ ऋषी कौ तौ मृगुः अंगिरा वा न चक्रतुः तन् नीतिशास्त्रं
तयोः मृग्वंगिरसोः सुनोः शुक्रः बृहस्पतिश्च विचक्रतुः ॥ ४६ ॥

सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं ।

वेदं पुनर्यं ददशुर्न पूर्वं ॥

व्यासस्तथैनं बहुधा चकार ।

न यं वसिष्ठः कृतवान्नशक्तिः ॥ ४७ ॥

वैष्णविकजातश्च ससर्ज पद्यं ।

जग्रथ यश्च व्यचनो महर्षिः ॥

चिकित्सितं यश्च चकार नात्रिः ।

पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद ॥ ४८ ॥

पूर्वं ऋषयः पराशरादयः यं वेदं न ददशुः तं नष्टं वेदं सारस्वतः सारस्वती-
श्रीरस्यः व्यासः एनं वेदं बहुधा जगाद । यं शक्तिः न कृतवान् तं वसिष्ठः चकार
॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

यश्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे । नत्साधनं सूनुरवाप राजन् ॥

वैलां समुद्रे सगरश्च दध्रे । नेष्ट्वाकवो यां प्रथमं बवंधुः ॥ ४९ ॥

हे राजन् यन् द्विजत्वं कुशिकः एतन्प्राप्तकराजा न लेभे तन् मनुः विद्यानिष्ठः
अवाप प्राय । इष्ट्वाकवः इष्ट्वाकुर्वन्प्रमवाः यां वैलां समुद्रे प्रथमं न बवंधुः तं
सगरः दध्रे ॥ ४९ ॥

आचार्यकं योगविधौ द्विजानामप्राप्तमन्यैर्जनको जगाम ॥

ख्यातानि कर्माणि च यानि शौरेः । शूरादयस्तेष्वयला बभूवुः ॥ ५० ॥

अन्यैः अप्राप्तं एतादृशं योगविधौ द्विजानां यन् आचार्यकं आचार्यत्वं तन्
जनको जगाम । शौरेः श्रीकृष्णस्य यानि ख्यातानि कर्माणि तेषु शूरादयः अवल्लभ्य
असमर्था बभूवुः ॥ ५० ॥

तस्मान्प्रमाणं न वयो न कालः ।

कश्चित् कचिच्छैष्ठ्यमुपैति लोके ॥

राक्षामृषीणां च हितानि तानि ।

कृतानि पुर्वैरकृतानि पुनैः ॥ ५१ ॥

यवं नृपः प्रत्यायितैर्द्विजैस्तैराभ्यासितश्चाप्यभिनेन्दितश्च ॥

शंका मनिष्ठां विजहौ मनस्तः प्रहर्षमस्मोद्भूशमावरोह ॥ ५२ ॥

नृपः शुद्धोदनः प्रत्यर्पितः संजातानुभवः तैः तत्रत्यैर्द्विजैः आश्रयितः अभि-
नन्दितश्च सन् अनिष्टां शंकां किमेतन् कथमयं अयोनिजः उदरं भिन्वा यद्विद्यातः
कथं वा कूपोत्पत्तिः कथं वा क्षीतोष्णोदकधारे एनं सेवेन किमिदं भूतं वा इत्या-
यनिष्टा आशंका मनस्तः प्रजह्य ॥ ५१ । ५२ ॥

प्रीतश्च तेभ्यो द्विजसत्तमेभ्यः ।

सत्कारपूर्वं प्रददौ धनानि ॥

भूयादयं भूमिपतिर्यथोक्तो ।

यायाज्जरामेत्य धनानि चेति ॥ ५३ ॥

सत्कार आदर पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तथा । दानक्रियाविशेषणमेतत् ।
यथोक्तं उक्तप्रकारविशिष्टं । जरां वार्धक्यं । एतन् धनानि यायात् गच्छेत् । पूर्वं
राजर्षयो हि पूर्वाऽवस्थायां सम्यक् राज्यं पालयित्वा उत्तरे वयसि ब्रह्मज्ञानार्थं अ-
रण्यानि गत्वा तत्र तपआदिना देहसार्थक्यं चकु- । तद्वदयमपि करिष्यतीति
तात्पर्यं ॥ ५३ ॥

अथो निमित्तैश्च तपोबलाच्च । तज्जन्म जन्मांतकरस्य बुध्या ॥

शाक्येश्वरस्यालयमाजगाम । सद्धर्मतर्पादक्षितो महर्षिः ॥ ५४ ॥

निमित्तैः पूर्वोक्तानेकाविधशुभचिन्हैः । तपोबलात् योगसामर्थ्यात् । जन्मान्त-
करस्य जन्ममरणादिरूपसंसारस्य अंतं नाशं करोतीति तथाभूतस्य परमेश्वरस्ये-
त्यर्थः । तज्जन्म तमवतारमित्यर्थः । असितः असितनामकः । सद्धर्मतर्पान्
उत्तमपुण्यादिलोभात् । शाक्येश्वरस्य पूर्वोक्तस्य ॥ ५४ ॥

सं ब्रह्मविद्ब्रह्मविदां ज्वलंतं । ब्राह्मया श्रिया चैव तपःश्रियाच ॥

राज्ञो गुरुर्गौरवसत्कृतं तं । प्रवेशयामास नरेन्द्रसद्व ॥ ५५ ॥

ब्राह्मया श्रिया ब्रह्मबर्चमेव । तपःश्रिया तपःसामर्थ्येन । ब्रह्मविदां मध्ये ।
ज्वलंतं देदीप्यमानं । गौरवमकृतं तं असितः । राज्ञः शुद्धोदनस्य । स गुरुः उ-
पाध्यायः । नरेन्द्रमद्य राजपुत्रं । प्रवेशयामास । विदुषा आनयनं गुरुणा कर्तव्यं
इति रीतिः शाकुंतलादौ स्पष्टा ॥ ५५ ॥

स पार्थिवान्तःपुरमेव विद्वान् । कुमारजन्मागतहर्षवेगम् ॥

विवेश निःशंकतयैव धीरस्तपःप्रकर्षाच्च जराश्रयाच्च ॥ ५६ ॥

स अर्पितः । कुमारजन्मागतहर्षवेगं कुमारस्य जन्मना आगतो हर्षवेगो यस्य
शुद्धादृशं प्रार्थितान्तःपुरं निःशंकतया विवेश । निःशंकतया प्रवेशे हेतुभूतविशेषणे-
धीरः विद्वानिति । तपः प्रकर्षान् जराश्रयान् इदमपि हेतुद्वयं प्रवेशे श्रेयं ॥ ५६ ॥

१ A तज्जन्मनाशो स्वमनो स बुधा. २ C A तै ३ C सत्क्रियाभ्यां. ४ C A स.
५ C पुरगीश्वर— ६ C ० वेद शीरो बलसिद्धयैव.

ततो नृपस्तं मुनिमासनस्यं । पाद्यार्घ्यपूर्वं प्रतिपूज्य सम्यक् ॥
निमंत्रयामास यथोपचारं । यथा वसिष्ठं स हि रन्तिदेवः ॥ ५७ ॥

पाद्यं च अर्घ्यं च ते पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथास्थात्तथा पाद्यार्घ्यपूर्वं उपचारान्
अनतिक्रम्य इति यथोपचारं सम्यक् प्रतिपूज्य निमंत्रयामास वभाषे इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

धन्योऽस्म्यनुग्राह्यमिदं कुलं मे ।

यन्मां दिदृक्षुर्भगवानुपेतः ॥

आज्ञाप्यतां किं कर्त्तव्याणि सौम्य ।

शिष्योऽस्मि विद्मंभयितुं त्वमहः ॥ ५८ ॥

वभाषे इत्युक्तं तदेवाह । धन्योऽस्मीत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५८ ॥

एवं नृपेणोपनिमंत्रितः मन् । सर्वेण भावेन मुनिर्यथावत् ॥

स विस्मयोन्कुलविशालदृष्टिर्गमोत्थीराणि चचांस्युवाच ॥ ५९ ॥

उपनिमंत्रितः प्रार्थितः । यथावत् यथायथं । उवाचेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

महात्मनि त्वय्युपपन्नमेतत् । प्रियातिथौ न्याग्निनि धर्मकामे ॥

सत्त्वान्वयज्ञानवयोऽनुरुपा । स्निग्धा यदेवं मयि ते मति स्यात् ॥ ६० ॥

किमुवाच तदाह—महात्मनीत्यादिना । मन्वं अंतःकरणं अन्वयः मद्देशः
ज्ञानं बुद्धिः वयश्च एतेषामनुरुपा योग्या । यत् यस्मान् कारणान् ॥ ६० ॥

एतच्च तद्येन नृपर्षयस्ते धर्मेण सूक्ष्मेण धनान्यपास्य ॥

नित्यं यजंतो विधिवद्भूवुस्तपोभिराढ्या विभवंदरिद्रा ॥ ६१ ॥

ते नृपर्षयः सूक्ष्मेण धर्मेण धनान्यपास्य लक्ष्वा नित्यं विधिवत् यजन्तः त-
पोभिः आढ्याः युक्ताः च विभवं ऐश्वर्यैः दरिद्राः बभूवुः इति यत् तदेतदित्य-
न्वयः ॥ ६१ ॥

प्रयोजनं यत्तु ममोपयाने । तन्मे शृणु प्रीतिमुपेहि च त्वं ॥

दिव्या मया दिव्यपथे श्रुता वाग् । बोधाय जातस्तनयस्तवेति ॥ ६२ ॥

मे मत्तः । तव तनयः बोधाय जातः इति दिव्या वाक् दिव्यपथे मया श्रु-
तेति अन्वयः ॥ ६२ ॥

श्रुत्वा वचस्तच्च मनश्च युक्त्वा ।

ज्ञान्या निमित्तैश्च ततोऽस्म्युपेतः ॥

दिदृक्षया शाक्यकुलध्वजस्य ।

शक्रध्वजस्येव समुच्छिद्यतस्य ॥ ६३ ॥

तत् आकाशवाणीत्वं वचः श्रुत्वा च मनः युक्त्वा अन्तःकरणमेकाग्रं कृत्वे-
त्यर्थः । निमित्तैः शुभचिह्नैः ज्ञान्या अयं भगवानवतारणं इति ज्ञात्वेत्यर्थः समुच्छिद्यत-
स्य शक्रध्वजस्येव शाक्यकुलध्वजस्य दिदृक्षया उपेतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ६३ ॥

इत्येतदेवं वचनं निशम्य । प्रहर्षसंभ्रांतमतिर्नरेन्द्रः ॥

धौड्यंकसुप्तं कुमारं प्रशान्तं । संदर्शयामास तपोधनाय ॥ ६४ ॥

धात्र्याः उपमातायाः अके उत्संगे सुप्तं । स्पष्टमन्यत् ॥ ६४ ॥

चक्राङ्गपादं स तथा महर्षिर्जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादं ॥

सोर्णध्रुवं धारण्यस्तिकोशं । सविस्मयं राजसुप्तं ददर्श ॥ ६५ ॥

चक्रं अंकः ययोस्तौ चक्राकौ तौ पादौ यस्य तं अनेन महापुरुषत्वं दर्शितं
एवमप्रेक्ष्य ज्ञेयं । जालं नवकलिकावृन्दं तद्वत् अवनद्धा. संलम्बाः अङ्गुलयो यस्मिन्
एतादृशं पाणिपादं यस्य तं । ऊर्णां धूमध्यस्थ आवर्तं । “ऊर्णां भेषादिलोत्रि स्वा-
दावर्तं चांतराध्रुवो. ” इत्यमरः । तेन सहिते ध्रुवौ यस्य सः तं । धारण्येव
हस्तिन इव वस्तिः कोशः नाभेरधोभागो यस्य तं । सविस्मयं साधर्यं । दुर्लभ-
महापुरुषलक्षणवैशिष्ट्यादाधर्यं ॥ ६५ ॥

धाड्यंकसंविष्टमवेक्ष्य चैनं ।

देव्यंकसंविष्टमिवाग्निसूनुं ॥

यभूव पक्ष्मांतरितांचिताश्रु-

निंश्वस्य चैवं त्रिदिवोन्मुखोऽभूत् ॥ ६६ ॥

देव्यंकसंविष्टं पार्वत्युत्तंगोपविष्टं । अग्निसूनुं कार्तिकेयं । पक्ष्मभिः अक्षिलोमाभिः
अन्तरितानि व्यग्रहितानि अंचितानि पूजितानि मनोहराणीत्यर्थं । अश्रूणि यस्य ।
त्रिदिवे आकाशे उद्गतं मुखं यस्य आकाशावलोकनकारी ॥ ६६ ॥

दृष्ट्वासितं त्वश्रुपरिप्लुताक्षं । स्नेहाद्धि पुत्रस्य नृपश्चकम्पे ॥

सगद्गदं वाष्पनिरुद्धकंठः । पप्रच्छ तं प्राञ्जलिरानताङ्गः ॥ ६७ ॥

अश्रुपरिप्लुताक्षं अमितं दृष्ट्वा वाष्पनिरुद्धकंठं वाष्पेण निरुद्धः कंठो यस्य ॥ ६७ ॥

स्वल्पान्तरं यस्य यपुर्मुने स्याद्बृहद्भुतं यस्य च जन्मदीप्तं ॥

यस्योत्तमं भाविनमार्थं चार्थं । तं प्रेक्ष्य कुतस्तव धीर वाष्पः ॥ ६८ ॥

हे धीर मुने यस्य स्वल्पावकाशं लघु इति यावत् एवमपि यस्य जन्म बृह-
द्भुतं दीप्तं च यस्य भाविनं भविष्यत्कालिकं अर्थं प्रयोजनं उत्तमं आत्थं तं प्रेक्ष्य
तव वाष्पः कुत इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

अपि स्थिरायुर्भगवन्कुमारः । कचिन्न शोकाय मम प्रसूतः ॥

लब्धः कथंचित्सलिलाञ्जलिर्मे । न खल्विमं त्रांतुमुपैति कालः ॥ ६९ ॥

स्यान्मज्जदर्शनेन अधुमुखं मुनिं वीक्ष्य भीतो नृपः पुत्रस्य अत्याहितमार्शक्य
अनेन विकल्पान् करोति अपिस्त्रिदिव्यादिना । हे भगवन् कुमार स्थिरायु चि-
रायु. अपिस्त्रिन् । मे शोकाय प्रसूतः न कश्चित् । मे मया कथंचित् सलिलाञ्जलिः

१ C गनि for मनि २ U आदाय धाम्यकगन कुमारः. ३ U दां for ता ४ U वै for
व. ५ C ० हातुपु० ६ U नापकगवकः. ७ U च for त ८ C कः भ. शर. ९ U
पु. would not be better?

लब्धः । परलोके पुत्रः सलिलांजलिं दास्यति इत्यभिप्रायेण सलिलांजलिर्लब्ध-
इत्युक्तं । इमं पूर्वोक्तं सलिलांजलिं कालः मृत्युः पातुं खलु नोपैति इत्यन्वयः ।
विपत्तां सलिलांजलेरभावात् तस्मिन् मृत्युर्पातत्वोपचारः ॥ ६९ ॥

अस्त्यक्षयं मे यशसो निधानं । कच्चिद्भुवो मेऽन्वयसंप्रसारः ॥

अपि प्रयास्यामि सुखं परत्र । सुप्तेऽपि पुत्रेऽनिमिषैकचक्षुः ॥ ७० ॥

यशसः निधानं निधिः अपि अक्षयं । पुत्रसत्वे यशसोऽक्षयत्वमित्यर्थः । मेऽ-
न्वयसंप्रसारः वंशविस्तारः ध्रुवः कश्चित् । अनिमिषं निमेषरहितं एकं चक्षुरस्य
देवानां निमिषो नास्तित्यभिप्रायेण । अथवा पुत्रस्य 'पुत्रेण लोकं जयतीति धु-
त्या स्वर्गप्रदर्शकत्वात् चक्षुरूपत्वं । तस्मिन् पुत्रे जायते स्वर्गदर्शनं निर्विवादमेव
तस्मिन् सुप्तेऽपि तस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गलोकदर्शनं भवति पुत्रमर्त्तव स्वर्गप्रद-
र्शिका न तु तस्य जाग्रदवस्थे स्वर्गप्रदर्शिकेति नियमः । प्रसिद्धं नेत्रं तु उद्धाटित-
मेव वस्तुप्रदर्शकं न तु पिहितमपि वस्तुगत्या विद्यमानं पदार्थदर्शकं भवति
इति लौकिकचक्षुरपेक्षया पुत्ररूपचक्षुषः विलक्षणत्वं प्रदर्शितमिति दिक् । नम
पुत्रः चिरकालमपि जीवेत् इति प्रश्नाभिप्रायः ॥ ७० ॥

कच्चिन्नमेजातमफुल्लमेव ।

कुलप्रवालं परिशोषभाणि ॥

क्षिप्रं विमो ब्रूहि न मेऽस्ति शांतिः ।

स्नेहं सुते वेत्सि हि बान्धवानां ॥ ७१ ॥

हे विमो मे जातं कुलप्रवालं कुलांकुरः अफुल्लमेव अविकसितमेव परिशोषभाणि
परिशोषं शुष्कतां भजतीति परिशोषभाणि शुष्कमित्यर्थः । न कश्चित् । तन् क्षिप्रं
ब्रूहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ७१ ॥

इत्यागतावेगमनिष्टबुद्ध्या । बुध्वा नरेन्द्रं स मुनिर्वभाषे ॥

मा भून्मतिस्ते नृप काचिदन्या । निःसंशयं तद्यद्वोचमस्ति ॥ ७२ ॥

इति अनिष्टबुद्ध्या आगतावेगं आगतसाध्वनं । नरेन्द्रं बुध्वा सः मुनिः वभाषे
हे नृप ते अन्या विपरिता काचित् मतिः बुद्धिः माम्भूत् । यत् अहं अवांचं तन्
निःसंशयमस्तीत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

नास्यान्यथात्वं प्रति विक्रिया मे ।

स्यां वंचनां तु प्रति विद्भुवोऽस्मि ॥

कालो हि मे यातुमयं च जातो ।

जन्मक्षयस्यासुलभस्य वोद्धा ॥ ७३ ॥

यदि बालकस्य किंचिद्व्याहृतं नास्ति तर्हि बालावलोकेन तव साधुत्वादि
विक्रिया किञ्चिन्मिता इत्यपेक्षायामाह—नास्येति । अन्यथात्वं वैपरित्यं प्रति ।
स्यां वंचनां व्यर्थोपव्यर्थं प्रति विद्भुवः विद्भुलः अस्मि । तामेव वंचनां दर्शयति ।

हि मे सम यातुं गंतुं कालः गमनस्य कालः इत्यर्थः । “काल समयवेलासु” इति
तुमुन् । अमुलभस्य दुर्लभस्य जन्मक्षयस्य मोक्षस्येत्यर्थः बोद्धा अयं जातः ॥७३॥

विहाय राज्यं विषयेष्वनास्थ । स्तत्रैहिं यत्नैरधिगम्य तत्त्वं ॥

जगत्पथं मोहतमो निहंतुं ज्वलिष्यति ज्ञानमयो हि भानुः ॥७४॥

बालस्य भाविनमर्थं वर्णयति विषयेषु अनास्थः । अयं राज्यं विहाय तत्रैः प्र-
यत्नैः तत्त्वसाधिगम्य जगति मोहतमो निहंतुं ज्ञानमयः सूर्यः ज्वलिष्यति हि ॥७४॥

दुःखार्णवाद्याधिविकीर्णफेनोज्जरातरंगान्मरणोप्रवेगात् ॥

उत्तारयिष्यत्ययमुह्यमान । मार्तं जगद्ज्ञानमहाप्लवेन ॥ ७५ ॥

दुःखार्णवान् दुःखमसुद्रान् व्याधयः एव विकीर्णो विक्षिप्ताः फेनो यस्मिन् । उह्य-
मानं निमज्जन् । ज्ञानमेव महाप्लवः महती नौका तथेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

प्रज्ञांयुधेनां स्थिरशीलवैभवां । समाधिशीतां व्रतचक्रवाकाम् ॥

अस्योत्तमां धर्मेनदीं प्रवृत्तां । सृष्णादितः पास्यति जीवलोकः ॥७६॥

प्रज्ञैव अंबु उदके तस्य वेगो यस्यां । स्थिरं शीलं स्वभाव एव वप्रो तटे य-
स्याः । समाधिना शीतां शीतला । व्रतानि नियमा एव चक्रवाका यस्यां । अस्य
एतत् संबंधिनी जन्मजनकभावः संबधः एतस्मादुपपन्नमित्यर्थः । धर्मः पृथ्वां ज्ञानं
वा सैव नदी ताम् इत्यादि अन्वयः ॥ ७६ ॥

दुःखादितेभ्यो विषयावृतेभ्यः ।

संसारकांतरापथस्थितेभ्यः ॥

आप्यास्यति ह्येष विमोक्षमार्गः ।

मार्गप्रनष्टेभ्य इवाध्वगेभ्यः ॥ ७७ ॥

संसार एव कांतरापथः दुर्गममार्गः । तत्र स्थितेभ्यः मार्गः प्रनष्टो येषां । आहि-
ताग्न्यादिस्वान् परनिपातः । अध्वगेभ्यः पाथेभ्यः ॥ ७७ ॥

विदशमानाय जनाय लोके । रागाग्निनायं विषयैधनेन ॥

प्रल्हादमाधास्यति धर्मवृष्ट्या । वृष्ट्या महामेघ इयातपाते ॥७८॥

लोके विषया एव इधनानि यस्य तेन रागाग्निना विदशमानाय जनाय आतपाते
प्रान्माने वृष्ट्या महामेघ इव अयं धर्मवृष्ट्या प्रल्हादं आधास्यतीत्यन्वयः ॥७८॥

वृष्णागेलं मोहतः । कपाटं । द्वारं प्रजानामपयानहेतु ॥

विषादयिष्यन्त्ययमुत्तमेन । सद्गमताडेन दुरामदेन ॥ ७९ ॥

वृष्णाद अगम्य प्रतिबंधकवाटविशेषो यस्य । मोहतमः एवं कपाटं आच्छाद-
नपन्नं यस्य । अपयानहेतु अपवृष्टं यानं गमन येन वा अपयानः कुमार्गः
सत्य हेतु कारणं मार्गस्य कुनित्यन्वे हि कुनित्यं गमनं भवति । कुमार्गेगमनसा-
धनं । विषादयिष्यति दुर्भाषयिष्यति । दुरामदेन दुष्टागतेन । सद्गम एव ताडः
सामन मेन ॥ ७९ ॥

प्रथमः सर्गः ।

प्रमोहपाशैः परिवेष्टितस्य । दुःखाभिभूतस्य चित्तश्रयस्य ॥
लोकस्य संबोद्धय च धर्मराजः । करिष्यते बन्धनमोक्षमयः ॥ ८० ॥
संबोध्य ज्ञानं प्राप्य एषः धर्मराजः लोकस्य बन्धनमोक्षं करिष्यते ॥ ८० ॥

तन्मा कृथाः शोकमिमं प्रति त्वं ।

स सौम्य शोच्यो हि मनुष्यलोके ॥

मोहेन वा काममुखैर्मदाद्वा ।

यो नैष्टिकं श्रोष्यति नास्य धर्मः ॥ ८१ ॥

तत् पूर्वोक्तप्रभावादेतोः इमं प्रति शोकं मा कृथाः । तर्हि किं विषये शोकः
कार्यः तं शोकाविषयं दर्शयति । हे सौम्य मनुष्यलोके स शोच्यः यः मोहेन काममुखैः
मदाद्वा अस्य नैष्टिकं धर्मं न श्रोष्यति स शोच्य इति पूर्वेण अन्वयः ॥ ८१ ॥

भ्रष्टस्य तस्माच्च गुणादतो मे ।

ध्यानानि लब्ध्वाप्यकृतार्थतैव ॥

धर्मस्य तस्याश्रवणादहं हि ।

मन्ये विपत्तिं त्रिदिवेऽपि वासम् ॥ ८२ ॥

अतः हेतोः तस्माद्गुणात् धर्मश्रवणरूपगुणात् भ्रष्टस्य मे ध्यानानि लब्ध्वापि
अकृतार्थतैव । किंचहुना तस्य धर्मस्य अश्रवणात् त्रिदिवेऽपि वासं विपत्तिमहं
मन्ये ॥ ८२ ॥

इति श्रुतार्थः समुहत्सदारः ।

स्वकृत्वा विपादं मुमुदे नरेक्षोः ॥

पवंविधोऽयं तनयो ममेति ।

मेने स हि स्वामपि सारवत्ताम् ॥ ८३ ॥

समुहन् समित्रः सदारः सखाकः । स्वां स्वीयां सारवत्तां श्रुत्य मेने । एवं-
विधा प्रकारः यस्य सः विपूर्वकान् धाधानोः आतद्योपमर्गे इति अट् प्रत्ययः ॥ ८३ ॥

आर्येण मार्गेण तु यास्यतीति । सत्यं नरेन्द्रो हृदये चकार ॥

न खल्वसाधप्रियधर्मपक्षः । संताननाशात् भयं ददर्श ॥ ८४ ॥

आर्येण मार्गेण मोक्षमार्गेण यास्यतीति हृदये यावत् यदि आर्यमार्गमनेन
अस्य दुःखं जातं तर्हि अयं किं धर्मपथविरुद्ध इत्याशङ्क्याह—न खल्विति ।
अगो शुद्धोदनः प्रियधर्मपक्षः नेति न खलु किन्तु प्रियधर्मपक्ष एव । ननुद्वयस्य
प्रकृतार्थदाटर्पबोधकत्वं तर्हि कुतो दुःखं इत्यत आह—संतानेति ॥ ८४ ॥

द्विरदरदमयीमर्थं महार्हो ।

सितसितपुष्पभृतां मणिप्रदीपां ॥

अभजत शिविकां शिवाय देवी ।

तनयवती प्रणिपत्य देवताभ्यः ॥ ९१ ॥

द्विरदरदमयी हस्तिदंतमयी । महार्हो महामूल्या । अतिशुभ्रपुष्पालंकृता ।
हीरका एव प्रदीपा यस्यां । देवी माया ॥ ९१ ॥

पुरमथ पुरतः प्रवेश्य पत्नी ।

स्थविरजनानुगतामपत्यनाथां ॥

नृपतिरपि जगाम पौरसंधैः ।

दिवममरैर्मन्त्रवानिघार्च्यमानः ॥ ९२ ॥

स्थविरजनः वृद्धजनः अनुगतां अनुयातां । अपत्यं नाथः यस्याः अपत्ययुक्ता-
मित्यर्थः । अमरैः अर्च्यमानः मन्त्रवान् दिवमिव पौरसंधैः अर्च्यमानो नृपतिरपि
पुरं जगाम ॥ ९२ ॥

भवनमथ विगाह्य शाक्यराजो ।

भव इव पण्मुखजन्मना प्रतीतः ॥

इदमिदमिति हर्षपूर्णवक्त्रो ।

बहुविधपुष्टियशस्करं व्यधत् ॥ ९३ ॥

शाक्यराजः शुद्धोदनः पण्मुखजन्मना पण्डितनोत्पत्त्या प्रतीतः तुष्टः ख्यातो
वा इदं इदमिति तत्कर्मनिर्देशः । हर्षेण आनन्देन पूर्णं व्याप्तं वक्त्रं मुखं यस्य ।
बहुविधं एतादृशं यत्पुष्टिकार्तिकं व्यधत् कृतवान् । पुष्टिश्च यशश्च पुष्टियशसी ते
करोतीति पुष्टियशस्करं बहुविधं च तत् पुष्टियशस्करं चेति विग्रहः ॥ ९३ ॥

इति नरपतिपुत्रजन्मवृद्ध्या ।

सजनपदं कपिलाह्वयं पुरं तत् ॥

धनदपुरमिवाप्सरोऽवकीर्णं ।

मुदितमभून्नलकूबरप्रसूतौ ॥ ९४ ॥

सजनपदः सदेशः । कपिलाह्वयं कपिलसंज्ञं तत् पुरं नरपतिपुत्रजन्मना नरपतेः
राज्ञः पुत्रः तस्य यजन्म जननं तेन या वृद्धिः तया । नलकूबरप्रसूतौ नलकूबरो-
त्पत्तौ अप्सरोऽवकीर्णं धनदपुरमिव कुबेरनगरमिव मुदितमभूत् ॥ ९४ ॥

इति श्रीबुद्धचरिते महाकाव्ये सर्वार्थसिद्धप्रसूतिर्नाम

प्रथमः सर्गः

इति श्री ४३ पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपालनाथतिवा-
मिना निगुडकरोपनामकनारायण(दत्तात्रेय)भर्मणा विरचितायां तत्त्वदीपि-
काख्यायां बुद्धचरितसंक्षिप्तव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

आजन्मनो जन्मजरांतकस्य ।

तस्यात्मजस्यात्मचिदं स राजा ॥

अहन्यहन्यर्थगजाश्वमित्रैः-

वृद्धिं ययौ सिधुरिचांबुवेगैः ॥ १ ॥

स राजा शुद्धोदनः । जन्म उत्पत्तिः जरा वार्षिक्यं विकारोपलक्षणमिदं तयोरेतकः नाशकः तस्य । आत्मानं स्वं शुद्धोदनं जयति गुणोत्कर्षेण इत्यात्मजित् । आत्मशब्दे उपपदे जिघातौः कृप् प्रत्यय तुगागमश्च । अथवा आत्मज्ञानी आत्मनः परमेश्वरस्य ज्ञानं तदस्यास्तीति आत्मज्ञानी । इतिप्रत्ययः । परमात्मावेत्ता । तस्य आत्मजस्य । आजन्मनः जन्मादारभ्य अंबुवेगैः सिधुरिच अहन्यहनि प्रतिदिनं । गजाश्वमित्रैः वृद्धिं ययौ ॥ १ ॥

धनस्य रत्नस्य च तस्य तस्य । कृताकृतस्यैव च कांचनस्य ॥

जिगाय चैकात्मनिर्धिर्नर्वापि । मनोरथस्याप्यतिभारभूतान् ॥ २ ॥

धनस्य रत्नस्य तस्य तस्य कृताकृतस्य हेमरूपस्य ' हेमरूपे कृताकृते ' इत्यमरः । कांचनस्य केवलमुवर्णस्य यः एकसंख्याकः आत्मनः निधिः शेषाभिः स मनोरथस्यापि अतिभारभूतान् अतिशयश्चासौ भारश्च अतिभारः तं भूतान् ग्राप्तान् । भूधातो प्राप्त्यर्थात् कर्तरि क्तप्रत्यय । अविषयानित्यर्थः । नवापि निधीन् जिगाय । एतेन राज्ञो निधेः अतिमहत्त्वं वर्णितम् ॥ २ ॥

"यैः पद्मयुक्तैश्च परद्विपेद्रेर्न मंडलं शक्यमदोऽभियातुं ॥

मदोत्कटा हैमवता गजास्ते । चिनापि यत्नादुपतस्थुरेन ॥ ३ ॥

पद्मेन दंतबंधेन युक्तैः ' पद्मोऽस्त्री विंदुजालेऽब्जे व्यूहं संख्यातरे निधौ । गजानां दंतबंधेऽपि ' इति त्रिकाण्डशेषः । दंतबंधनेनापि आनेतुमशक्यैः इति बोधनार्थमिदं विशेषणं । द्विपेद्रेः अद मंडलं देशं अभियातुं प्राप्तुं न शक्यं । मदेन दानेन उत्कटाः हिमयति भवाः हैमवता । ते पूर्वोक्ता गजा यत्नं विनापि एनं शुद्धोदनमुपतस्थुः । अस्य आत्मजस्य आजन्मनः गजाश्वमित्रैः राजा वृद्धिं ययौ । इतिषदुक्तं तद् अनेन श्लोकेन स्फुटीकृतम् एवमप्रेषि श्रेयं ॥ ३ ॥

नानांकचिह्नैर्नचहेमभांडैरभूयितैर्लघुसटैस्तथान्यैः ।

संचुक्षुभे चास्य पुरं नुरंगैर्यत्नेन मैत्र्या च धनेन चासौ ॥ ४ ॥

१ A अजन्म०. २ C आत्मजितः. ३ O तदाहि नैका०. J तदाहि दक्षार्थनिधीन०. ४ O निर्धानवापि. ५ O ये पद्मवर्णैरपि च ६ C शक्यमिहभिनेतुं.

अस्य पुरं नाना अंकचिह्नानि शुमानुभरेखाचिह्नानि येषां तैः । नवानि हेमः
सुवर्णस्य भांडानि अश्वभूया येषां तैः । 'भाटं पात्रे वणिङ्मूलधने भूपाश्वभूपयोः'
इति मेदिनी । तथा अभूषितैः भूषणरहितैः लंबाः सटाः प्रोवास्वकेशा येषां तैः
अन्यैः भूषितान्यैरित्यर्थः तुरंगैः अश्वैः बलेन मय्या धनेन च संजुग्म इत्यादि
सन्वयः ॥ ४ ॥

पुष्टाश्च तुष्टाश्च तदास्य राज्ये ।

साध्योऽरजस्का गुणवत्पयस्का ॥ ५ ॥

उदग्रवत्सैः सहिता यभूवुः ।

यहथो बहुक्षीरदुहश्च गावः ॥ ५ ॥

साध्यः शोभनाः । नास्ति रजो यासां ताः शेषाद्बहुवीर्यात्ययेन कपोत्पयः ॥ ५ ॥
अरजस्काः रजोगुणरहिताः । रजःकार्यनिक्षेपकोवादिरहिताः । गुणवन् गुणावह
पयो दुग्धं यासां । अत्रापि कपोत्पयस्यैः सहिताः ॥ ५ ॥

मध्यस्थतां तस्य रिपुर्जगाम ।

मध्यस्वभावः प्रययी सुहृत्वं ॥

विशेषतो दाढर्यमियाय मित्रं ।

हावस्य पक्षावपरस्तु नासीत् ॥ ६ ॥

तस्य रिपुः मध्यस्थतां आश्रयितुं जगाम मध्यस्वभावः मध्यस्थः सुहृत्वं
मित्रत्वं जगाम । एवं अस्य द्वौ मध्यस्थमित्ररूपा पक्षा आस्तां अपरः शत्रुपक्षस्तु
नासीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथास्य मंदानिलमेघशब्दः । सौदामिनीकुंडलमंडितांगः ॥

विनादेय वर्षाशनिपातदोषं । काले च देशे प्रववर्ष देवः ॥ ७ ॥

तथा पूर्वोक्तसदृशप्रवन् अस्य संबन्धमामान्ये पृष्टाय । मंदो अनिलमेघशब्दो
यस्मान् । अथवा मंदानिलः मेघश्च एतद्वयं शब्दो यस्य । सौदामिनी विधुर् सर्व
कुंडले ताभ्यां मंडितं अंगं यस्य । देवः कृष्टिकारकः इंद्रः । वर्षासु प्रारब्धकाले यः
अशनिपातः स एव दोषः तं अथवा वर्षणे यः अशनिपातः स एव दोषः तं
विनाश्य काले वर्षादिकाले देशे धान्यावापयोग्यादिदेशे च प्रववर्ष ॥ ७ ॥

रघोह सम्यक् फूलयद्यर्थं । तदाहृतेनापि कृषिभ्रमेण ॥

ता एव चैवापधयो रसेन । सारेण चैवाभ्यधिका यभूवुः ॥ ८ ॥

अहृतेनापि कृषिभ्रमेण अभितः सर्वेणः अधिकाः आधिक्यवत्यः उन्करवत्यः
इत्यर्थः । अन्यन् स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥

शरीरसंदेहकरेऽपि काले । संग्रामसंमर्द इव प्रवृत्ते ॥

स्वस्थाः सुखं चैव निरामयं च । प्रजक्षिरे गर्भधराश्च नार्यः ॥ ९ ॥

शरीरसंदेहः जीवेद्वा न वेति संदेहः तं करोति संग्रामसंमर्दं इव काले प्रवृत्ते सति । एतादृशे रतिकाले प्रसूतिकाले च इति यावत् प्रजक्षिरे प्रसूताः ॥ ९ ॥

तत्र प्रभुभ्यो विभवेऽपि लभ्ये ।

न प्रार्थयन्ते स्म नराः परेभ्यः ॥

अभ्यर्थिताः सूक्ष्मधनोऽस्तु नूनं ।

कदा न केचिद्विमुखा बभूव ॥ १० ॥

यत्र राज्ये । प्रभुभ्यः धनिकेभ्यः । नराः न प्रार्थयन्ते स्म । अभ्यर्थितः याचितः । सूक्ष्मधनोऽपि अल्पधनोऽपि । अयं दानरूपः प्रभुः । विमुखः दानपराङ्मुखः ॥ १० ॥

द्वेभ्योऽनृजुर्वंधुषु नाप्यदाता । मैवाव्रतो नानृतको न हिंस्रः ॥

आसीत्तदा कश्चन तस्य राज्ये । राज्ञो ययात्तेरिव नाहुपस्य ॥ ११ ॥

बंधुषु बांधवेषु द्वेभ्यः अनृजुः कुटिलश्च । अव्रतः प्रतर्जनादिक्रियारहितः नियमरहितो वा । नास्ति अनृतं मिथ्याभाषणं यस्य स अनृतकः । निषेधार्थकेन न शब्देन बहुव्रीहिसमासे शेषिकः कप्रत्ययः । नानृतिक अत्र निषेधार्थकः न शब्दः पृथक् । अनृतिकः मिथ्यावादी । हिंस्रः घातुकः । नासीदिति प्रत्येकं संबध्यते । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ११ ॥

उद्यानदेवायतनाध्रमाणां ।

कूपप्रपापुष्करिणीवनानाम् ॥

चक्रुः क्रियास्तत्र च धर्मकामाः ।

प्रत्यक्षतः स्वर्गमिवाभिलक्ष्य ॥ १२ ॥

उद्यानदेवायतनं आकीर्णदेवालयं । प्रपा पानीयशालिका पुष्करिणी सरोवरं । धर्मकामाः पुण्यकामाः अभिलक्ष्य उद्दिश्य ॥ १२ ॥

मुक्तश्च दुर्मिक्षभयामयेभ्यो हृष्टो जनः स्वर्ग इवाभिरेमे ॥

पत्नीं पतिर्वा महिषी पतिं वा । परस्परं न व्यभिचेरतुश्च ॥ १३ ॥

दुर्मिक्षं प्रमिद्धं भवं चोरादिभयं आमयो रोगः तेभ्यो मुक्तः इत्यन्वयः । न व्यभिचेरतुः मानसे शारीरं च व्यभिचारं तत्पुत्रः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१० वच प्रक्रिये नि०. १० वचने १० वदति स्म. ४० वचि. ५० वच-
नोऽपि चायं तदा न वदति विमुक्तो. १० नाशो वयो बंधु०. ७० नानुविशो. ८० मित्रो.

१० वच. १० वचमिवा.

कश्चित्सिपेवे रतये न कामं ।

कामार्थमर्थं न जुगोप कश्चित् ॥

कश्चिद्धनार्थं न चचार धर्मं ।

धर्माय कश्चिन्न चकार हिंसाम् ॥ १४ ॥

‘कश्चित् रतये कामं न निषेवे । कश्चित् कामार्थं अर्थं न जुगोप । कश्चित् धनार्थं धर्मं न चचार । कश्चित् धर्माय हिंसां न चकार इत्यन्वयः ॥ १४ ॥’

स्तेयादिभिर्नाप्यभितश्च ग्रस्तं । स्वस्थं स्वचक्रं परचक्रमुक्तम् ॥

क्षेमं सुभिक्षं च बभूव तस्य । पुत्रेष्वरण्येषु तथैव राष्ट्रे ॥ १५ ॥

‘अभितः स्तेयादिभिः चौर्यादिभिः न ग्रस्तं न पीडितं स्वचक्रं स्वराष्ट्रं । परचक्रमुक्तं शत्रुवर्जितं । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥’

तदा हि तज्जन्मनि तस्य राज्ञो । मनोरिवादित्यसुतस्य राज्ये ॥

चचार हर्षः प्रणनाश पाप्मा । जज्वाल धर्मः कर्तुं पं दशाम् ॥ १६ ॥

‘आदित्यसुतस्य मनोरिव तस्य राज्ञः राज्ये । तदा पुत्रजन्मकाले । तज्जन्मनि पुत्रजन्मनि निमित्तमर्थाय पुत्रजन्मनिमित्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥’

एवंविधा राजसुतस्य तस्य । सर्वार्थसिद्धिश्च यतो बभूव ॥

ततो नृपस्तस्य सुतस्य नाम । सर्वार्थसिद्धोऽयमिति प्रचक्रे ॥ १७ ॥

‘एवंविधा प्रकारो यस्याः । ‘विधाविधा प्रकारे च’ इत्यमरः । सर्वपामर्यानां सिद्धिः सर्वार्थसिद्धिः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥’

देवी तु माया विबुधार्पिकल्पं । दृष्ट्वा विशालं तनयप्रभावम् ॥

जातं प्रहर्षं न दशार्क चोदुं । ततो विनष्टा त्रिदिवं जगाम ॥ १८ ॥

‘विबुधार्पिकल्पं देवार्पितुं इत्यर्थः । एतादृशं विशालं महानं तनयप्रभावं पुत्रसामर्थ्यम् ॥ १८ ॥’

ततः कुमारं सुरगर्भकल्पं । ग्रेहेन पूर्णेन च पुत्रवत्तं ॥

मातृप्यसा मातृसमप्रभावा । संवर्धयामास मुदा तदानीम् ॥ १९ ॥

‘सुरगर्भस्य देवगर्भस्य । मातृसमप्रभावा मातृसमप्रभावा ॥ १९ ॥’

ततः स यालार्क इवोदयस्यः । समीरितो घट्टिरिवानिलेन ॥

क्रमेण सम्यग्यवृधे कुमारस्ताराधिपः पक्ष इवातमस्के ॥ २० ॥

‘उदयस्यः उदयाचलस्यः अनिलेन समीरितः संवर्धितः बहिरिव । ताराधिपः चन्द्रः । अतमस्के नास्ति तमः अंधकारो यस्मिन् दृष्टुं इत्यर्थः ॥ २० ॥’

१ C निषेवे. २ C नष्टे. ३ C पुत्रसुतस्य दत्ते. ४ C कृत्यः. ५ C त-
तोऽयमिति. ६ C ततः च निमित्तं. ७ कामाभिव्यञ्जकः.

ततो महार्हाणि च चंदनानि ।

रत्नावलिश्चौषधिभिः सगर्भा ॥

मृगप्रयुक्तो रथकौश्च हेमौ ।

आचकिरेऽस्मै सुहृदालयेभ्यः ॥ २१ ॥

महार्हाणि महामूल्यानि चंदनानि विलेपनानि । औषधिभिः बालरक्षाकार्यो-
पाधिभिः सगर्भा युक्ता इत्यर्थः एतादृशी रत्नावली रत्नमाला । मृगप्रयुक्तान् मृगैः
ऊटान् । हेमान् सौवर्णान् रथकान् अल्परथकान् । अस्मै सर्वार्थमिदमेव सुहृदा
मित्रेण कर्त्ता आलयेभ्य निजगृहेभ्यः आचकिरे आनीता दत्ता इत्यर्थः । कर्मणि
लिट् ॥ २१ ॥

वयोऽनुरूपाणि च भूषणानि ।

हिरण्मया हस्तिमृगौश्वकाश्च ॥

रथाश्च गावो वसनप्रयुक्ता ।

गन्त्री च चार्माकरूप्यचित्रा ॥ २२ ॥

वयोनुरूपाणि अल्पवयोयोग्यानि । हिरण्मयाः हिरण्यप्रचुराः हस्तिमृगौश्वकाः
स्वल्पा गजमृगघोटका । अत्र मृगस्य सेनागन्वाभावात् समाहारो न । वसन-
प्रयुक्ता वस्त्ररचिताः । चार्माकरूप्यचित्राः सुवर्णसंस्थाभ्यां विचित्राः गन्त्रीः
शकटिका वर्मवोढुं शक्यशकटानीत्यर्थः । अत्र सुहृदा आचकिरे इति पूर्वछो-
कान्तं वक्ष्यते ॥ २२ ॥

एवं स तैस्तैर्विपयोपचारैर्वयोऽनुरूपैरुपचर्यमाणः ॥

वालोऽप्यवालप्रतिमो बभूव । धृत्या च शौचेन धिया श्रिया च ॥ २३ ॥

स बालः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । वयोऽनुरूपं वयोयोग्यं । विपयोपचारैः वि-
पयोपस्करणैः । उपचर्यमाण उपक्रियमाणः वालोऽपि धृत्या धर्येण शौचेन शुचि-
तया धिया बुद्ध्या धिया लक्ष्म्या अवालप्रतिमः ज्ञानतुल्यः बभूव ॥ २३ ॥

ययश्च कौमारमतीत्य मध्यं ।

संग्राप्य बालः स हि राजसूनुः ॥

अल्पैरहोभिर्वहुवर्षगम्या ।

जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः ॥ २४ ॥

बहुवर्षगम्याः बहुसदम्भरप्राप्या । स्वकुलानुरूपाः स्ववरायोग्याः ॥ २४ ॥

नैऋत्यसं तस्य तु भव्यमर्थः ।

ध्रुत्वा पुरस्तादसितान्महर्षेः ॥

शुद्धोदनः शाक्यकुलार्धमिच्छन् ।

कामेषु संगं जनयांबभूव ॥ २५ ॥

नैऋत्यसं मोक्षानुत्थं भव्यं अर्थं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

कुलात्ततोऽसौ स्थिरशीलसंयुता- ।

त्सार्व्या येषुर्ह्यविनयोपपन्नाः ॥

यशोधरां नाम यशोविशालां ।

तुल्याभिधानां श्रियमुद्वेषुवाह ॥ २६ ॥

कुलात् मन्दुलात् अग्री मर्वापनिद्धः । स्थिरशीलसंयुतात् स्थिरस्वभावान् इ-
त्यर्थः । वपुर्ह्यविनयोपपन्नाः वपुः सुंदरं शरीरं हीः लब्धा विनयो नम्रता तैः उप-
पन्ना युक्ताः । यशना विशालां विसृतां कर्तिमतीमित्यर्थः । तुल्यं अभिधानं
नाम यस्याः । अन्वर्थनाग्री इत्यर्थः । यशोधरां नाम यशोधरा इति प्रसिद्धां श्रियं
लक्ष्मीं उद्वेषुवाह ॥ २६ ॥

अर्धनरं भूमिपतेः प्रियोऽयं । सनत्कुमारप्रतिमः कुमारः ॥

सार्धं तथा शाक्यनरेद्रव्या । शक्या सहस्राक्ष इवाभिरेमो ॥ २७ ॥

सनत्कुमारप्रतिमः सनत्कुमारतुल्यः । शाक्यनरेद्रव्यं शुद्धोदनस्य वज्रा स्तुत्या
'वधूर्ताया स्तुता श्री च' इत्यमरः । अर्धान् स्वश्रिया ॥ २७ ॥

किञ्चिन्मनःक्षोभकरं प्रतीपं । कथं न पश्येदिति सोऽनुचित्य ॥

धासं नृपो ह्याविशति स्म तस्मै । हर्म्योदरेष्वेव न भूषचारं ॥ २८ ॥

मनःक्षोभकरं मनउद्भूतकरं । प्रतीपं विपरीतं विपदानाद्विविक्तमित्यर्थः । कथं
न पश्येत् केन प्रकारेण एतस्य दृष्टिरपि न गच्छेत् इति स नृपः अनुचित्य वि-
चारं तस्मै मर्वापनिद्धाय हर्म्योदरेष्वेव हर्म्यमेष्वेव वासं आदिशति स्म । भूष-
चारं न आदिशति स्म ॥ २८ ॥

ततः शरत्तोयदपाङ्गुरेषु । भूमौ विमानेषु च रञ्जितेषु ॥

हर्म्यस्य सर्वतुमुन्नाधयेषु । शीणामुदरैरेमते स्म तूर्यः ॥ २९ ॥

ततः हर्म्यस्य शरत्तोयदपाङ्गुरेषु शरत्कालिकाप्रसिद्धेषु भूमौ विमानेष्वेव भूमि-
स्पर्शविमानेष्वेव रञ्जितेषु नलावन्तरञ्जितेष्वित्यर्थः । सर्वतुमुन्नाधयेषु सर्वतुमु-
न्नाधयेषु शीणो उदरैः तूर्यः कार्यः रमते स्म कीदृशं चकार ॥ २९ ॥

१ C कामेषु २ C जनयांबभूव ३ C मर्वापनिद्धः ४ A यशो ५ C
तथा ६ C कुलात्ततोऽसौ ७ A शुद्धो ८ A उदाहरणम् मन्मथिपत्नी ९ C
१० C यशोधा ११ C यशोभिः १२ C च १३ C ततोः १४ C स्थिरः
१५ C हर्म्यः १६ C A विचारः

कलैर्हि चामीकरबद्धकक्ष्यैर्नारीकराप्राभिहृतैर्मृदंगैः ॥

वराप्सरोनृत्यसमैश्च नृत्यैः । कैलासपर्वतद्वचनं रराज ॥ ३० ॥

कलैः मधुरैः चामीकरबद्धकक्ष्यैः सुवर्णखचितकक्ष्यैः । नारीकराप्राभिहृतैः स्त्रीहस्ताप्रताडितैः एतादृशैः मृदंगैः मुरजैः । वराप्सरोनृत्यसमैः उत्तमाप्सरोनृत्य-समैः उत्तमाप्सरोनृत्यतुल्यैः नृत्यैः कैलासपर्वतवत् तत् भवनं रराज ॥ ३० ॥

वाग्मिः कलाभिल्लितैश्च भावैर्मदैः सखेलैर्मधुरैश्च हासैः ॥

भ्रुवोचितैरर्धनिरीक्षितैश्च । तं तत्र नायों रमयां यभूवुः ॥ ३१ ॥

भ्रुवोचितैः अंचितैः पूजितैः । पूजनार्थादंचधातोः क्तप्रत्ययः । उन्नयनादिक्रि-याभिरिति फालितोऽर्थः । भ्रूवंचितैरिति पाठे भ्रुकुटिप्रलम्भनैः खेलया कंदुकादि-क्रीडनेन सह इति सखेलैः हासविशेषणमिदं । अर्धनिरीक्षितैः कटाक्षावलोकनैः । अत्र चतुर्थतृतीयचरणयोर्व्यत्यासे माधुर्यविशेषः ॥ ३१ ॥

ततश्च कामागमपंडिताभिः । स्त्रीभिर्गृहीतो रतिकर्कशाभिः ॥

विमानपृष्ठात् महीं जगाम । विमानपृष्ठादिव विश्वकर्मा ॥ ३२ ॥

कामागमः कामशास्त्रं तत्र पंडिताभिः विदुषाभिः । रतिकर्कशाभिः विमान-पृष्ठात् सार्वभौमगृहपृष्ठात् । 'विमानं व्योमयाने स्यात् सार्वभौमगृहेऽपि च ।' इति मेदिनी । विमानपृष्ठात् व्योमयानपृष्ठात् ॥ ३२ ॥

नृपस्तु तस्यैव विवृद्धिहेतोस्तद्भाविनार्थेन च चोद्यमानः ॥

शमेऽभिरेमे विरराम पापाङ्गेजे दमं संविद्यभाज साधून् ॥ ३३ ॥

तस्यैव सर्वार्थसिद्धस्यैव । विवृद्धिहेतोः उत्कर्षहेतोः । तद्भाविना तत्करिष्य-माणेन अर्थेन कार्येण चोद्यमानः प्रेर्यमाणः शमे शास्ती । अभिरेमे । पापात् वि-रराम । दमं भेजे । साधुभ्यो धनं ददाी इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नार्धारयत् काममुखे ससंजे । न संररंजे विप्रेषे जगत्यां ॥

धृत्येन्द्रियाभ्यांक्षपलान् विजिग्ये । पंधूंश्च पीतांश्च गुणजिगाय ॥ ३४ ॥

अर्धारयत् अहवत् । काममुखेन ससंजे । जगत्यां विप्रेषे न ररंजे न रक्नोऽभूत् । क्षपलान् इन्द्रियाभ्यान् धृत्या धेयेण विजिग्ये । अन्यत्पष्टं ॥ ३४ ॥

नाभ्यैष्ट दुःखाय परस्य विद्यां । ज्ञानं शिष्यं यक्षु तदध्यगीष्ट ॥

स्याभ्यप्रजाभ्यो हि यथा तथैव । स्वर्गप्रजाभ्यः शिष्यमाशशंसे ॥ ३५ ॥

परस्य परसंबन्धिनी ज्ञानरतिरित्यव्यतिपादिवाक्यार्थः । विद्या दुःखान्

१ C ह्रीः for भजेः २ C सं तत्र नायों रमयां यभूवुः चित्तैर्विनीतैश्च A
रंजे for शंजिने ३ C अहवत् ४ C पुत्र्य for विष ५ C विषमं ज्ञान-दा.

दुःखकारणाय न अर्ध्यष्ट । ज्ञानरतिरिक्त्वविद्याध्ययने हि अभिमानादिमंसार-
दुःखं प्रमयेत इति तां नार्ध्यष्ट्यर्थः । प्रजान्यः संततिभ्यः प्रकृतिभ्यो वा ।
सर्वप्रजान्यः सर्वलोकेभ्यः । 'प्रजास्यात्संतती जने' इति कोशः ॥ ३५ ॥

तं भासुरं चांगिरसाधिदेवं ।

यथावदानर्चं तदायुषे सः ॥

जुहाव हव्यान्यकृशे कृशानौ ।

ददौ द्विजेभ्यः कृशानं च गाश्च ॥ ३६ ॥

भासुरं तेजस्विनं मुख्यं गुहं । तदायुषे सर्वविद्यापांयुःप्राप्तये । अकृशे स्थूले
प्रदाप्ते इत्यर्थः कृशानी अर्मा । कृशानं सुवर्णं । अत्र कनकमितिपाठः मायुः सुवर्ण-
वाक्कृशानगच्छस्य लोके प्रयोगानुपलब्धे । गाः घेनूः ॥ ३६ ॥

सस्तौ शरीरं पवितुं मनश्च । तीर्थाबुभिश्चैव गुणांबुभिश्च ॥

वेदोपादिष्टं सममात्मजं च । सोमं पर्षो शांतिमुखं च हार्दं ॥ ३७ ॥

शरीरं मनश्च पवितुं पवित्राकर्तुं क्रमेण तीर्थाबुभिः तीर्थोदकैः गुणांबुभिः
गुणाः शांत्यादयः त एव अंबूनि तैः सस्तौ स्नातवान् । तीर्थाबुभिः शरीरं पवि-
त्राकृतवान् शान्त्यादिभिः मनश्च पवित्राकृतवान् इत्यर्थः । वेदोपादिष्टं सोमं यज्ञ-
विशेषसोमरसं आत्मजं आत्मज्ञानोत्पन्नं आत्मनः आत्मविषयकज्ञानान् जातं । आ-
त्मशब्द आत्मविषयकज्ञाने लाक्षणिकः । तस्मिन् उपपदे जनधातोः अन्येष्वपि
दृश्यते इति उपलब्धः । हार्दं हृदये वर्तमानं शांतिमुखं च इति सममेव पर्षो ।
यज्ञयागादिकर्तापि अभिमानमूल्यतया आत्मानन्दमोक्षाऽप्यासीदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सांत्वं वभाषे न च नार्यवच- ।

ज्जल्य तत्त्वं न च विप्रियं यत् ॥

सांत्वं ह्यतत्त्वं परुषं च तत्त्वं ।

हियाशकभ्रात्मन एव वक्तुम् ॥ ३८ ॥

यत् सांत्वं अर्पयन् न एतादृशं न वभाषे । किन्तु तान्विचार्यविशिष्टं सांत्वं-
मुवाचेत्यर्थः । यत् तत्त्वमपि विप्रियं न तत्त्वजल्य । तत्त्वमपि प्रियं यथा भवति
तथा जर्जलेत्यर्थः । हि यस्मान् यत् सांत्वं तत् अतत्त्वं तत्त्ववादादितं भवति ।
तत्त्वं परुषं भवति । इति आत्मन एव हिया वक्तुं नागकन् । किन्तु पूर्वाभोक्तरीत्या
अवददित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इष्टेष्वनिष्टेषु च कार्यवत्सु ।

न रागदोषाश्रयतां प्रपदे ॥

शिखं सिपेवेऽव्यवहारलब्धं ।

अन्यद्धि मेने न तथा यथावत् ॥ ३९ ॥

इष्टेषु सुहृत्सु अनिष्टेषु शत्रुषु च । उभयविधेषु कार्यवत्सु कार्याणिषु । रागो
प्रेममात्सर्यं ते एव दोषौ तदाश्रयतां न प्रपेदे । 'रागोऽनुरागे मात्सर्यं' इति कौशः ।
व्यवहारेण प्रजासु नीतिदर्शनेन लब्धं । तथा पूर्वोक्तवत् अन्यत् उक्तातिरिक्तं
इष्टेषु प्रेमवत्वादि यथावत् यथायोग्यं न मेने ॥ ३९ ॥

आशावतंश्चाभिगतस्य सद्यो । देयांशुभिस्तर्पमचेच्छिदिष्ट ॥

युद्धादते घृत्तपरश्वधेनारिदर्पमुद्धृतमवेभिदिष्ट ॥ ४० ॥

आशावतः इच्छावतः अभिगतस्य प्राप्तस्य याचकस्येत्यर्थः । देयानि दानानि
ज्ञान्येव अंबूनि तैः तर्प इच्छां अचेच्छिदिष्ट छेदितवान् । छिद् धातोर्यङताङ्ङ् ।
युद्धादते युद्धं विना कृतं सदाचारः स एव परश्वधः कुटारः तेन उद्धृतं अरिदर्पं
शत्रुदर्पं अवेभिदिष्ट उग० उग० णिणत्तत् । 'अनृणे घ्नितो वद्धिः स्वयमेवोपशा-
म्यति' इति न्यायेन एतस्य शांतस्वभावत्वे विरोधिद्वितीयाभावात् शत्रूणां
गर्वः स्वयमेव शांतः अभून् इत्यर्थः । हि दर्पमिति पाठे हि शब्दः पादपूर्णाप्यर्थः
हेत्वर्थो वा ॥ ४० ॥

एकं विनिन्ये स जुगोप सत्त । ससैव तत्त्याज ररक्ष पंच ॥

प्राप त्रिवर्गं युयुधे त्रिवर्गं । जने द्विवर्गं प्रजहौ द्विवर्गम् ॥ ४१ ॥

एकं मनः राज्यं वा विनिन्ये शिक्षितवान् । सत्त राज्यागानि जुगोपं । सत्त
स्वगादिसत्तधातून् तत्त्याज तत्र अनास्य आसीदित्यर्थः । पञ्च प्राणान् ररक्ष ।
त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् प्राप । त्रिवर्गं युद्धिस्थानक्षयान् युयुधे । द्विवर्गं चित्र-
द्वयं जग्ने ज्ञातवान् । द्विवर्गं सुखदुःखादिद्वन्द्वानि प्रजहौ तत्त्याज ॥ ४१ ॥

कृतागसोऽपि प्रतिर्पय धध्या-

प्राजघनीनापि रुपा ददर्श ॥

ययन्ध सात्वेन च रज्जुभिस्तां-

स्त्यागोऽपि तेषां ह्येतपायदृष्टः ॥ ४२ ॥

कृतागः कृतापरिधातुः अतएव धध्यान् यथाहान् एतादृशानपि नाजघनीत्-
न द्विगितवान् इत्यर्थः । केवलं न द्विगितवान् इति न किंतु रुपापि न ददर्श ।
तर्हि किं नास्तिर्पय तत्त्याज मेल्याह—सात्वेन सात्वनरूपरज्जुभिः यवेषु मयो-
त्रिनवान् । कदाचिन् स्त्यागप्रसंगेपि तेषां पूर्वापानां स्वागोपि अत्राप्याय ना-
शमायाय दृष्टः अत्राप्यदृष्टः । यथा तेषां नाशो न भवेन् तथा तत्त्याजेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

१ C दृष्ट हि मेने. २ C ० बने धार्मिकताय सद्यो. ३ C अपेन द्विद्वेषु. ४ A हि
मिनाय जु०. ५ A अत्रे हि ज्ञे. ६ C प्रतिपय ७ U ० सात्वेन सात्वि. ८ C A
अपेन वे०. ९ A सत्त सत्तत्तः.

आर्पाण्यैर्चारीत्परमव्रतानि । वैराण्यहासीच्चिरसंभृतानि ॥

यशांसि चापद्रुणगंधवन्ति । रजांस्येहासीन्मलिनीकराणि ॥ ४३ ॥

आर्पाणि ऋषिमंत्र्यानि परमव्रतानि श्रेष्ठव्रतानि अचारीन् आचरितवान् । चिरसंभृतानि चिरकृतानि वैराणि द्वेषान् अहासीत् अत्याक्षीत् । गुणानां गंधः संबंधः सः अस्ति येषां तानि । 'गंधोगंधक आमोदे लेभे संबंधगर्वयोः' इति विश्वः । सद्रुणमूलकानीत्यर्थः । यशांसि आपत् । मलिनीकराणि मालिन्योत्पादकानि रजांसि रजोगुणकार्याणि द्वेषादीनि अहासीत् ॥ ४३ ॥

न चाजिहीर्षाद्द्वलिमप्रवृत्तं । न चाचिकीर्षोत्परवस्त्वभीच्छां ॥

न चाविवक्षीद्विषतामधर्मं । न चादिर्घोर्षोद्धृदयेन मन्युम् ॥ ४४ ॥

प्रवृत्तः वर्तमानः तथा न भवतीति अप्रवृत्तः तं । प्रवृत्तादधिकं नवीनमिति यावत् । बलिं करं न चाजिहीर्षित् हरणेच्छां न कृतवान् । परवस्तुनः अभीच्छां काक्षां न चाचिकीर्षात् । द्विषतां शत्रूणां अधर्मं न चाविवक्षात् वक्तुं नैच्छत् । मन्युं क्रोधं हृदयेन नादिर्घोर्षात् धर्तुं नैच्छत् ॥ ४४ ॥

तस्मिस्तथा भूमिपतां प्रवृत्ते । भृत्याश्च पौराश्च तथैव चेहः ॥

शमात्मके चेतासि सुप्रसन्ने । प्रयुक्तयोगस्य यथेन्द्रियाणि ॥ ४५ ॥

तस्मिन् भूमिपतां शुद्धोदने तथा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रवृत्ते मति भृत्याः सेवकाः पौराः नागरिकाः तथैव राजवत् चेहः । शमः शान्तिः आत्मा स्वभावो यस्य । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावः' इत्यमरः । शैपिकः कप् । तस्मिन् चेतासि इत्यर्थः । प्रयुक्तः आरब्धः योगः येन तस्य यथा इन्द्रियाणि मनोवच्छांतियुतानि भवंति तथा तस्य पौराः भृत्या इति पूर्वोक्तान्वयः । यथदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेपि शांतवृत्तयो बभूवुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

काले ततश्चारुपयोधरायां । यशोधरायां सुयशोधरायां ॥

शौद्धोदने राहुसंपत्नवक्रो । जज्ञे सुतो राहुल एम नाम्ना ॥ ४६ ॥

ततः चारुपयोधरायां सुस्तन्यां सुयशोधरायां उत्तमयशस्विन्यां यशोधरायां एतन्नाम्न्यां सर्वार्पसिद्धयन्त्यां । शौद्धोदनेः शुद्धोदनपुत्रात् सर्वार्पसिद्धात्सकाशात् राहोः सपत्नः चन्द्रः तद्वत् वक्रं मुखं यस्य नाम्ना राहुक एव सुतः जज्ञे ॥ ४६ ॥

अपेष्टपुत्रः परमप्रतीतः । कुलस्य वृद्धिं प्रति भूमिपालः ॥

यथैव पुत्रप्रसवे ननंद । तथैव पौत्रप्रसवे ननंद ॥ ४७ ॥

अथ पौत्रप्रसूयनंतरं कुलस्य वृद्धिं प्रति इष्टपुत्रः अभीष्टतनयः परमप्रतीतः परमप्रसिद्धः । पुत्रप्रसवे पुत्रोत्पत्ता ॥ ४७ ॥

पुत्रस्य मे पौत्रगतो ममेव । स्नेहः कथं स्यादिति जातहर्षः ॥

काले स तं तं विधिमाललंबे । पुत्रप्रियः स्वर्गमिवावृक्षन् ॥ ४८ ॥

ममेव मे पुत्रस्य पौत्रगतः स्नेहः प्रेम कथं स्यात् । यथा मम पुत्रे स्नेह एवं मत्पुत्रस्य स्वीपुत्रे प्रेम कथं स्यात् इति जातहर्षः संजाताह्लादः काले योग्यकाले तं तं विधिं संस्कारं आललंबे । पुत्रेण जयति स्वर्गमित्यादिवचनेन स्वर्गमावृक्षन् इति तं तं विधिं आललंबे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४८ ॥

स्थित्वा पथि प्राथमकल्पिकानां । राजर्षभाणां यशसान्वितानाम् ॥

शुक्लान्यमुक्त्वापि तपांस्यतस । यज्ञैश्च हिंसाहृतैर्यष्ट ॥ ४९ ॥

प्राथमकल्पिकानां प्रथमकल्पः आचारंभः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः तेषां । प्रयोजनामिति ठक् । राजप्रेष्ठानां पथि स्थित्वा शुक्लानि रूप्याणि तदुपलक्षितं राजवमित्यर्थः अमुक्त्वापि अत्युक्त्वापि तपांसि कृच्छ्रचंद्रायणादीनि अतस । हिंसाहृतैः पिष्टपशुगार्थैः यज्ञैः अयष्ट । एतेन पिष्टपशुसाध्ययज्ञा एव निष्क्रामानां धर्मा इत्युक्तं भवति ॥ ४९ ॥

अजाज्वलिष्टाय स पुण्यकर्मा । नृपश्रिया चैव तपश्रिया च ॥

कुलेन वृत्तेन धिया च दीप्तस्तेजः सहस्रांशुरिचोतिसमृद्धुः ॥ ५० ॥

अथ पुण्यकर्मा स नृपः नृपश्रिया राजलक्ष्म्या तपश्रिया तपोलक्ष्म्या कुलेन सद्गुणेन वृत्तेन सदाचारेण धिया समृद्ध्या दीप्तः सहस्रांशुरिव सूर्य इव तेजः उत्तिष्ठति ॥ अष्टमिच्छुः सन् अजाज्वलिष्ट ॥ ५० ॥

स्यायंभुवं चार्चिकमर्चयित्वा ।

जजाप पुत्रस्थितये स्थिरश्रीः ॥

चकार कर्माणि च दुष्कराणि ।

प्रजाः सिमृक्षुः क इवादिकाले ॥ ५१ ॥

स्थिरश्रीः पुत्रस्थितये आर्चिकं अर्च्यं पूजार्हमित्यर्थः । एतादृशं स्वायंभुवं ब्रह्मणः पुत्रं मूलपुत्रं मनुमित्यर्थः । अर्चयित्वा जजाप जप्त्वा इति शेषः । आदिकाले प्रजाः सिमृक्षुः क इव ब्रह्मा इव दुष्कराणि कर्तुमशक्यानि कर्माणि चकार ॥ ५१ ॥

तत्याज शस्त्रं विममर्षं शस्त्रं । शमं सिपेये नियमं विपेदे ॥

पदायि वंशिद्विषयं न भेजे । वितेयं सर्वान्विषयान् ददर्श ॥ ५२ ॥

विममर्षं विचारयामास । नियमं कृच्छ्रादि विपेदे सोढवान् । वंशीव जितेन्द्रिय इव वंशिजः कर्माणि । विषयान् देशान् ददर्श पालयामासेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अभार राज्यं न हि पुनर्देतोः ।

पुत्रं कुतार्थं यदासे कुले नु ॥

स्वर्गाय द्रष्टुं दिवमान्महेतोः ।

धर्मार्थमात्मस्थितिमाचकांक्ष ॥ ५३ ॥

स हि पुत्रहेतोः राज्यं वभार । कुलार्थं वंगवृद्धये पुत्रं वभार । यशसे कुलं ।
द्रष्टुं वेदगर्हं तत्प्रोक्तकर्माणीतियावन् । दिवं स्वर्गं आत्महेतोः । आत्मस्थितिं
आत्ममतां धर्मार्थं आचकांक्ष इत्येष ॥ ५३ ॥

एवं स धर्मं विविधं चकार । सद्भिर्निर्णाल्यं श्रुतितश्च सिद्धं ॥

दृष्ट्वा कथं पुत्रमुखं सुतो मे । धनं न यायादिति नायमानः ॥ ५४ ॥

विविधं अनेकविधं सद्भिर्निर्णाल्यं सद्भिराचरितमित्यर्थः । न केवलं सद्भिराच-
रितमेव किंतु श्रुतितश्च सिद्धं वेदप्रतिपाद्यं एतादृशं धर्मं चकार । मे सुतः पु-
त्रमुखं दृष्ट्वा धनं कथं न यायात् इति नायमानः याचमानः धर्मं चकारेति पूर्व-
पान्वयः ॥ ५४ ॥

रिरक्षिपंतः ध्रियमात्मसंस्था । रक्षंति पुत्रान्भुवि भूमिपालाः ॥

पुत्रं नरेन्द्रः स तु धर्मकामो । ररक्ष धर्माद्विषयेष्वमुञ्चत् ॥ ५५ ॥

आत्मनि संस्था स्थितिर्येषां ते आत्मनिष्ठा इत्यर्थः । ध्रियं राज्यलक्ष्मीं रक्षि-
तुमिच्छन्तः । हेतुगर्मविशेषणमिदं । पुत्रान् रक्षंति । धीरक्षणार्थं पुत्रान् रक्षंतीत्यर्थः ।
स तु धर्मकामः नरेन्द्रः पुत्रं ररक्ष धर्माद्विषयेषु अमुञ्चत् । धर्माद्विषयेषु यत् अमुं-
चत् तेन कर्मणा पुत्रं ररक्षेत्यर्थः । धर्मे निमग्नो हि राज्यध्रियं कदाचिन् जह्यात्
इति पुत्रं विषयेष्वेव अमुञ्चत् ॥ ५५ ॥

धनमनुपमसत्त्वा बोधिसत्त्वास्तु सर्वे ।

विषयमुखरसम्रा जग्मुर्गुणपुत्राः ॥

अत उपचिनकमां रुढमूलेऽपि हेतोः ।

स रतिमुपसिषेवे बोधेमापन्न याचत् ॥ ५६ ॥

नास्ति उपमा यस्य ननु अनुपमं सर्वं अंतःकरणं येषां ते तथा बोधिसत्त्वाः
महाज्ञानिनः विषयमुखस्य रमं जानन्तीनि तथा उत्पन्नपुत्राः धनं जग्मुः । उप-
चिंतं वृद्धिगतं कर्म यस्य सः । हेतोः धनगमनकारणे पुत्ररूपे रुढमूलेऽपि उत्पन्नेऽपि
इत्यर्थः । यावन् बोधं न आपन् तावन् रतिं उपसिषेवे ॥ ५६ ॥

॥ इति श्रीबुद्धचरिते महाकाव्येऽन्तःपुरविहारो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥

इति श्री ५ पद्माव्ययप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपालाचार्येतिवा-
गिना निगुहकरोपनामकनारायण (दत्तात्रेय) धर्मणा विग्विनायां तन्वदापिका-
ह्यायां बुद्धचरितमंशिमध्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

ततः कदाचिन्मृदुशाद्वलानि । पुंस्कोकिलोच्चादितपादपानि ॥

शुश्राव पद्माकरमंडितानि । शीतेन वद्भानि स काननानि ॥ १ ॥

अथ शब्दोदने. वैराग्यप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थं तत्कारणीभूतां उद्यानविहाराय उद्याने जिगमिषां दर्शयति । तत इति । पुत्रोत्पत्त्यनंतरं प्रासादक्रीडोत्तरं वा । मृदूनि शाद्वलानि शादहरिताः प्रदेशा येषु । पुमांसश्च ते कोकिलाश्च पुंस्कोकिलाः तैः उन्नादिताः शब्दिताः पादपा वृक्षा येषु तानि । पद्माकराः पद्मस्वनयः तडागा इत्यर्थः तैः मंडितानि भूषितानि । शीतेन शैलेन । 'शीतं हिमशुणे ह्रीवं', इति मेदिनी । वद्भानि युक्तानीत्यर्थः । एतादृशानि काननानि शुश्राव । अत्र काननानीत्यनेन काननानां गुणा उपलक्ष्यन्ते । काननानां श्रवणाऽनर्हत्वात् । मंचाः कोश-
तीतिवत् । एतेन काननानां मनोहारित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा ततः स्त्रीजनबह्वभानां । मनोऽज्ञभावं पुरकाननानां ॥

बहिः प्रयाणाय चकारद्युद्धिमंतर्गृहे नाग इवाचरुद्धः ॥ २ ॥

अंतर्गृहे गृहमध्ये अवरुद्धः रोषं प्रापितः नाग इव हस्ती इव । अनेन तस्य अंतर्मदावस्था सूचिता । स्त्रीजनस्य बह्वभानां दयितानां । पुरकाननानां नगराद-
भ्यानां । मनोऽज्ञाना मनोहाराणां भावः तं श्रुत्वा नदिः प्रयाणाय बहिर्गमनाय
द्युद्धिं चकार ॥ २ ॥

ततो नृपस्तस्य निशम्य भावं ।

पुत्राभिधानस्य मनोरथस्य ॥

स्नेहस्य लक्ष्म्या धयसश्च योग्या-

माज्ञापयामास विहारयात्रां ॥ ३ ॥

ततः बहिःप्रयाणेच्छानंतरं नृपः शुद्धोदनः तस्य सर्वार्थसिद्धस्य भावं बहिर्जि-
गमियारूपं पुत्र इति अभिधानं यस्य एतादृशो यो मनोरथः तस्य । स्नेहस्य
प्रेम्यः लक्ष्म्याः ऐश्वर्यस्य वयसः तादृश्यस्य योग्या अनुकूलां विहारस्य यात्रां
विहारोपयोगिनीं यात्रामित्यर्थः । आज्ञापयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

निवर्तयामास च राजमार्गे । संपातमार्तस्य पृथग्जनस्य ॥

माभूत्कुमारः सुकुमारचित्तः । संविमचेता इति मन्यमानः ॥ ४ ॥

सुकुमारचित्तः मृदुलांत-करणः । कुमारः संविमचेताः उद्दिमांस्त-करणः माभूत्

इति मन्यमानः नृपः राजमार्गे आतंस्य पीडितस्य पृथग्जनस्य प्राकृतजनस्य
नीचजनस्येति यावन् । संपातं इतस्ततः संचारं निवर्तयामासेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

प्रत्यंगहीनान्विकलेंद्रियांश्च ।

जीर्णांतुरादीन्कृपणांश्च मिक्षून् ॥

ततः समुत्सार्य परेण साक्षा ।

शोभां परां राजपथस्य चक्रुः ॥ ५ ॥

राजमार्गे आर्तादिकानां संपातं निवर्तयामासेत्युक्तं तदेव द्रव्ययति । प्रत्यंगेति ।
ततः राजमार्गान् प्रत्यंगहीनान् अवयवविकलान् । विकलेंद्रियान् हीनेंद्रियान् । जी-
र्णांतुरादीन् आदिना कुवेपनीचादीन् । कृपणान् कदयान् । मिक्षून् परिव्राजकान् ।
समुत्सार्य दूरीकृत्य । ननु दीनादीनां राजमार्गात् अपसारेण कठोरत्वं प्रसज्येत
अत आह । परेण साक्षेति । आर्जवेनैव इदमपसारणं न तु बलेनेत्यर्थः । परेण
चत्कृटेन साक्षा सांन्वेन राजपथस्य राजमार्गस्य परां तोरणादिना उत्कृष्टां शोभां
चक्रुः ॥ ५ ॥

ततः कृते श्रीमति राजमार्गे । श्रीमान्विनीतानुचरः कुमारः ॥

प्रासादपृष्ठादवतीर्य काले । कृताभ्यगुहो नृपमभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥

ततः राजमार्गशोभाकरणानंतरं । श्रीमति शोभायुक्ते राजमार्गे कृते सति ।
श्रीमान् लक्ष्मीवान् । विनीतानुचरः शिष्यिनमूलः नम्रयेदको वा कुमारः प्रासाद-
पृष्ठान् राजगृहोर्ध्वभागस्थग्रीवास्थानान् अवतीर्य । काले मुमुहूर्तं इत्यर्थः । कृताभ्य-
गुहः पितृगृहप्रवेशार्थं गृहीतपित्रनुज्ञः सन् नृपं शुद्धोदनं अभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥

अथो नरैः सुतमागतायुः ।

शिरस्युपाग्राय चिरं निरीक्ष्य ॥

गच्छेति चाज्ञापयति स्म याचा ।

स्नेहाग्र चैनं मनसा मुमोच ॥ ७ ॥

अथो इति । अथो पुत्रगंभीरनानंतरं । नरैः शुद्धोदनः । आगतायुः प्राप्ता-
युक्तः सन् । पुत्रं शिरसि उपाग्राय चिरं निरीक्ष्य च गच्छेति याचा आज्ञापयति
स्म । एनं पुत्रं श्रेष्ठान् हेतोः । मनसाः अंतःकरणेन न मुमोच न त्यक्तवान् । केवलं
याचैव गच्छेद्युक्तं मनस्तु तत्र श्रेष्ठेन गंधर्ममार्मादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः स जावूनदभांडभृद्भिर्युक्तं चतुर्भिर्निभृतैस्तुरंगैः ॥

अह्नीयविपुच्छुचिरदिग्धारं । हिरण्मयं स्यंदनमारोह ॥ ८ ॥

ततः विग्राहानंतरं । स कुमारः । जावूनदस्थ सुवर्गस्य यानि भांडानि अश्वा-
भरणानि । 'स्वाद्भांडमभारणे' इत्यमरः । तानि विभ्रद्भिः । चतुर्भिः चतुर्गल्याकैः ।
निभृतैः विनीतैः । 'निनृपविनीतप्रप्रिना. गनाः' इत्यमरः । तुरंगैः अश्वैः युक्तं ।

अङ्गीवा महतीत्यर्थः । एतादृशी या विशुत् चंचला तद्वत् शुचिः श्वेता वा रस्मि-
धारा किरणपंकियस्य एतादृशं हिरण्मयं सौवर्णं । 'दादिनायनेति निपातनात्तापुः ।
स्यंदनं रयं आहरोह ॥ ८ ॥

ततः प्रकीर्णोज्ज्वलपुष्पजालं । विपक्षतमाल्यं प्रचलत्पताकं ॥

मार्गं प्रपेदे सदृशानुयात्रश्चन्द्रः सनक्षत्र इवांतरिक्षं ॥ ९ ॥

तत इति । स्यंदनारोहणानंतरं सनक्षत्रः नक्षत्रसहितः चन्द्रः अंतरिक्षमिव आ-
काशमिव प्रकीर्णानि इतस्ततः लंघितानि उज्ज्वलानि पुष्पजालानि पुष्पमालाः य-
स्मिन् । विपक्षानि संबद्धानि मालादीनि यस्मिन् । अथवा पुष्पजालपदेन पुष्पसमूहः
माल्यपदेन माला पृच्छते । प्रचलत्पताकं चंचलध्वजं एतादृशं मार्गं सदृशानुयात्रः
उचितानुगंतुकः कुमारः प्रपेदे ॥ ९ ॥

कौतुहलात्स्फीततरैश्च नेत्रैर्नालोत्पलैः किं नु विकीर्यमाणः ॥

शनैः शनैः राजपथं जगाहे । गौरैः समंतादभिवीक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

कौतुहलादिति । कौतुहलात् कौतुकात् पौरैः नागरिकैः स्फीततरैः प्रफुल्लतरैः
नेत्रैः नालोत्पलैः किं नु विकीर्यमाणः समंतात् अभिवीक्ष्यमाणः अवलोक्यमानः
शनैः शनैः मंदं मंदं राजपथं जगाहे ॥ १० ॥

तं तुष्टुबुः सौम्यगुणेन केचिद्व्यंदिरे दीप्ततया तथान्ये ॥

सौमुख्यतस्तु श्रियमस्य केचिद्वैपुल्यमाशंसिपुरायुषश्च ॥ ११ ॥

केचित् सौम्यगुणेन हेतुना तं तुष्टुबुः । तथा अन्ये केचित् दीप्ततया भासमा-
नत्वेन वरंदिरे नेमुः । केचित् अस्य श्रियं शोभा लक्ष्मीं वा सुमुखस्य भावः
सौमुख्यं तस्मात् आशंसिषुः इषुः । आयुषः च वैपुल्यं चिरंतनत्वं इत्यर्थः ।
आशंसिषुः ॥ ११ ॥

निस्तुत्य नार्यश्च महाकुलेभ्यो । व्यूहाश्च कैरातकवामनानां ॥

कुम्भजाः कुरोभ्यश्च निवेशनेभ्यो । देवानुयायिष्वजवत्प्रणेसुः ॥ १२ ॥

निस्तुत्येति । नार्यः महाकुलेभ्यः महावंशेभ्यः महागृहेभ्यो वा । अपादाने पंचमी ।
निस्तुत्य बहिरागत्य तथा कुम्भजा मंडलाः । कैराता एव कैराताः । प्रज्ञादेराकृतिगण-
स्त्वान्वर्षेऽण् । कुम्भिताः कैराताः कैरातकाः कुक्षितकैराताः । वामनाः पृह्स्थाः ।
तेषां व्यूहाः समूहाः कुरोभ्यः सूक्ष्मेभ्यः अन्येभ्य इत्यर्थः निवेशनेभ्यः गृहेभ्यः
निस्तुत्य देवानुयायी यो ध्वजः तद्वत् प्रणेसुः नमंति स्म । यथा देवानुयायिनः ध्वजाः
वायुना नमंति तद्वत् तं नमंति स्म ॥ १२ ॥

ततः कुमारः खलु गच्छतीति ।

श्रुत्वा स्त्रियः प्रैष्यजनान्प्रवृत्तिं ॥

दिदक्षया हर्म्यतलानि जग्मु-

जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ १३ ॥

तत इति । कुमारः गच्छति खलु इति प्रैष्यजनान् सेवकजनान् प्रवृत्तिं वा-
तां श्रुत्वा मान्येन जनेन भर्त्रादिना कृताभ्यनुज्ञाः कृताज्ञाः स्त्रियः दिदक्षया द्रष्टु-
मिच्छया हर्म्यतलानि जग्मुः ॥ १३ ॥

ताः स्रस्तकांचीगुणविम्रिताश्च । सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाश्च ॥

शृतांतविन्यस्तविभूषणाश्च । कौतूहलेनापि भृताः परेयुः ॥ १४ ॥

तासां संग्रमं दर्शयति ता इति । सस्ताः प्वस्ताः ये कांचीगुणाः मेखलातं-
तवः तैः विम्रिताः कृतांतरायाः तथा सुप्तात् स्वापान् प्रबुद्धाः जागरिताः अतएव
आकुलानि लोचनानि यामां तथा । शृतांतेन कुमारो राजपथेन गच्छतीति धार्ताश्र-
यणेन विन्यस्तानि विरुद्ध्यस्तानि व्यत्यस्तानीत्यर्थः विभूषणानि याभिः अतएव
कौतूहलेनापि भृताः पूर्णाः परेयुः जग्मुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रास्तादसोपानतलप्रणादैः । कांचीरवेर्नूपुरनिस्चयनैश्च ॥

विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षिसंघानन्योन्यवेगाद्य समाक्षिपन्त्यः ॥ १५ ॥

प्रास्तादिति । प्रास्तादस्य यानि सोपानानि आरोहणानि तेषु ये तलप्रणादाः
पादतलस्यापनयोन्यप्रा धनवः तैः कांचीरवैः मेखलाध्वनिभिः नूपुरनिस्चयनैः अन्यो-
न्यवेगान् परस्परवेगान् समाक्षिपन्त्यः परस्परं ताडयन्तः गृहपक्षिगंधान् गृहसंबन्धि-
पक्षिमूढान् विभ्रामयन्त्यः इतस्तत्कालप्रसंग्यः भवन्तीति शेषः । भूषणादिध्वनिभ्यः
जातो यो महान् ध्वनिः तेन स्त्रीणां संग्रमेन च क्रीडापक्षिणः भाला इतस्ततो
भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कामांचिदामां तु घरांगनानां । जातत्वरानामपि चोन्मुखानां ॥

गार्ति गुरुन्याजगृहविंदालाः । श्रोत्रैस्तथापीनपयोधराश्च ॥ १६ ॥

कामांचिद् अमां उन्मुखानां उन्मृदिनानां अतएव जातत्वरानां उत्पन्नत्वरानां
एतादृशीनां घरांगनानां विदालाः विस्तृताः धौम्यः श्रोत्र्युपलक्षितनितंबाः तथा
पयोधरोपताः पुरस्कृताः गुरुत्वात् गर्ति जगृहुः । अलक्षितेन गतिविषये त्वरां
पुरस्कृत्योति नितंबानां स्तनानां च भारेण झटिति गंतुं नाशङ्कन् इति तात्पर्यं
॥ १६ ॥

शीघ्रं समर्थोऽपि तु गंतुमन्या ।

गतिं निजग्राह ययौ न तूर्ण ॥

हिया प्रगल्भानि निगूहमाना ।

रहः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १७ ॥

अन्या काचन स्त्री शीघ्रं गंतुं समर्थोऽपि रहः प्रयुक्तानि एकाने भूतानि प्रगल्भा-
नि दीप्तिमति महान्ति वा विभूषणानि हिया निगूहमाना संवृद्धाना सती गतिं नि-
जग्राह अवाहणत् । अतएव तूर्णं न ययौ । इयं एकांते रता इति लोकैर्माशायि अतः
रतकालभूतभूषणानां निगूहनार्थं उद्युक्ता अतः समर्थोऽपि शीघ्रं न गतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

परस्पररोत्पीडनपिंडितानां । संमर्दसंशोभितकुंडलानां ॥

तासां तदा सस्वनभूषणानां । चातायनेष्वप्रशमो बभूव ॥ १८ ॥

परस्परं अन्योन्यं यत् पीडनं ताडनं तेन पिंडितानां संघाभूतानां संमर्देन सं-
शोभेण संशोभितानि कुंडलानि यासां सस्वनानि सशब्दानि भूषणानि यासां तासां
स्त्रीणां तदा कुमारोऽगमनकाले चातायनेषु गवाक्षेषु अप्रशमः अशांतिः बभूव ।
कुमारदिदृक्ष्या सर्वासां गवाक्षे मुखार्पणेन संमर्दजन्यः ऊष्मातिरेको बभूवेत्यर्थः ॥

चातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि ।

परस्परोपाश्रितकुंडलानि ॥

स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि ।

सक्तानि हर्म्येष्विव पंकजानि ॥ १९ ॥

चातायनेति । परस्परं उपाश्रितानि संलग्नानि कुंडलानि कर्णभूषणानि येषां
तानि । चातायनेभ्यः गवाक्षेभ्यः विनिःसृतानि बहिर्गतानि स्त्रीणां मुखपंकजानि
मुखकमलानि हर्म्येषु अंशेषु सक्तानि संलग्नानि पंकजानि कमलानि इव विरेजुः
शुशुभिरे ॥ १९ ॥

ततो विमानैर्युवतीकलापैः । कौतूहलोद्धाटितचातयानैः ॥

श्रीमत्समंताधगरं बभासे । वियद्विमानैरिष साप्सररोभिः ॥ २० ॥

ततः कौतूहलेन उद्धाटितानि वातयानानि गवाक्षा येषां युवतीकलापैः स्त्रीय-
मूढैः विमानैः राजगृहैः हेतुभिः श्रीमत् तन्नागरं समंतात् साप्सररोभिः अपारः संहितैः
विमानैः वियत् इव बभासे । एतेन तत्प्रत्यगृहाणामत्युत्तमं ध्वनितं ॥ २० ॥

चातायनानामविशालभावा-

दन्योन्यगोपितकुंडलानि ॥

मुखाणि रेजुः प्रमदोत्तमानां ।

बद्धाः कलाया इव पंकजानां ॥ २१ ॥

वातायनानां अविशालभावात् अविशालत्वात् स्वल्पावकाशत्वादिति यावत्
अन्योन्येषां गण्डेषु कपोलेषु अपितानि कुण्डलानि येषां एतादृशानि प्रमदोत्तमनां
उत्तमस्त्रीणां मुखानि पङ्कजानां बद्धाः कलापा इव समूहा इव रेजुः शुशुभिरे ॥ २१ ॥

तस्मिन्कुमारं पथि वीक्षमाणाः । स्त्रियो वभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥
ऊर्ध्वान्मुखाश्चैनमुदीक्षमाणा नरा वभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥ २२ ॥

तस्मिन् पथि मार्गे कुमारं वीक्षमाणाः स्त्रियः गां पृथिवीं गन्तुकामा प्राप्नुकामा
इव वभुः । तथा ऊर्ध्वान्मुखा ऊर्ध्वं उन्नतं मुखं येषां ते उदीक्षमाणा विलोकयन्तो
नरा यां आकानं गन्तुकामा इव वभुः । एतेन त्रापुण्याणां अधोभागे ऊर्ध्वभागे
च विलोके आन्मुख्यं दर्शितम् ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा च तं राजमुतं स्त्रियस्ता
जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च ॥

धन्यास्य भार्येति शनैरवोच-

शुद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २३ ॥

ताः स्त्रियः वपुषा श्रिया च जाज्वल्यमानं तं राजमुतं दृष्ट्वा अस्य भार्या धन्या
इति शुद्धैः मनोभिः अवोचन् । अन्यभावात् अन्याभिप्रायान् एतादृशः पत्युः अ-
स्माकं लाभं कथं भवेत् इत्याकारकात् न खलु नावोचन् खलु ॥ २३ ॥

अयं किल व्यायतपोनबाहू

रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ॥

त्यक्त्वा श्रियं धर्ममुपैष्यतीति ।

तस्मिन्स्त्रियो गौरवमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

स्त्रीणां मुक्तिराह अवमिति । घ्रायतीं दीर्घां पीनौ पुष्टौ च बाहू भुजौ यस्य
एतादृशः रूपेण साक्षात् प्रत्यक्षं यथा स्यात्तथा पुष्पकेतुः मदन इव अयं
राजकुमारः श्रियं राजलक्ष्मीं त्यक्त्वा धर्मं वैराग्यरूपं उपैष्यतीति किल इति तस्मिन्
ताः स्त्रियः गौरवमेव आदरमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

कीर्णं तथा राजपथं कुमारः । पौरैर्विनोतैः शुचिधोरवेदोः ॥

तत्पूर्वमालोक्य जहर्ष किञ्चिन्मेने पुनर्मावमिवात्मनश्च ॥ २५ ॥

कीर्णमिति । कुमारः शुचिः पवित्रः धीरश्च वेशः वेषो येषां एतादृशैः विनीतैः
नम्रैः पौरैः कीर्णं व्याप्तं न एव पूर्वं नन्पूर्वं न । पूर्वं कदारि अनवलोकितत्वात् इद-
मेव प्रथमदर्शनमित्यर्थः । एतादृशं राजपथं आलोक्य किञ्चिज्जहर्षं पुनः आत्मनः
स्वस्य भावमिव अन्तःकरणमिव मेने । यथा स्वान्तःकरणं अनेककल्पनाधिब्याहृतं
तद्वदेव अयं अनेकविचित्रवदार्थव्याप्त इति मेने ॥ २५ ॥

पुरं तु तत्स्वर्गमिव प्रहृष्टं । शुद्धाधिवासाः समवेक्ष्य देवाः ॥
जीर्णं नरं निर्ममिरे प्रयातुं । संचोदनार्थं क्षितिपात्मजस्य ॥ २६ ॥

शुद्धाधिवासाः शुद्धः पवित्रः अधि उपरि स्वर्गे वामो येषां एतादृशाः । जीर्णं
वृद्धं । संचोदनार्थं संसारनिवृत्तिरूपप्रेरणार्थम् ॥ २६ ॥

ततः कुमारो जरयाभिभूतः । दृष्ट्वा नरेभ्यः पृथगाकृतिं तम ॥
उवाच संग्राहकमागतास्थस्तत्रैव निष्कंपनिविष्टदृष्टिः ॥ २७ ॥

जरयाऽभिभूतं जराविशिष्टं । पृथगाकृतिं भिन्नाकारं । तदृणीभ्यः भिन्नः पृष्ठा-
कारो भवतीति मुप्रासिद्धं । संग्राहकं रथरश्मिग्रहणकर्तारं सूतमित्यर्थः । आगतास्यः
तन्निज्ञासाया उत्पन्नास्य इत्यर्थः । तत्रैव यत्र स वृद्ध आसीत् तत्रैवेत्यर्थः । निवि-
ष्टदृष्टिः निहितचक्षुः । अन्यत्सुगमम् ॥ २७ ॥

क एष भोः सूत नरोऽभ्युपेतः । केशैः सितैर्यष्टिविपक्वहस्तः ॥
भ्रूसंबृताक्षः शिथिलानतांगः । किं विक्रियैषा प्रकृतिर्यदृच्छा ॥ २८ ॥

अभ्युपेतः प्राप्तः केशः मितः युक्त इत्यर्थः । यष्टिविपक्वहस्तः यष्टिस्थितहस्तः
भ्रूसंबृताक्षः अतिवार्धक्येन भ्रुकुट्याच्छादितनेत्रः शिथिलानताङ्गः शिथिलनम्रकायः ।
एषा किं विक्रिया उत प्रकृतिः अथवा यदृच्छा ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्तः स रथप्रणेता । निवेद्यामास नृपात्मजाय ॥
संरक्ष्यमप्यर्थमदोषदर्शी । तैरेव देवैः कृतबुद्धिमोहः ॥ २९ ॥

संरक्ष्यमपि गोपनीयमपि असितर्षिप्रोक्तं एतस्य भाविनं अर्थ एतेन मा हावी-
ति गोपनीयमपीत्यर्थः । ननु एतादृशं अर्थं कथं प्रकटितवान् अत आह—अदो-
षदर्शीति दोषं मिथ्यात्वरूपं न दर्शयति न कथयति इति अदोषदर्शी । ननु 'ह्यो-
षु नर्मविवादे च वृत्तार्थं प्रणसंकटे । इति न्यायेन महाहानिप्रसंगे मिथ्यापि वक्तुं
योग्यं अत आह—देवैः कृतबुद्धिमोह इति । देवकृतबुद्धिमोहादेव तेनोक्तं कैके-
यीवत् ॥ २९ ॥

रूपस्य हृत्प्री व्यसनं चलस्य ।
शोकस्य योनिर्निधनं रतीनाम् ॥
नाशः स्मृतीनां रिपुरिन्द्रियाणा-

मेया जरा नाम ययैष भद्रः ॥ ३० ॥

व्यसनं नाशकं योनिः कारणं । निधनं मरणं जरायां प्राप्तायां रतेरभावादित्य-
र्थः । यया एष भद्रः एषा जरा नाम ॥ ३० ॥

५५ पीनं ह्यनेनापि पयः शिशुत्ये । कालेन भूयः परिमृष्टमुर्ध्वाम् ॥
५६ क्रमेण भूया च युया यपुष्मान् । क्रमेण तेनैव जरामुपेतः ॥ ३१ ॥

अनेनापि पुरोवर्तिना पुरेयेणापि । अपिशब्दः सर्वक्रियाणां इतरैः सह साम्येपि
इत्यर्थबोधनार्थः । भूयः इत्यव्ययं । अथवा भूयः परिमृष्टमित्यन्वयः । रिङ्गणा-
दिना भूस्पर्शादिकृतमित्यर्थः । वपुष्मान् प्रशस्तदेहवान् । तेनैव क्रमेण शिशुत्वा-
नंतरं रिङ्गणकर्तृत्वं इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इत्येवमुक्ते चलितः स किञ्चि-

द्राजात्मजः सूतमिदं वभाषे ॥

किमेव दोषो भविता ममापी-

त्यस्मै ततः सारथिरभ्युवाच ॥ ३२ ॥

चलितः कंपितः । कंपनहेतुमाह एष दोषः जरारूपः ममापि भविता । शुभ-
ममन्यत् ॥ ३२ ॥

आयुष्मतोऽप्येव धेयोऽपकर्षो । निःसंशयं कालवशेन भावो ॥

यद्यं जरां रूपविनाशयित्री । जानाति चैवेच्छति चैव लोकः ॥ ३३ ॥

आयुष्मतः भवतः । 'आयुष्मान् रथिनं सूतः' इति दर्पणे । वयमा हेतुना
अपकर्षः अपहृतत्वं । वयःप्रकर्ष इति पाठे वयआधिक्यं वृद्धत्वमिति यावन् । का-
लवशेन कालार्थानत्वेन । इच्छति बहुकालजीवनेच्छया एव जरेच्छेतिभावः ।
बहुकालजीवनेन जराप्राप्तेः । स्फुटमन्यत् ॥ ३३ ॥

ततः स पूर्वाशयशुद्धबुद्धिर्विस्तीर्णकल्पाचितपुण्यकर्मा ॥

श्रुत्वा जराबुद्धिविजे महात्मा । महाशनेर्घोषमिवांतिके गौः ॥ ३४ ॥

पूर्वाशयः पूर्वगंस्कारः । आशय शब्दस्य संस्कारवाचित्वं 'क्लेशकर्मविपाकाशयि-
रित्यादियोगसूत्रे स्पष्टम् । विस्तीर्णां विनाशो ये कन्याः तेषु आचितानि संचि-
तानि पुण्यकर्माणि येन । उद्विजते उद्विग्नोऽभूत् । संविविजे इति पाठे स एवार्थः ।
अंतिके महाशनेर्घोषं श्रुत्वा गौरिवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निःश्वस्य दीर्घं सशिरःप्रकंपं । तस्मिंश्च जीर्णे विनिवेश्य चक्षुः ॥

तां चैव दृष्ट्वा जनतां सहर्षा । चाभ्यसं स संविममिदं जगाद् ॥ ३५ ॥

जीर्णे वृद्धे । जनतां जनसमूहम् । सशिरःप्रकंपं इति - निःश्वसनक्रियाविशेषणम् ।
सप्तम्यंतपाठे जीर्णे इत्यस्य विशेषणम् । संविमं उद्वेगसहितम् ॥ ३५ ॥

यद्यं जरा हन्ति च निर्विशेषं । स्मृतिं च रूपं च पराक्रमं च ॥

न चैव चोद्वेगैमुपैति लोकः । प्रत्यक्षतोऽपीदृशमीक्षमाणः ॥ ३६ ॥

निर्विशेषं सर्वसाधारणमित्यर्थः । ईदृशं जराकर्तृकस्मृत्वादिनाशम् ॥ ३६ ॥

यद्यं गते सूत निवर्तयाश्चान् । शीघ्रं गृहाण्येव भवान्प्रयातु ॥

उद्यानभूमौ हि कुतो रतिर्मे । जरामये चेतसि वर्तमाने ॥ ३७ ॥

एवं गते एवं सति । सर्वानपि जरा अवश्यं पीडयति चेत् इत्यर्थः । रतिः प्रेम ।
चेतसि अंतःकरणे । जरामवे जरारूपसंसारे वर्तमाने सतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथाक्षया भर्तृसुतस्य तस्य । निवर्तयामास रथं नियन्ता ॥

ततः कुमारो भवनं तदेव । चिंताचक्षुः शून्यमिव प्रपेदे ॥ ३८ ॥

भर्तृसुतस्य शुद्धोदनपुत्रस्य । नियन्ता सारथिः । तदेव यस्मिन् पूर्वं क्रीडति स्म
तदेव । शून्यमिवेति गृहस्य सकलाग्नीःसंपन्नत्वेपि मनसः उद्विग्नत्वेन शून्य-
सदृशत्वम् ॥ ३८ ॥

यदा तु तत्रैव न शर्म लेभे । जरा जरेति प्रपरीक्षमाणः ॥

तदा नरेन्द्रानुमतः स भूयः । क्रमेण तेनैव वहिर्जंगाम ॥ ३९ ॥

तत्रैव पूर्वगृहे एव । शर्म सुखं सुखालब्धौ हेतुमाह जराजरेत्यादि । प्रपरीक्ष-
माणः चिन्तयन्नित्यर्थः । नरेन्द्रानुमतः शुद्धोदनेनाश्रितः । तेनैव क्रमेण पूर्वगमन-
क्रमेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथापरं व्याधिपरीतदेहं । त एव देवाः ससृजुर्मनुष्यम् ॥

दृष्ट्वा च तं सारथिमावभाषे । शौद्धोदनिस्तद्वतदृष्टिरेव ॥ ४० ॥

व्याधिपरीतदेहं व्याधिव्याप्तदेहं । त एव यैः पूर्वं जार्णमनुष्यः प्रेषितः त एवै-
त्यर्थः । शौद्धोदनिः सर्वार्थसिद्धः । तस्मिन् व्याधिग्रस्ते मनुष्ये गता दृष्टिः यस्तु
सः । सुगममन्यत् ॥ ४० ॥

स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः । स्रतांसबाहुः कृशपाण्डुगात्रः ॥

अवेति वाचं करुणं ब्रुवाणः । परं समाश्लिष्य नरः क एषः ॥ ४१ ॥

किमावभाषे तदाह—स्थूलोदरः बृहदुदरः । श्वासेन चलत् कंपितं शरीरं
यस्य । स्रतां अधोवलंभिनी अंसौ बाहु च यस्य । कृशं पांडु च पांडुरं गात्रं शरीरं
यस्य । अवे इत्यादिः लोकोक्तिरियम् ॥ ४१ ॥

ततोऽग्रवींस्तारधिरस्य सौम्य । धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः ॥

रोगाभिधानः सुमहाननर्थः । शक्रोऽपि येनैष कृतोऽस्वतंत्रः ॥ ४२ ॥

धातूनां बानपित्तकफानां यः प्रकोपः अव्यवस्थितत्वं तस्मात् प्रभवः उत्पत्तिः
यस्य । रोग इति अभिधानं नाम यस्य । येन रोगाभिधमहाजन्येन । अस्व-
तंत्रः परतंत्र इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इत्यूचियान् राजसुतः स भूयस्तं सानुकंपं नरमीक्षमाणः ॥

अस्वैव जानः पृथगेव दोषः । सामान्यतो रोगभयं प्रजानाम् ॥ ४३ ॥

राजसुतः सः तं नरं सानुकंपं ईक्षमाणः सन् भूयः इति वक्ष्यमाणप्रकारेण

ऊचिष्यान् । किमूचिवान् तदाह—एष दोषः रोगरूपः अस्यैव पृथक् जातः
विम् । अथवा प्रजानां सामान्यतः रोगभयम् ॥ ४३ ॥

ततो यमापे स रथप्रणेता । कुमार साधारण एष दोषः ॥

एवं हि रोगैः परिपीड्यमानो । रुजातुरो हर्षमुपैति लोकः ॥ ४४ ॥

रथप्रणेता सारथिः । कुमार एष दोषः साधारणः सर्वसामान्य इत्यर्थः । रु-
जया रोगेण आतुरः । रोगव्याप्तोऽपि हर्षं आनन्दं प्राप्नोति न तु विरज्यते इति
सात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

इति श्रुतार्थः स विपण्णचेताः ।

प्रावेपतांश्चूर्मिगतः शशीच ॥

इदं तु घास्यं करुणान्वितः सन् ।

प्रोवाच किञ्चिन्मृदुना स्वरेण ॥ ४५ ॥

श्रुतार्थः आकर्णितार्थः । विपण्णचेता उद्विग्नमनः । अम्बूमयः उदकद्रोणः
तान् गतः प्रतिविधित इत्यर्थः शशी इव प्रावेपत प्राकंपत । इदं वक्ष्यमाणवा-
क्यम् । किञ्चिन् मृदुना स्वरेण प्रोवाच ॥ ४५ ॥

इदं च रोगव्यसनं प्रजानां । पश्यंश्च विभ्रंभमुपैति लोकः ॥

विस्तीर्णविज्ञानमहो नराणां । हसन्ति यद्भोगमयैरमुक्ताः ॥ ४६ ॥

रोगव्यसनं रोगजदुःखं । विभ्रंभे विभ्रामे । मुनी स्यां न कदाचित् दुःखं प्रा-
प्स्यो इति विश्रामम् । यन् रोगमयः अमुकाः अविमुक्ताः सन्तः हसन्ति अतः
नराणां विस्तीर्णविज्ञानं महत् ज्ञानं । अहो इति आश्चर्यं । उपहासपरनिन्दं भा-
षणम् ॥ ४६ ॥

निवर्त्यतां सूत यहिः प्रयाणाधरेन्द्रसन्धौ च रथः प्रयातु ॥

श्रुत्या च मे रोगमयं रतिभ्यः । प्रत्याहृतं संकुचतीव चेतः ॥ ४७ ॥

रतिभ्यः विषयमुत्प्रेष्यः प्रत्याहृतं निवृत्तं संकुचतीव संकोचं प्राप्नोतीवे-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

ततो निवृत्तः स निवृत्तहर्षः । प्रध्यानयुक्तः प्रविवेश सद्य ॥

तं द्विस्तथा प्रेक्ष्य च संनिवृत्तं । पुयांगमं भूमिपतिश्चकार ॥ ४८ ॥

निवृत्तहर्षः निर्गताऽऽनन्दः प्रध्यानयुक्तः विचारप्रसन्नमना इत्यर्थः । द्विः द्विवारं ।
पुयी आगमं प्राप्ति । निवर्तनकारणं इदं पुरी आगत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रुत्या निमित्तं तु निवर्तनस्य । संत्यक्तमात्मानमनेन मेने ॥

मार्गस्य शीघ्राधिष्ठनाच्चैव । चुक्रोश रुष्टोऽपि च नोप्रदण्डः ॥ ४९ ॥

निवर्तनस्य निमित्तं धृत्वा लोकेभ्य इति शेषः । अनेन पुत्रेण आत्मानं संत्य-
क्तं उज्जितं मेने । असितमुनिवाक्यस्मरणेन अयं मत्पुत्रः विरागी सन् आत्मानं
त्यक्तवान् इति मेने इत्यर्थः । मार्गस्य अध्वनः । शौचाधिकृताय संकरनिरसन-
मार्जनादिना शुचित्वोत्पादने नियुक्ताय । चुक्रोश आक्रोशमेध कृतवान् । उग्रदण्डः
शौर्षणदण्डः नो बभूवेत्यर्थः । शृष्टोपि वाचैव निर्भर्त्सितवान् न तूग्रदण्डं कृतवानि-
त्यर्थः । एतेन तस्य दयालुता व्यज्यते ॥ ४९ ॥

भूयश्च तस्मै विदधे सुताय ।

विशेषयुक्तं विषयप्रकारम् ॥

चलेन्द्रियत्वादपि नातिशक्तो ।

नास्मान्विजह्यादिति नाथमानः ॥ ५० ॥

तस्मै सुताय विशेषयुक्तं आधिक्ययुक्तं विषयप्रकारं विषयरचनां भूयः पुनः
विदधे । ननु विरक्तस्य पुत्रस्य भूयो विषयोपचारेण क लपयोग इत्यत आह—
चलेन्द्रियत्वात् इत्यादि । चलेन्द्रियत्वात् इन्द्रियचाचत्वात् । अपिः संभावनायाम् ।
इन्द्रियचाचत्वादेतोः विषयास्तत्तुं न अतिशक्त्यात् अपि । अतः अस्मान् न
विजह्यान् न त्यजेत् इति नाथमानः आशंसमान इत्यर्थः । भूयः विषयप्रकारं विदधे
इति पूर्वेण अन्वयः ॥ ५० ॥

यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे ॥

तदा वहिर्व्यादिशति स्म यात्रां । रसांतरं स्यादिति मन्यमानः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियार्थैः विषयैः । व्यादिशति स्म आज्ञापितवान् । रसांतरं गृहकीडोपेक्षया
बहिः क्रीडारूपं रसांतरमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्नेहाच्च भावं तनयस्य बुध्वा ।

संवेगदोषानविचिन्त्य कांश्चित् ॥

योग्याः समाज्ञापयति स्म तत्र ।

कलास्वमिज्ञा इति धारमुल्याः ॥ ५२ ॥

तनयस्य भावं अभिप्रायं विरक्तिमित्यर्थः बुध्वा ज्ञात्वा कांश्चित् संवेगदोषान्
उद्वेगदोषान् उद्वेगकारणीभूतहेतुनित्यर्थः । अविचिन्त्य अविगणय्य तिरस्कृत्येति
भावः । श्रेष्ठान् पुत्रप्रेमवशात् तत्र कलासु वशीकरणकलासु अभिज्ञाः इति हेतोः
योग्याः धारमुल्याः धारवैद्या इत्यर्थः समाज्ञापयति स्म ॥ ५२ ॥

ततो विशेषेण नरेन्द्रमार्गे ।

स्वलंश्रुते चैव परीक्षिते च ॥

अेत्याम्य मृतं च रथं च राजा ।

प्रस्थापयामास यद्दिः कुमारम् ॥ ५३ ॥

विशेषेण पूर्वापेक्षया अधिक्येन परीक्षिते कृतपरीक्षे । जार्जस्वणादिभिः वर्जिते
इत्यर्थः । स्वलंकृते ध्वजतोरणपुण्यमाळाभिः स्वर्चिते नरेन्द्रमार्गे राजमार्गे राजा शु-
द्धोदनः सूर्तं रथं च बहिः अस्त्रास्य बहिरासीत्येवार्थः कुमारं प्रस्थापयामास ॥ ५३ ॥

ततस्तथागच्छति राजपुत्रे ।

तैरेव देवैर्विहितो गतासुः ॥

तं चैव मार्गं मृतमुद्यमानम् ।

सूतः कुमारश्च ददर्श नान्यः ॥ ५४ ॥

तथा पुनरपि विशिष्टसामर्पसाहित्येन । तैरेव देवैः रथः - पूर्वे कृद्गम्भी प्रे-
षिता । तैरेत्यर्थः । विहितः कृतः । गतासुः गतप्राणः । उद्यमानं नीयमानम् ।
अन्यः सूतकुमारभ्यां इतरः ॥ ५४ ॥

अथाब्रवीद्राजसुतः स सूतम् । नरैश्चतुर्भिर्हियते क एषः ॥

दीर्नमेनुष्यैरनुगम्यमानो । यो भूपितोऽश्वास्यवरुध्यते च ॥ ५५ ॥

अथ स राजसुतः सूर्तं अब्रवीत् । तदेवाह - चतुर्भिर्नरैः हियते एषः । कः तं
वर्णयति दीर्नमित्यादिना । भूपितः अलंकृतः । अश्वासी श्वासरहितः । अवरुध्यते प्रे-
षयाने इति शेषः ॥ ५५ ॥

ततः स शुद्धात्मभिरेव देवैः । शुद्धाधियासैरभिमृतचेताः ॥

अवाच्यमप्यर्थमिमं नियन्ता । प्रव्याजहारार्थविदीश्वराय ॥ ५६ ॥

शुद्धात्मभिः शुद्धांतःकरणैः शुद्धे पवित्रे स्वर्गे अधिवासो येषां । अभिमृतचेताः
परामृतांतःकरणः भिन्नमतिरिति अवाच्यमपि । अवाच्यत्वं वरायतोत्सादनेन रा-
ज्यभ्रंशकत्वान् । इमं वक्ष्यमाणं अर्थं ईश्वराय शौडोदनये ॥ ५६ ॥

शुद्धीन्द्रियप्राणगुणैर्वियुक्तः ।

सुप्तो विसंशस्तृणकाष्ठभूतः ॥

संबध्य संरक्ष्य च यत्नवद्भिः ।

प्रियाप्रियैस्त्यज्यत एष कोऽपि ॥ ५७ ॥

शुद्धिः मतिः इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि प्राणाः अन्तः प्राणाः वेदव्यादयः तैः वि-
युक्तः विरहितः अत एव तृणकाष्ठभूतः तृणकाष्ठदुष्यः सुप्तः दीर्घनिद्रां प्राप्नोति इत्य-
र्थः । अत एव विमंशः संशारहितः एतादृशः एष कोपि मनुष्यः यत्नवद्भिः प्रयत्नवद्भिः
प्रियाऽप्रियैः दिताहितैः संबध्य संरक्ष्य संरक्ष्य कथादेव्यः रक्षणं कृत्वा त्यज्यते
मर्याने इति शेषः ॥ ५७ ॥

इति प्रणेतुः स निशम्य चाक्यम् । सं बुधुमे किंचिदुवाच चैनम् ॥

एकाकिनस्येव जनस्य नाशः । सर्वप्रजानामयमीदृशोऽन्तः ॥ ५८ ॥

प्रणेतुः सूतस्य । सः शौद्धोदनिः शुभुभे एनं सूतं किंचिदुवाच च । तदेवाह-
किमित्यादिना केवलस्य एकस्य अंतः नाशः ॥ ५८ ॥

ततः प्रणेतो धदति स्म तस्मै ।

सर्वप्रजानामयमन्तकर्ता ॥

हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा ।

सर्वस्य लोके नियतो विनाशः ॥ ५९ ॥

प्रणेतो सूतः । अयं बुद्धिस्थः मृत्युः इत्यर्थः । अंतकर्ता । अन्तर्कमेति पाठे
अंतः नाशकरणं कर्म क्रिया यस्य । तदेव द्रवयति । हीनस्येति हीनस्य निहृ-
ष्टस्य ॥ ५९ ॥

ततः स धीरोऽपि नरेन्द्रसूनुः । श्रुत्वैव मृत्युं विपसाद सद्यः ॥

अंसेन संश्लिष्य च कूबरारं । प्रोवाच निहादवता स्वरेण ॥ ६० ॥

धीरोऽपि गंभीरोऽपि विपसाद विपणोऽभूत् । संश्लिष्य अवष्टभ्य कूबरारं पुन-
रारं निहादवता गोभीर्यवता ॥ ६० ॥

इयं च निष्ठा नियतं प्रजानाम् ।

प्रमाद्यति त्यक्तभयश्च लोकः ॥

मनांसि शंके कठिणानि नृणां ।

स्वस्थास्तथा ह्यध्वनि वर्तमानाः ॥ ६१ ॥

निष्ठा स्थितिः । त्यक्तभयः मरणसंविधीतिरहित इत्यर्थः । लोके नृणां मनांसि
कठिणानि कठोराणि । कुत इत्याकांक्षायामाह—तथाहि स्वस्या अध्वनि वर्तमानाः
भवन्तीति शेषः ॥ ६१ ॥

तस्माद्रथं सूत निवर्त्यतां नो । विहारयोग्यो न हि देशकालौ ॥

जानन्विनाशं कथमार्तिकाले । सचेतनस्याहिद हि प्रसक्तः ॥ ६२ ॥

देशकालौ नहि अयं देशः कालश्च विहारयोग्यो नास्तीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति ।
जानन्ति । आर्तिकाले दुःखकाले । सचेतनः शनौ ॥ ६२ ॥

इति मुवाणेषि नराधिपात्मजे ।

निवर्तयामास स नैव तं रथम् ॥

विशेषयुक्तं तु नरेन्द्रशासना-

त्सपक्षखण्डं घनमेव निर्ययौ ॥ ६३ ॥

विशेषयुक्तं विशेषशोभायुक्तमित्यर्थः । सपक्षखण्डं पक्षखण्डेन कमलसमूहेन
षडितम् ॥ ६३ ॥

ततः शिष्यं कुसुमितयालपादपं ।

परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तकोकिलम् ॥

निपानवत्सकमलचारुदीर्घिकं ।

ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम् ॥ ६४ ॥

शिवं सुखकरम् । कुसुमितबालपादपं प्रफुल्लितस्वल्पवृक्षम् । परिभ्रमन्तः प्रमु-
दिताः आनन्दिताः मत्ताः उन्मत्ताः कोकिलाः पिका यस्मिन् । निपानवत् आह्लाव-
विशिष्टं । सकमलाः कमलसंहिताः । चाव्यः मनोहराः दीर्घिकाः वाप्यः यस्मिन् ।
एतादृशं नन्दनं वनमिव तद्वनं ददर्श ॥ ६४ ॥

वरांगनागणकलिलं नृपात्मज-

स्ततो बलाद्वनमभिनीयते स्म तत् ॥

वराप्सरोन्वितमलकाधिपालयम् ।

नवव्रतो मुनिरिव विघ्नकातरः ॥ ६५ ॥

वरांगनागणः सुन्दरस्त्रीसमूहः तेन कलिलं व्याप्तम् । अभिनीयते स्म प्रापितः ।
बलात् दृष्टात् । वराप्सरोऽन्वितं सुन्दराप्सरोयुतं । अलकाऽधिपालयं कुवेरगृहं नव-
व्रतः नूतनव्रतधारी । विघ्नकातरः विघ्नवस्तः ॥ ६५ ॥

इति उद्वेगोत्पत्तिर्नाम तृतीयः सर्गः

इति श्री ५ पदवाक्यप्रमाणपाराचारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपालचारीतिवा-
सिना निगुडकरोपनामकनारायण(दत्तात्रेय)शर्मणा विरचितायां तत्त्वदीपिका-
ख्यायां बुद्धचरितसंक्षिप्तव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ततस्तस्मात्पुरोद्यानात्कौतूहलचलेक्षणाः ।

प्रत्युज्जग्मुर्नृपसुतं प्राप्तं चरमिव स्त्रियः ॥ १ ॥

ततः शीघ्रोदनेः उद्यानप्राप्त्यनंतरं । कौतूहलेन चले चंचले ईक्षणे नेत्रे यासां
ताः । वरोहि प्रत्युद्गमनेन सत्कर्तव्यः इति शास्त्रम् ॥ १ ॥

अभिगम्य च तास्तस्मै । विस्मयोत्कुललोचनाः ॥

चकिरे समुदाचारं पद्मकोशनिभैः करैः ॥ २ ॥

अभिगम्येति । विस्मयेन सौंदर्यादिदर्शनजन्याधर्येण उत्कुलानि विकसितानि
लोचनानि नेत्राणि यासां ताः । 'प्रकुल्लोत्कुलमकुल' इत्यमरः । एतादृशः सत्यः

अभिगम्य अभिमुखं गत्वा तस्मै शौद्धोदनये पद्मकोशनिभः कमलकुङ्कुमसदृशैः
करैः समुदाचारं आशीर्वादलाजप्रक्षेपादिकुलपरंपराप्राप्तस्त्रीकर्तृकसदाचारं चक्रे
कृतवत्यः । तस्मै संप्रदाने चतुर्थी ॥ २ ॥

तस्थुश्च परिवार्येनं मन्मथाक्षितचेतसः ।

निश्चलैः प्रीतिविकचैः पिवन्त्य इव लोचनैः ॥ ३ ॥

तस्थुरिति । मन्मथेन मदनेन आक्षितं व्याप्तं इति यावत् चेतः यासां एता-
दृश्यः एनं परिवार्यं परितः स्थित्वा प्रीत्या प्रेम्णा विकचैः विकसितैः निश्चलैः लो-
चनैः पिवन्त्य इव तस्थुः । अनेन तस्य धीमनोद्वारित्वं द्योत्यते ॥ ३ ॥

तं हि ता मेनिरे नार्यः । कामो विप्रह्वानिति ॥

शोभितं लक्षणैर्दीप्तैः सहजैर्भूषणैरिव ॥ ४ ॥

तं परिवार्य उत्कंठयावलोकने बीजमाह—तमिति । हि यस्मात् ता नार्यः
क्षिप्तः तं शौद्धोदनि विप्रह्वान् देहवान् काम इति मदन इति सहजैः स्वाभा-
विकैः दीप्तैः प्रकाशमानैः लक्षणैः भाग्यचिह्नैः भूषणैरिव अलंकारैरिव शोभितं
तं । विप्रह्वान् काम इति पूर्वेण अन्वयः । मेनिरे ॥ ४ ॥

सौम्यत्वाच्चैव धैर्याच्च । काश्चिदेनं प्रजशिरे ॥

अवतीर्णो महीं साक्षात् । सुधांशुश्चन्द्रमा इव ॥ ५ ॥

सौम्यत्वेति । काश्चित् त्रियः सौम्यत्वात् शांतत्वात् धैर्यात् गांभीर्यात् च महीं
अवतीर्णः प्राप्तः साक्षात् प्रत्यक्षं सुधा अमृतं अंशवः यस्य एतादृशः चन्द्रमा इव
विधुरिव एनं प्रजशिरे । अत्रालम्बेपदं चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

तस्य ता धपुषाक्षिता । निप्रहीतुं जजृम्भिरे ॥

अन्योन्यं दृष्टिभिर्गत्वा । शनैश्च विनिशब्धसुः ॥ ६ ॥

तस्येति । तस्य शौद्धोदनेः वपुषा शरीरेण आक्षिताः आकृष्टाः तद्वपुःसौंदर्य-
दर्शनेन तद्रतचित्ता इत्यर्थः । निप्रहीतुं निग्रहं कर्तुं जजृम्भिरे उत्कंठिताः अन्योन्यं
भरस्परं दृष्टिभिः गत्वा प्राप्य साक्षात् प्राप्तेरभावात् दृष्टिभिरेव अवलोक्येत्यर्थः । श-
नैः विनिशब्धसुः निश्वासं त्यक्तवत्यः । साक्षात् तत्प्राप्तेरभावादिति भावः । श्वसु
प्राप्ते लिङ् ॥ ६ ॥

एवं ता दृष्टिमात्रेण । नार्यो दृष्टशुरेव तम् ॥

न व्याजहुर्न जहन्तुः । प्रभावेणास्य संश्रिताः ॥ ७ ॥

विनिश्चासकारणं स्पष्टयति । एवमिति । ता नार्यः तं दृष्टिमात्रेण दृष्टशुरेव न तु
प्राप्तुरित्यर्थः । अस्य प्रभावेण यन्निताः सत्यः न व्याजहुः न भाषितवत्यः न जह-
न्तुः न हर्षितवत्यः ॥ ७ ॥

तास्तथा तु निरारंभा दृष्ट्वा प्रणयविह्वलाः ॥

पुरोहितसुतो धीमानुदायी वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

ता इति । ताः स्त्रियः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रणयेण प्रेम्णा विह्वलाः विह्वलाः एतादृशीरपि निर्गतः आरंभः तन्मनोहरणार्थं कटाक्षप्रेक्षणरूपः वाक्यः । दृष्ट्वा धीमान् । प्रसंगकुशल इति यावत् । उदायीनामकः पुरोहितसुतः वाक्यं वक्ष्यमाणलक्षणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

सर्वाः सर्वकलाज्ञाः स्थ । भावग्रहणपण्डिताः ॥

रूपचातुर्यसंपन्नाः स्वगुणैर्मुत्प्यतां गताः ॥ ९ ॥

शोभयन्त्यो गुणैरेभिरोसन्तानुत्तरान्कुरुन् ।

कुवेरस्यापि चाक्रीडं किं पुनर्वसुधामिमाम् ॥ १० ॥

तदेवाह—सर्वा इति । सर्वाः यूयमित्यर्थः सर्वकला जानन्तीति तथा स्थ भवय । इदं क्रियापदं प्रतिवाक्यमन्वेति । भावस्य अभिप्रायस्य ग्रहणं ज्ञानं ज्ञापनं वा तद्विषये पण्डिताः कुशला इति यावत् । रूपेण सौन्दर्येण चातुर्येण च संपन्ना दक्षाः स्वगुणैः पुरुषमनोहारिन्वादिभिः मुत्प्यतां प्रधानत्वं सर्वस्त्रीषु इत्यर्थः गताः प्राप्ताः ॥ ९ ॥ १० ॥

शक्ताश्चालयितुं यूयं । वीतरागानृपीनपि ॥

अप्सरोभिश्च कलितान् । ग्रहीतुं विबुधानपि ॥ ११ ॥

शक्ता इति । वीतरागान् गतविषयकप्रेम्णोऽपि । चालयितुं स्वशीलान् भ्रंशयितुम् । अप्सरोभिः कलितान् युक्तान् विबुधानपि देवानपि ग्रहीतुं आकटुं शक्ताः । अनेन अप्सरोपेक्षयापि कौशलं दर्शितम् ॥ ११ ॥

भावज्ञानेन हावेन । चातुर्याद्रूपसंपदा ॥

स्त्रीणामपि च शक्ताः स्थ । संरागे किं पुनर्नृणाम् ॥ १२ ॥

भावस्य मानसिकविकारस्य रत्यादेः ज्ञानेन हावेन रत्यादिभ्यः जाताः स्त्रीणां विलासादिका हावशब्दाख्याः । तेन । चातुर्यात् दक्षतया रूपसंपदा सौन्दर्यसंपत्त्या । स्त्रीणामपि संरागे प्रेम्णि मनोहरणे इत्यर्थः समर्थाः । नृणां पुरुषाणां किं पुनर्वस्तव्यम् ॥ १२ ॥

कुतस्त्वेवंविधानां चो नियुक्तानां स्वगोचरे ॥

इयमेतादृशी चेष्टा न तुष्टोस्म्यार्जवेन च ॥ १३ ॥

कुत इति एवंविधानां । दुर्पटमपि कर्तुं शक्तानामित्यर्थः । स्वगोचरे स्वविषये राजपुत्रमनोहरणे इत्यर्थः । नियुक्तानां नियन्त्रितानाम् । इयं एतादृशी पूर्वोक्तप्रकारा चेष्टा ध्यापारः तृष्णाभवनमित्यर्थः कुतः अस्तीति शेषः । वः युष्माकं आर्जवेन कृणुम्यमानेन न तुष्टोऽस्मि न प्रीतोऽस्मीत्यर्थः । एतन्मनोहरणे यत्तत्त्वमिति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

इदं नयधूनां घो । ह्रीनिकुंचितचक्षुषाम् ॥

सदृशं चेष्टितं हि स्यादपि चा गोपयोपिताम् ॥ १४ ॥

ऋजुत्वमेवाह—इदमिति । नूतनस्त्रीणां अत एव ह्रीनिकुंचितचक्षुषां लज्जा संकुचितनेत्राणां वः युष्माकं चेष्टितं आचरणं सदृशं हि गोपयोपिता । अपि वा गोपस्त्रीणामिवेत्यर्थः । गोपस्त्रीणां विलासाद्यज्ञानात् युष्माकं तु ह्यनेऽपि लज्जाव-
शत्वात् समानमाचरितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यपि स्यादयं वीरः । श्रीप्रभावान्महानिति ॥

स्त्रीणामपि महत्तेज इति कार्योऽत्र निश्चयः ॥ १५ ॥

ननु सत्यमेवं स्त्रीणां स्वभावः तथापि महावीरे अस्मिन् अस्माकं प्रयत्नो व्यर्थ एव भवेत् इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । यद्यपि अयं श्रीप्रभावात् महान् इति स्यात् तथापि स्त्रीणामपि तेजो महत् वर्तते इति निश्चयः कार्यः ॥ १५ ॥

पुरा हि काशिसुन्दर्या । वेशवध्या महानृपिः ॥

ताडितोऽभूत् पदन्यासाद्दुर्धर्या दैवतैरपि ॥ १६ ॥

तदेव दृष्टं स्पष्टयति । पुरेति । हि पुरा काशीराजस्य स्त्रिया वेशवध्या
वेद्यया दैवतैरपि दुर्धर्याः पदन्यासात् ताडित अभूत् ॥ १६ ॥

*मंथालगौतमो भिक्षुर्जघया बालमुख्यया ॥

पिप्रीषुश्च तदर्थार्थं । व्यसूक्ष्मिहरत् पुरा ॥ १७ ॥

गौतमं दीर्घतपसं । महर्षिं दीर्घजीवनम् ॥

योषित् संतोषयामास । वर्णस्थानावरा सती ॥ १८ ॥

ऋष्यशृंगं मुनिसुतं । तथैव स्त्रीष्वपण्डितम् ॥

उपायैर्विविधैः शांता जग्राह च जहार च ॥ १९ ॥

ऋष्यशृङ्गमिति । तथैव पूर्वोक्तवदेव शांता एतन्नाम्नी राजकन्या स्त्रापु अपण्डितं ।
मुह्याररमानभिक्षुमित्यर्थः । मुनिसुतं विभाण्डकमुतं ऋष्यशृङ्गं विविधैः उपायैः
सारवेद्याप्रेयणाशुपायैः जहार । तदाश्रमात् हरति स्म । जग्राह परिणिताय
॥ १९ ॥

विश्वामित्रो महर्षिश्च विगाढोऽपि महत्तपः ॥

दशवर्षाण्यरण्यस्थो घृताच्याप्सरसा हृतः ॥ २० ॥

महत्तपः विगाढः प्रविष्टः घृताच्या इत्यर्थः दशवर्षाणि इदं असंख्यवर्षाणामुप-
रदृष्टं अरण्यस्थः वनवासी । शनेन महागामर्ध्यमुक्तं । एतादृशः विश्वामित्रनामकः
ऋषिरपि घृताच्या एतन्नामकाप्सरसा हृतः स्वाधीनः कृत इत्यर्थः ॥ २० ॥

१ J पुन काशीस्थसुन्दर्या.

* Stanzas 17 and 18 have been taken from the Oxford edition.

अथ नारीजनवृतः कुमारो व्यचरद्वनम् ॥

वासितायूथसहितः करीव हिमवद्वनम् ॥ २७ ॥

अपेति । वासितायूथसहितः करिणीसमूहसहितः करी हिमवद्वनमिव स्त्रीसमूह-
वृतः कुमारः वनं व्यचरत् ॥ २७ ॥

स तस्मिन्कानने रम्ये जज्वाल स्त्रीपुरःसरः ॥

आर्कड इव बभ्राजे मरुत्वानप्सरोवृतः ॥ २८ ॥

स इति । स्त्रीपुरःसरः स्त्रीणामप्रेसरः । आर्कडे उद्याने अप्सरोवृतः मरुत्वा-
निव ईदृ इव बभ्राजे रराज ॥ २८ ॥

मदेनावर्जिता नाम तं काश्चित्तत्र योपितः ॥

कठिनैः पस्पृशुः पीनैः संघट्टैर्वल्गुभिः स्तनैः ॥ २९ ॥

मदेनेति । मदेन यौवनगर्वेण आवर्जिताः युष्ताः काचित् योपितः स्त्रियः तं
पीनैः पुष्टैः ॥ २९ ॥

सस्तांसकोमलालम्बमृदुबहुलताबला ॥

अनृतं स्खलितं काचित्कृत्वैनं सस्वजे बलात् ॥ ३० ॥

सस्तांस इति । काचित् अवला सस्तां अंसी यस्याः अत एव कोमलः आलम्बः
आश्रयो यस्याः एतादृशी मृद्री बाहुलता यस्याः एतादृशी सती अनृतं मिथ्या
स्खलितं कृत्वा एनं शौद्धोदनि बलात् सस्वजे आलिलिंग ॥ ३० ॥

काचित्ताम्राधरोष्ठेन मुखेनासवगंधिना ॥

विनिशब्वास कर्णेऽस्य रहस्यं श्रूयतामिति ॥ ३१ ॥

काचिदिति । ताम्रः अधरोष्ठ यस्य तेन । आमवस्य मैरेयस्य गंधः लेशः यस्य
सत् आसवगंधि 'अल्पाख्यायां' इकारः समासांतः । तेन मुखेन रहसि एकांते
भवं रहस्यं गुप्तं भाषणं श्रूयतां आकर्ष्यतां । शुधातोः कर्मणि लोट् । इति एवं प्र-
कारेण अस्य कर्णे विनिशब्वास श्रुमिति स्म ॥ ३१ ॥

काचिदाज्ञापयंतीव प्रोधाचार्द्रानुलेपना ॥

इह भक्तिं कुर्वन्वेति हस्तं संश्लिष्य लिप्सया ॥ ३२ ॥

मुहुर्मुहुर्मन्दव्याजघ्नस्तनीलांशुकापरा ॥

मालक्ष्यरसना रेजे स्फुरद्विद्युदिव क्षणा ॥ ३३ ॥

काचिदिति । आर्द्रं चार्द्रं अनुलेपं अंगरामो यस्याः एतादृशी काचित् आहा-
पयंतीव बोधयंतीव हस्तं संश्लिष्य संवप्य प्रोवाच ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

काचित्कनककांचीभिर्मुखगभिरितस्ततः ॥

पद्ममुदंशयत्योऽस्य धोण्यः सूक्ष्मांशुकावृताः ॥ ३४ ॥

काचिदिति । अस्य गौद्धोदनेः तनुना अत्येन मृदुलेनेति यावत् अंशुकेन आवृताः वेष्टिताः श्रोणीः कटीः दर्शयन्त्यः काचिन् द्वियः इतस्ततो वभ्रमुः ॥ ३४ ॥

चूतशाखां कुसुमितां प्रगृह्णान्या ललम्बिरे ॥

सुवर्णकलशप्रस्थान् दर्शयन्त्यः पयोधरान् ॥ ३५ ॥

चूतशाखामिति । कुसुमानि पुष्पाणि संजातानि यस्यां सा । तारकादित्वादितच् । चूतशाखां आम्रशिकां प्रगृह्य सुवर्णकलशान् प्रचक्षते तिरस्कृतेति इति तथा । धातूनामनेकार्थत्वात् अतोऽनुपसर्गे इति क प्रत्ययः । तान् पयोधरान् । गंगाधरादिवत् अच् प्रत्ययः । स्तनान् दर्शयन्त्यः अन्याः काचिन् ललम्बिरे आश्रितवत्यः ॥ ३५ ॥

काचित्पद्मवनादेत्य सपद्मा पद्मलोचना ॥

पद्मवक्त्रस्य पार्श्वेऽस्य पद्मश्रीरिव तस्थुर्यो ॥ ३६ ॥

काचित् इति । पद्मवनात् पद्ममूहात् कमलाकरादिति यावत् सपद्मा पद्महस्तेति यावत् पद्मलोचना कमलनेत्रा काचिदेत्य पद्मवक्त्रस्य कमलमुखस्य अस्य शौद्धोदनेः पार्श्वभागे पद्मश्रीरिव कमलस्थलक्ष्मीरित्यर्थः । तस्थुर्या स्थितवती ॥ ३६ ॥

मधुरं गीतमन्वर्थं काचित्साभिनयं जगौ ॥

तं स्वस्थं प्रेरयन्तीव वंचितोऽसीत्यवेक्षितैः ॥ ३७ ॥

मधुरमिति । स्वस्थं शृङ्गाराऽप्रवृत्तं ते अवेक्षितैः अवलोकनैः वंचितोऽसि प्रलभितोसि इति प्रेरयन्तीव चोदयन्तीव काचित् मधुरं अन्वर्थं अर्थानुगतं साभिनयं अभिनयसहितं गीतं जगौ ॥ ३७ ॥

प्रेफुल्लवदनेनान्या मूकामुंकविकर्पिणा ॥

प्रवृत्त्यानुचकारास्य चेष्टितं वीरलीलया ॥ ३८ ॥

शुभेनेति । अन्या स्त्री शुभेन सुंदरेण भुवावेव कामुके धनुषी ते विकर्पति तच्छीलं तेन वदनेन प्राप्य प्रवृत्तिं कृत्वा अस्य चेष्टितं वीरलीलया अनुचकार ॥ ३८ ॥

पीनवल्लुस्ननी काचिर्ह्रीलाचंचलकुंडला ॥

उच्चैरवजहासैनं समाप्नोतु भवानिति ॥ ३९ ॥

पीनेति । पीनां पुष्टौ वल्लु सुंदरी स्तनी यस्याः स्वांगचोपसर्जनादिति दीप् । वातेन आर्पणिते भ्रमिने कुंडले कर्णभूदणे यस्याः एतादृशी काचिन् भवान् समाप्नोतु संप्राप्नोतु इति एनं उच्येः अवजहास ॥ ३९ ॥

अपयान्तं नर्धयान्या वयंधुर्माल्यदामभिः ॥

काचित्साक्षेपं मधुरैर्जगृह्यचर्चनांकुशैः ॥ ४० ॥

१ J सेडुपी. २ C चोदयन्तीव. ३ O शुभेन for प्रवृत्त. ४ C वंचिता-
मिति कुं०. ५ J वंच for वंच.

अपेति । तथैव पूर्ववदेव अपयातं अपगच्छतं अन्याः मान्यदांमभिः पदेषु ।
काचित् आक्षेपेण आशयविशेषेण मधुरैः साशयैरित्यर्थः वचनान्येव अंकुशाः
स्रग्गयः तैः जगृहुः । चाटु वान्यानि उच्चारयामासुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोगार्थिनी काचिद्रूढीत्वा चूतवल्लीराम् ॥

इदमखं तु कस्येति पप्रच्छ मदविह्वला ॥ ४१ ॥

प्रतियोगेति । प्रतियोगः संबंधः स एवार्थो अस्याः तेन सह रंतुं इच्छन्तीत्यर्थः
अदेन विह्वला किंहला काचित् चूतवल्ली गृहीत्वा इदं पुष्पं तु कस्येति पप्रच्छ
॥ ४१ ॥

काचित्पुरुषवत्कृत्वा गतिं संस्थानमेव च ॥

उवाचैनं जितः स्त्रीभिर्जय भोः पृथिवीमिमाम् ॥ ४२ ॥

काचित् पुरुषवत् गतिं गमनं संस्थानं संस्थितिं कृत्वा पुरुषवत् गत्वा पुरुषवत्
स्थित्वेत्यर्थः । भोः स्त्रीभिः जितः त्वं इमां पृथिवीं जय इति एनं उवाच ॥ ४२ ॥

अथ लोलेक्षणा काचिज्जिघ्रंती नीलमुत्पलम् ॥

किंचिन्मदकलैर्वाक्यैर्नृपात्मजमभाषत ॥ ४३ ॥

अपेति । लोलेक्षणा चंचलनेत्रा नीलं उत्पलं कमलं जिघ्रन्ती काचित् मदकलैः
वाक्यैः नृपात्मजं किंचित् अभाषत ॥ ४३ ॥

पश्य भर्तश्चितं चूतं कुसुमैर्मधुगंधिमिः ॥

हेमपंजररुद्धो या कोकिलो यत्र कूजति ॥ ४४ ॥

अभाषतेत्युक्तं तदाह—पश्येति । हे भर्तः मधुनः गंधो लेशो येषां तानि । स-
भासात इकारः । तैः कुसुमैः पुष्पैः चितं व्यातं चूतं आम्रं पश्य । यत्र हेमपंज-
ररुद्ध इव कोकिलः पिकः कूजति अत्यक्षरशब्दं करोति । ‘वास्याद्विकल्पोपमयो’
इति मेदिनी ॥ ४४ ॥

अशोको दृश्यतामेव कामिशोकविचर्धनः ॥

खंति भ्रमरा यत्र दह्यमाना इयामिना ॥ ४५ ॥

अशोकेति । कामिनां कामुवानां शोकविवर्धनः एषः पुरोवर्ती अशोकः वंजुलः
दृश्यता अवलोक्यता । यत्र अशोकं भ्रमरा भृंगाः अमिना दह्यमाना इव खंति ।
अशोकपुष्पाणां ताग्रयणत्वात् अमितुष्यत्वम् ॥ ४५ ॥

चूतयष्टया समाश्लिष्टो दृश्यतां तिलकद्रुमः ॥

शुक्लपासा इव नरः स्त्रिया पीतांगरागया ॥ ४६ ॥

चूतेति । दृष्टव्यायाः नरः पीतांगरागया स्त्रिया इव चूतयष्टया आश्लिष्टया
समाश्लिष्टः तिलकद्रुमः दृश्यताम् ॥ ४६ ॥

कुलं कुरवकं पश्य निर्मुक्तालक्तकप्रभम् ॥

यो नखप्रभया स्त्रीणां निर्मलित इवानतः ॥ ४७ ॥

कुलमिति । यः स्त्रीणां नखप्रभया नखरकांस्वा निर्मलितः तिरस्कृतः अत एव ;
वानत इव नख इव अस्तीति शेषः एतादृशं निर्मुक्तकः बहिर्निर्मृतः अलक्तक इव,
प्रभा यस्य तं कुलं कुरवकं पश्य ॥ ४७ ॥

बालाशोकश्च निचितो दृश्यतामेव पल्लवैः ॥

योऽस्माकं हस्तशोभाभिर्लज्जमान इव स्थितः ॥ ४८ ॥

बालेनि । यः अस्माकं हस्तशोभाभिः लज्जमान इव स्थितः हस्तानां आर-
क्त्यादेवमुक्तिः । सः पल्लवैः निचितः व्याप्तः एव बालाशोकः दृश्यताम् ॥ ४८ ॥

दीर्घिकां प्रावृतां पश्य तीरजैः सिन्दुवारकैः ॥

पांडुरांगुकसंवीतां शयानां प्रमदामिव ॥ ४९ ॥

दीर्घिकामिति । तीरजैः तीरस्थितैः सिन्दुवारकैः निर्गुणैः प्रावृतां वेष्टितां
दीर्घिकां वापी पाण्डुरेण गुप्तेण अंगुकेन वस्त्रेण संवीतां वेष्टितां शयानां प्रमदामि-
व श्रिणामिव पश्य ॥ ४९ ॥

दृश्यतां स्त्रीषु माहात्म्यं चक्रवाको ह्यसौ जले ॥

पृष्ठतः प्रेप्यवद्भार्यामनुवृत्त्यानुगच्छति ॥ ५० ॥

दृश्यतामिति । स्त्रीषु माहात्म्यं महत्त्वं दृश्यतां । द्रियतः अर्वा चक्रवाकः कोकः
जले उदके प्रेप्यवन् भूलवन् भार्या श्रियं अनुवृत्त्य अनुवर्तनं कृत्वा पृष्ठतः अनु-
गच्छति पश्चाद्गच्छति । पुरया अपि एवं सेवते इदमेव स्त्रीषु माहात्म्य-
मित्यर्थः ॥ ५० ॥

मत्तस्य परपुष्टस्य दयतः धूयतां घ्वनिः ॥

अपरः कोकिलोऽनुत्कः प्रतिश्रुत्येव कूजति ॥ ५१ ॥

मत्तेति । परपुष्टस्य परभृतः स्वतः शब्दं कुर्वाणस्य घ्वनिः धूयतां अनुत्कः
अनुकण्ठितः अपरः अन्यः कोकिलः प्रतिश्रुत्येव प्रतिघ्वनिनेव कूजति शब्दं
करोति ॥ ५१ ॥

अपिनाम विहंगानां वसंतनादिनो मदः ॥

न तु चितपताब्धेत्त जनस्य प्राप्नोति नः ॥ ५२ ॥

अपीति । विहंगानां पक्षिणां चितं वसंतं नः मदः अर्हितः अर्दिनाम आ-
हितः चित् । प्राप्नोति नः आत्मानं प्राप्तं मलिनः विहंगमः प्रप्य मलिन-
स्य ज्ञातुं विने अंतःकरणे न तु अर्हितः इति शब्दः ॥ ५२ ॥

इत्येवं ता युवतयो मन्मथोद्दामचेतसः ॥

कुमारं विविधैस्तैरतैरुपचक्रमिरे नयैः ॥ ५३ ॥

स्त्रीणां भाषणमुपसंहरति—इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मन्मथेन मदनेन उद्दामं उद्भवे चेतः अंतःकरणं यासां ताः एतादृशः ताः युवतयः तैः तैः विविधैः नयैः कुमारं उपचक्रमिरे । अनुकूलयितुमिति शेषः ॥ ५३ ॥

एवमाक्षिप्यमाणोऽपि स तु धैर्यावृतेन्द्रियः ॥

मर्तव्यमिति सोद्वेगो न जहर्ष न सिम्भिये ॥ ५४ ॥

एवमिति । एवं आक्षिप्यमाणोऽपि तिरस्क्रियमाणोपीत्यर्थः । धैर्येण आतृतानि इन्द्रियाणि येन एतादृशः स तु मर्तव्यं इति हेतोः सोद्वेगः न जहर्ष न नन्द । न सिम्भिये न हसितवान् ॥ ५४ ॥

तासां तत्त्वेऽनवस्थानं दृष्ट्वा स पुरुषोत्तमः ॥

ससंचिन्नेन धीरेण चिंतयामास चेतसा ॥ ५५ ॥

तासामिति । पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः सः श्रीश्लोदनिः तासां तत्त्वे अनवस्थानं अनवस्थितिं दृष्ट्वा स संविन्नेन अपि धीरेण गंभीरेण चेतसा चिंतयामास ॥ ५५ ॥

किंचेमा नावगच्छन्ति चपलं यौवनं स्त्रियः ॥

यतो रूपेण संपन्नं जरेयं नाशयिष्यति ॥ ५६ ॥

चिन्तामेवाह—किमिति । इमाः स्त्रियः यौवनं तारुण्यं चपलं अस्थिरं इति नावगच्छन्ति किं वा न जानन्ति किम् । कुतोऽयं तर्क इत्यत आह—यतः कारणात् रूपेण सौंदर्येण संपन्नं युक्तं अर्धाच्छरीरं इयं जरा नाशयिष्यति । अवश्य-भावित्वात् जरायां सन्निकृष्टत्वमारोप्य इयमिति निर्देशः ॥ ५६ ॥

नूनमेना न पश्यन्ति कस्यचिद्भोगसंश्रवम् ॥

तथा हृष्टा भयं त्यक्त्वा जगति व्याधिधर्मिणि ॥ ५७ ॥

नूनमिति । एताः कस्यचित् कस्यापीत्यर्थः । रोगेण ज्वरादिना संश्रवः नाशः तं नूनं न पश्यन्ति । कुत इति चेत्तत्राह—नधेति व्याधिधर्मिणि व्याधयः धर्माः स्वभावा यस्य 'धर्मादनिच् केवलान्' इति ममामांतोऽनिच् प्रत्ययः । एतादृशे जगति भयं व्याध्यादिभयं त्यक्त्वा हृष्टाः वर्तन्ते इति शेषः ॥ ५७ ॥

अनभिज्ञाश्च मुष्यन्तः मृत्योः सर्वापहारिणः ॥

तथा स्वस्था निवृत्तेणाः क्रीडन्ति च हसन्ति च ॥ ५८ ॥

अनभिज्ञा इति । सर्वापहारिणः सर्वापहरणशीलस्य मृत्योः अंतकस्य अनभिज्ञाः अज्ञाः इति मुष्यन्तः स्पष्टमेवेत्यर्थः । कुत इति चेत् तत्राह—तथा मृत्युज्ञान

रहितवन् स्वस्थाः मनश्चाञ्छत्यरहिताः निम्नद्वेगाः उद्वेगरहिताः जीर्णानि च हसन्ति च । मृत्युज्ञाने इदमसंभवीति भावः ॥ ५८ ॥

जरां मृत्युं च रोगं च कोहि जानन् सचेतनः

स्वस्थस्तिष्ठन्नपि देहा स्वप्याढा किं पुनर्हसेन् ॥ ५९ ॥

सर्वं विचार्य उपहसति—जसमिति । सचेतनः मद्भानः । सख्यमन्यन् ॥ ५९ ॥

यस्तु दृष्ट्वा परं जीर्णं व्याधितं मृतमेव च ॥

स्वस्थो भवति नेद्विघ्नो यथाऽचेतास्तथैव सः ॥ ६० ॥

यस्त्विति । जीर्णं वृद्धम् । अचेता अचेतनः ॥ ६० ॥

वियुज्यमानेऽपि तरो पुष्पैरपि फलैरपि ॥

पतति छिद्यमाने वा तरुरन्यो न शोचते ॥ ६१ ॥

वियुज्येति । पुष्पैः फलैरपि वियुज्यमानेऽपि तरो वृक्षे पतितं विद्यमाने सति क्षम्यः तदः न शोचते । तद्वन् देहात्मनो स्थितिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति ध्यानपरं दृष्ट्वा विषयेभ्यो गतस्पृहम् ॥

उदायी नीतिशास्त्रज्ञस्तमुवाच सुहृत्तया ॥ ६२ ॥

उदायी पुराहितपुत्रः । सुहृत्तया मित्रत्वेन ॥ ६२ ॥

अहं नृपतिना दत्तः सखा तुभ्यं क्षमः किल ॥

तस्मात्त्वयि विवक्षा मे तथा प्रणयवत्तया ॥ ६३ ॥

नृपतिना तुभ्यं अहं क्षमः हितः सखा दनः तस्मान् त्वयि त्वद्विषये प्रणयवत्तया प्रेम्णा मे विवक्षा वक्तुमिच्छा ॥ ६३ ॥

अहितात् प्रतिषेधश्च हिते चाप्यनुप्रवर्तनम् ॥

व्यसने चापरित्यागस्त्रिविधं मित्रलक्षणम् ॥ ६४ ॥

क्षम शब्दस्य हितत्वं उक्तं तत्र हितं भेदमाह—अहितान् इति । अहितान् प्रतिषेधः हिते हिनाचरणे अनुप्रवर्तनं व्यसने दुःखे च परित्यागः एतत्त्रिविधः विधा प्रकरो यस्य मित्रेण एतन्क्रियात्रयं विधेयमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

सोऽहं मैत्रो प्रतिभाय पुरुषार्थात्पराद्भुक्षम् ॥

यदि त्वां समुपेक्षेयं न भवेन्मित्रता मयि ॥ ६५ ॥

सोऽहमिति । सोऽहं मित्रभूतोऽहं मैत्रो मित्रतां प्रतिहाय ऊराद्व्येत्यर्थः पुरुषार्थान् कामरूपनृनां पुरुषार्थान् पराद्भुक्षं विमुक्तं त्वां यदि समुपेक्षेयं तर्हि मयि मित्रता न भवेत् ॥ ६५ ॥

तद्ग्रीवमि सुहृद्भूत्वा तरुणस्य वपुष्मतः ॥

इदं न प्रतिरूपन्ते खीप्यदाक्षिण्यमीदृशम् ॥ ६६ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् सुहृद्भूत्वा मित्रीभूय वपुष्मतः उत्तमघरीस्य
हृदयस्य ते तव अदाक्षिण्यं अनुकूलवर्तित्वाभावः स्त्रीषु प्रतिस्पर्धं योग्यं न ॥ ६६ ॥

अनृतेनापि नारीणां युक्तं समनुवर्तनम् ॥

तद्ब्रीडापरिहारार्थमात्मरस्यर्थमेव च ॥ ६७ ॥

स्त्रीषु दाक्षिण्यं अननुरूपमित्युक्तमत आह—अनृतेनापीति । तासां ब्रीड
लज्जा तस्याः परिहारार्थं आत्मरस्यर्थं स्वरस्यर्थं च नारीणां अनृतेनापि समनुवर्तनं
सम्यगनुकूलनं युक्तं योग्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

सन्नतिश्चानुवृत्तिश्च स्त्रीणां हृदयबन्धनम् ॥

स्नेहस्य हि गुणा योनिर्मानकामाश्च योषितः ॥ ६८ ॥

सन्नतिरिति । सन्नतिः नम्रता अनुवृत्तिः अनुकूलता इत्येतद्वयं स्त्रीणां हृदयबन्धनं
भनं हृदयार्कर्षकमित्यर्थः हि यस्मात् कारणात् गुणा, मानादयः स्नेहस्य प्रेम्णः
योनिः कारणं योषितः स्त्रियः मानकामाः सत्कारकामुका, अतः स्त्रीणामनुकूलं
युक्तमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तदर्हसि विशालाक्ष हृदयेऽपि पराङ्मुखे ॥

रूपस्यास्यानुरूपेण दाक्षिण्येनानुवर्तितुम् ॥ ६९ ॥

उक्तं निगमयति तदिति । तत् स्त्रीणामनुवर्तनस्य युक्तत्वात् हृदये अंतःकरणे
पराङ्मुखेऽपि विमुखेऽपि अर्थात् स्त्रीणामित्यर्थः अस्य रूपस्य सौंदर्यस्य अनुकू-
लत्वे न स्थातुं अर्हसि ॥ ६९ ॥

दाक्षिण्यमौषधं स्त्रीणां दाक्षिण्यं भूषणं परम् ॥

दाक्षिण्यरहितं रूपं निष्पुष्पमिव काननम् ॥ ७० ॥

दाक्षिण्यमिति । स्पष्टार्थः ॥ ७० ॥

किंवा दाक्षिण्यमात्रेण भावेनास्तु परिग्रहः ॥

विषयान् दुर्लभाल्लब्ध्वा न ह्यवज्ञातुमर्हसि ॥ ७१ ॥

न केवलं दाक्षिण्यमेवोपयुक्तं किंतु अभिप्रायोप्युपयुज्यते इत्याह—किंविति
दाक्षिण्यमात्रेण केवलदाक्षिण्येनेत्यर्थः किंवा को वा उपयोग इत्यर्थः भावेन अभि-
प्रायविशेषेण परिग्रहः स्वीकृतिः अर्थात् स्त्रीणां तदेवाह विषयानिति स्पष्टमेतत् ॥
७१ ॥

कामं परमिति ज्ञात्वा देघोऽपि हि पुरंदरः ॥

गातमस्य मुनेः पत्नीमहत्यां चकमे पुरा ॥ ७२ ॥

काममिति । कामं मदनं परं श्रेष्ठं अन्यत् स्पष्टम् ॥ ७२ ॥

अगस्त्यः प्रार्थयामास सोमभार्यां च रोहिणीम् ॥

तस्मात्तत्सदृशं लेभे लोषामुद्रामिति भुतिः ॥ ७३ ॥

अगस्त्य इति । तत्सदृशं रोहिणीसदृशी लोपामुद्रां एतन्नामिकां क्षियम् । इयं कथा पुराणांतरे गवेपर्णीया ॥ ७३ ॥

उत्तथ्यस्य च भार्यायां ममतायां महातपाः ॥

मास्रत्यां जनयामास भरद्वाजं बृहस्पतिः ॥ ७४ ॥

उत्तथ्यस्येति । मास्र्यां वायुपुत्र्यां ममतायां एतन्नामिकायां । अन्यत् स्पष्टम् । इयं कथा श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे ॥ ७४ ॥

बृहस्पतेर्महिष्यां च तारायां कामुको वरः ॥

बुधं विबुधधर्माणं जनयामास चंद्रमाः ॥ ७५ ॥

बृहस्पतेरिति । वरः श्रेष्ठः कामुकः अभिलाषुकः चंद्रमाः विबुधानां पण्डितानां धर्माः यस्मिन् विद्वद्दर्शनामित्यर्थः देवधर्माणामिति वा । इयमपि कथा नवमस्कंधे ॥ ७५ ॥

कालीं चैव पुरा कन्यां जलप्रभवसंभवाम् ॥

जगाम यमुनातीरे जातरागः पराशरः ॥ ७६ ॥

कालीमिति । पुरा पूर्वं जलप्रभवो मत्स्यः तस्मात् संभवो यस्याः सा काली कृष्णवर्णा अर्थात् सत्यवतीं यमुनातीरे कालिंदीतीरे जातरागः उत्पन्नानुरागः पराशरः ऋषिविशेषः जगाम संगतवान् इत्यर्थः । इयं कथा देवीभागवते भारतादी च ॥ ७६ ॥

मातंग्यामक्षमालायां गर्हितायां रिरंसयाम् ॥

कपिजलादं तनयं वसिष्ठोऽजनयन्मुनिः ॥ ७७ ॥

मातंग्यामिति । मातंग्यां मातंगकन्यायां अक्षमालाजामन्यां गर्हितायां निद्यायां रिरंसया रंतुं इच्छया कपिं जलादं एतन्नामानम् । इयं कथा पुराणांतरे द्रष्टव्या ॥ ७७ ॥

ययातिश्चैव राजर्षिर्वयस्यपि विनिर्गते ॥

विश्वाच्याप्सरस्ता सार्धं रेमे चैत्ररथे चने ॥ ७८ ॥

ययातिरिति । ययातिः एतन्नामकः वयसि विनिर्गतेपि वृद्धत्वेपीत्यर्थः विश्वध्या एतन्नाम्या । चैत्ररथे एतन्नामके कुबेरोद्याने ॥ ७८ ॥

स्त्रीसंसर्गं विनाशांतं पांडुर्भात्वापि कौरवः ॥

माद्रीरूपगुणाक्षितः सिपेवे कामजं सुखम् ॥ ७९ ॥

स्त्रीसंसेति । कौरवः कुदकुलैर्यत्नः पांडुः स्त्रीसंसर्गं स्त्रीसंबंधं विनाशः अंतं अवसानं यस्य एतदर्थं ज्ञात्वापि मायाः रूपगुणैः आक्षितः सन् कामजं सुखं सिपेवे । इयं कथा भारते आदिपर्वणि द्रष्टव्या ॥ ७९ ॥

करालजनकश्चैव हृत्वा ब्राह्मणकन्यकाम् ॥

अद्याप श्रंशमप्येव न तु तत्त्याज मन्मथम् ॥ ८० ॥

करालेति । इयमपि कथा पुराणांतरे गवेषणीया ॥ ८० ॥

पथमाद्या महात्मानो विषयान् गार्हितानपि ॥

रतिहेतोर्वुभुजिरे प्रागेव गुणसंहितान् ॥ ८१ ॥

एवमिति । एवं आद्याः सुख्याः येषां ते तथा रतिहेतोः स्वार्थं प्रागेव सेव-
नात्पूर्वमेव गुणसंहितान् गुणयुक्तान् अर्थात् परिणामदुष्टान् इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तं पुनर्न्यायतः प्राप्तान् चलवान् रूपवान् युवा ॥

विषयानवजानासि यत्र सक्तमिदं जगत् ॥ ८२ ॥

उक्तदृष्टांतभ्यः त्वयि बलक्षप्यमित्याह—त्वमिति । न्यायतः नीत्या प्राप्तान्
आगतान् । अवजानासि तिरस्करोषि यत्र येषु विषयेषु इदं जगत् सक्तं तान्
न्यायतः इत्यादि संबंधः इदं विशेषयोक्तकेन पुनरित्यनेन सूच्यते ॥ ८२ ॥

इति श्रुत्वा चचेस्तस्य श्लक्ष्णमागमसंहितम् ॥

मेघस्तनितनिर्घोषः कुमारः प्रत्यभापत ॥ ८३ ॥

इतीति । श्लक्ष्णं मृदु आगमाः प्रमाणानि तैः संहितं युक्तं सप्रमाणमित्यर्थः
॥ ८३ ॥

उपपन्नमिदं चाक्यं सौहार्दव्यंजकं त्वयि ॥

अत्र च त्यानुनेष्यामि यत्र मा दुष्टु मन्यसे ॥ ८४ ॥

उपपन्नमिति । सुहृदो भावः सौहार्दं मैत्री तद्व्यंजकं सूचकं यत्र येषु विषयेषु
मा दुष्टु मन्यसे विषयरमणं समीचीनं मन्यसे इत्यर्थः मा शब्दो निषेधार्थः अत्र
एतद्विषये त्वां अनुनेष्यामि सांत्वयामि ॥ ८४ ॥

मायजानामि विषयान् जाने लोकं तदात्मकम् ॥

अनित्यं तु जगन्मत्स्या नात्र मे रमते मनः ॥ ८५ ॥

नेति । विषयान् नावजानामि न तिरस्करोमि लोकं तदात्मकं विषयाभिलाषु-
बन्धित्यर्थः किमर्थं तर्हि विषयोस्तिरस्करोषि अत आह अनित्यमित्यादिना । ज-
गतः अनित्यत्वादेव न तत्र रतिः न त्वज्ञानादिति तात्पर्यम् ॥ ८५ ॥

सगं प्याधिष्ठ मृत्युश्च यदि न स्यादिदं त्रयम् ॥

ममापि हि मनोऽनेषु विषयेषु रतिर्भवेत् ॥ ८६ ॥

अनेति । पश्यायः ॥ ८६ ॥

नित्यं यद्यपि हि स्त्रीणामेतदेव वपुर्भवेत् ॥

सगं पितृकस्य कामेषु तथापि न रतिः क्षमा ॥ ८७ ॥

नित्यमिति । स्त्रीणां यद्यपि एतद्वपुः नित्यं भवेत् तथापि ससंवित्कस्य प्रेक्षा-
मतः पुरुषस्य । 'प्रेक्षोपलब्धिः स्त्री संविद्' इत्यमरः । कामेषु विषयेषु रतिः प्रेमा
क्षमा योग्या न भवेत् ॥ ८७ ॥

यदा तु जरया पीतं रूपमासां भविष्यति ॥

आत्मनोऽप्यनभिप्रेतं मोहात्तत्र रतिर्भवेत् ॥ ८८ ॥

न रतिः क्षमा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—यदेति । आसां रूपं जरया अपीतं यु-
क्तमित्यर्थः यदा भविष्यति । आत्मनः अपि स्वस्यापि अनभिप्रेतं अनिष्टं एवं सति
तत्र रतिः रमणं मोहान् भवेत् ॥ ८८ ॥

मृत्युव्याधिजराधर्मौ मृत्युव्याधिजरात्मभिः ॥

रममाणोऽप्यसंविद्रः समानो मृगपक्षिभिः ॥ ८९ ॥

मृत्युव्याधिः । मृत्युः मरणं व्याधिः ज्वरादिः जरा च धर्मो यस्य । अत्र 'धर्मो-
दनिच् केवलात्' इत्यनिच् प्रत्ययो न केवलस्य पूर्वपदस्याभावात् । मृत्युव्याधि-
जरात्मभिः मृत्युव्याधिजरास्वभावानिः अर्थात् स्त्रीभिः रममाणः अपि असंविद्रः
अनुद्रिमः पुरुषः मृगपक्षिभिः समानः पशुतुल्य इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

यद्यप्यात्थ महात्मानस्तेऽपि कामात्मका इति ॥

संवेगोऽत्र न कर्तव्यो यतस्तेषामपि क्षयः ॥ ९० ॥

महात्मनां दृष्टान्तीकरणमपि विफलमित्याह यादिति । ते महात्मानोऽपि कामात्म-
काः इति यद्यपि आत्थ अत्र एताद्विषये संवेगः त्वरा महात्मानोऽपि स्त्रीणां अनुकू-
ला आसन् इत्यविचाररूपत्वेत्यर्थः न कर्तव्यः । कुत इत्यत आह—यत इति
यतः यस्मान् तेषामपि महात्मनामपि क्षयः नाशः अस्ति ॥ ९० ॥

माहात्म्यं न च तन्मध्ये यत्र सामान्यतः क्षयः ॥

विषयेषु प्रसक्तिर्वा युक्तिर्वा नात्मवित्तया ॥ ९१ ॥

माहात्म्यमिति । यत्र विषयेषु सामान्यतः मायारूपेण । सर्वसाधारणइत्यर्थः ।
क्षयः नाशः अस्ति तन्मध्ये विषयमध्ये माहात्म्यं धृष्टपं नास्ति एतादृशेषु वि-
षयेषु प्रसक्तिः आसक्तिः युक्तिः योगः संबंधः इत्युभयं नास्तीत्यर्थः । कुत इत्यपे-
क्षायामाह—आत्मवित्तयेति आत्मज्ञानवत्तया विषयवैमुह्यादिति भावः ॥ ९१ ॥

यद्यप्यात्थानृतेनापि स्त्रीजने वर्ततामिति ॥

अनृतं नावगच्छामि दाक्षिण्येनापि किञ्चन ॥ ९२ ॥

यद्यपीति । अनृतेनापि स्त्रीजने वर्ततामिति यद्यपि आत्थ तथापि दाक्षिण्ये-
नापि किञ्चन अनृतं नावगच्छामि न जानामि ॥ ९२ ॥

न चानुवर्तनं तन्मे रुचितं यत्र नार्जवम् ॥

सर्वभावेन संपर्को यदि नास्ति धिगस्तु तत् ॥ ९३ ॥

अनृते कथमपि न रोचते इत्याह—न चेति । यत्र आर्जवं क्लृप्तं नास्ति एतादृशं अनुवर्तनं मे न रुचितं । तदेव द्रष्टव्यं । सर्वभावेन बाह्यांतरूपेण संपर्कः संबन्धः यदि नास्ति तर्हि तत् दाक्षिण्यं धिक् यदि प्रेमचिकीर्षितं तर्हि अंतःकरणपूर्वकमेव नोचेद्व्यभिचिन्तितं तात्पर्यम् ॥ ९३ ॥

अनृते श्रद्धानस्य सक्तस्यादोषदर्शिनः ॥

किं हि वंचयितव्यं स्याज्जातरागस्य चेतसः ॥ ९४ ॥

अनृते श्रद्धानस्य विभासं कुर्वतः सक्तस्य दोषान् न पश्यतः जातरागस्य उत्पन्नानुरागस्य चेतसः वंचयितव्यं प्रलब्धव्यं किं हि स्यात् यत्र प्रेम तत्र वंचनं अयुक्तमित्यर्थः । अतः अन्तःकरणपूर्वकमेव प्रेम कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ९४ ॥

वंचयन्ति च यद्येवं जातरागाः परस्परम् ॥

ननु नैव क्षमं द्रष्टुं नराः स्त्रीणां नृणां स्त्रियः ॥ ९५ ॥

वंचयन्तीति । जातरागाः परस्परं यद्येवं वंचयन्ति तर्हि । ननु इति ओमंत्रणे । अहो इत्यर्थः । नराः स्त्रीणां च स्त्रियः नृणां द्रष्टुं नैव क्षमम् ॥ ९५ ॥

तदेवं सति दुःखार्तं जरामरणभोगिनेम् ॥

न मां कामेष्वनायेषु प्रतारयितुमर्हसि ॥ ९६ ॥

उक्तं निगमयति—तदिति । तत् एवं गतिं दुःखेन आर्तं पीडितं जरामरणे भुनक्ति तः जरामरणभोगी तं मां अनायेषु दुष्टेषु कामेषु प्रतारयितुं वंचयितुं न अर्हसि ॥ ९६ ॥

अहो सुधीरं यल्लघाते मन-

थलेषु कामेषु च सारदर्शिनः ॥

भयेऽपि तीव्रे चिपयेषु मज्जमे ।

निरीक्षमाणो मरणाध्यनि प्रजाः ॥ ९७ ॥

एवं सपुत्रीः गंतव्यं तं निश्चरति—अहो इति । चलेषु वंचलेषु कामेषु विषयेषु सारदर्शिनः सारमिति मन्त्रमानस्येत्यर्थः ते मनः बलेन सुधीरः । अहो इत्यादि । मरणाध्यनि मरणमार्गे प्रजाः लोकान् निरीक्षमाणोऽपि ताम्भये मरण-भयेऽपि विषये मज्जमे आमणो भवति । अतः ते मनः सुधीरं इत्यादि पूर्व-प्रात्ययः ॥ ९७ ॥

अहं पुनर्भीरुर्तीव विक्रवो
जराविपद्वाधिभयं विचिंतयन् ॥
लभे न शान्तिं न धृतिं कुतो रतिं
निशामयन् दीप्तमिवाग्निना जगत् ॥ ९८ ॥

स्वीयस्थितिं वर्णयति । पुनः वैलक्षण्यद्योतकः । त्वदपेक्षया मदीयस्थितिः
विलक्षणा तदेवाह—अहमिति । जराविपद्वाधिभयं विचिंतयन् अतएव
अतीव विक्रवः भीरुः अहं अग्निना दीप्तं इव जगत् निशामयन् पश्यन् सन् शान्तिं
न लभे धृतिं धैर्यं न लभे कुतः रतिम् ॥ ९८ ॥

असंशयं मृत्युरिति प्रजानतो
नरस्य रागो हृदि यस्य जायते ॥
अयोमयीं तस्य परैमि चेतनां
महाभये हृष्यति^१ यो न रोदिति ॥ ९९ ॥

असंशयं निःसंशयं मृत्युः वर्तते इति प्रजानतः यस्य नरस्य हृदि अंतःकरणे
रागः प्रेमा जायते तस्य चेतनां अंतःकरणं अयोमयीं लोहमयी इति परैमि
जानामि । हि महाभये यः हृष्यति न रोदिति ॥ ९९ ॥

अथो कुमारश्च विनिश्चयात्मिकां
चकार कामाश्रयघातिनीं कथां ॥
जनस्य चक्षुर्गमनीयमण्डलो
महीधरं चास्तमियाय भास्करः ॥ १०० ॥

अथो इति । कुमारः शौद्रोदनिः विनिश्चयात्मिकां कामाश्रयघातिनीं कथां
चकार । जनस्य चक्षुषा गमनीयं प्रापणीयं दृश्यमिति यावत् एतादृशं मण्डलं यस्य
स भास्करः सूर्यः अस्तं महीधरं अस्ताचलं इयाय जगाम ॥ १०० ॥

ततो वृथाधारितभूषणज्ञः कलागुणैश्च प्रणयैश्च निष्कलैः ॥
स्व एव भावे विनिश्चय मन्मथं पुरं ययुर्मग्नमनोरथाः स्त्रियः ॥ १०१ ॥

तत इति । ततः सूर्यास्तानंतरं वृथा शौद्रोदनेर्वशितत्वाभावेन मुधा धारिताः
भूषणज्ञः याभिः अतएव भग्नमनोरथाः स्त्रियः निष्कलैः प्रणयैः च कलागुणैः
स्व भावे एव स्वात्मन्येवेत्यर्थः मन्मथं मदनं विनिश्चयं प्रतिसंहत्येत्यर्थः । पुरं
ययुः ॥ १०१ ॥

ततः पुरोद्यानंगतां जनश्रियं
निरीक्ष्य सायं प्रतिसंहतां पुनः ॥

अनित्यतां सर्वगतं विचिंतयन्

विवेश धिष्ण्यं क्षितिपालकात्मजः ॥ १०२ ॥

ततः स्त्रीनगरप्राप्त्यनंतरं पुरोयानगतां नगराक्रीडस्थितामित्यर्थः । जनाश्रितं
लोकशोभां पुनः सायं प्रतिसंहतां नष्टामित्यर्थः । निरीक्ष्य अवलोक्य अतएव
सर्वगतं अनित्यतां विचिंतयन् क्षितिपालकात्मजः शौद्धोदनः धिष्ण्यं स्थाप्यं
गृहं वा विवेश ॥ १०२ ॥

ततः श्रुत्वा राजा विषयविमुखं तस्य तु मनो

न शिष्ये तद्वाचां हृदयगतशल्यो गज इव ॥

अथ आतो मंत्रे बहुविधमार्गः ससचिवो

न सोऽन्यत्कामेभ्यो नियमनमपश्यत्सुतमतेः ॥ १०३ ॥

तत इति । ततः कुमारस्य गृहप्राप्त्यनंतरं राजा शुद्धोदनः तस्य कुमारस्य
मनसु विषयविमुखं कामपराङ्मुखं श्रुत्वा हृदयगतशल्यः गज इव तद्वाचां न
शिष्ये । अथ ससचिव-बहवः अनेके विविधाः अनेकपकाराः मार्गा अवांतर-
भेदा यस्य एतादृशे मंत्रे आतः सन् सुतमते-नियमनं कामेभ्यः अन्यत् काम-
मान् विहाय अन्यत् इत्यर्थः । त्यक्तोपे पंचमी । न अपश्यत् न ज्ञातवान् । कामा-
श्च सुतमतेराकर्षका इति निश्चितवानित्यर्थः ॥ १०३ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

स तथा विषयैर्विलोभ्यमानः

परमोहैरपि शाक्यराजसूनुः ॥

न जगाम रतिं न शर्म लेभे

हृदये सिंह इवास्ति दिग्धविद्धः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् सर्गे कामैर्विना सुतमतिनियमनं न शक्यमित्युक्तं तमेव राजप्रयत्नं
अपश्यन् शौद्धोदनेर्घृतामाह—सति । स शाक्यराजसूनुः शौद्धोदनः परमोहैः परेषां
मोहजनकरैरपि विषयैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण विलोभ्यमानोपि रतिं रागं न जगाम
शर्मापि सुतमपि न लेभे हृदये दिग्धेन विषाक्तबाणेन विद्धः सिंह इव रति-
मित्यादि पूर्वणान्वयः ॥ १ ॥

अथ मंत्रिसूतैः क्षमैः कदाचित्

सखिभिश्चिकथैः कृतानुयायः ॥

वनभूमिदिदक्षया शमेप्सु-

नरदेवानुमतो बहिः प्रतस्थे ॥ २ ॥

अथेति । अथ चित्तास्वास्थ्यानंतरं कदाचित् चित्राः मनोहराः कथा येषां तैः मनोहरभाषणशालिभिरित्यर्थः । क्षमैः हितैः । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । सखिभिः मित्रैः मंत्रिसुतैः प्रधानपुत्रैः । कृतानुयात्रः कृतानुगमनः शमेप्सुः शांत-
भिलाषुकः नरदेवेन पित्रा अनुमतः आहूतः वनभूमिदिदक्षया अरण्यभूमिदर्शने-
च्छया बहिः प्रतस्थे ॥ २ ॥

नवरुक्मखलीनर्किकिणीकं

प्रचलच्चामरचारुहेमभांडम् ॥

अभिरुह्य स कंठकं सदश्वं

प्रययौ केतुमिच द्रुमाञ्जकेतुः ॥ ३ ॥

नवेति । नवाः रुक्मस्य खलीनर्किकिण्यो यस्य तं । प्रचलत् चंचलं यत् चामरं
तेन चारु सुंदरं हेमः सुवर्णस्य भांडं अश्वालंकारविशेषो यस्य । "स्याद्भांडमश्व-
भरणं" इत्यमरः । एतादृशं कंठकं एतन्नामानं सदश्वं सुंदराश्वं सः अभिरुह्य प्रय-
यौ ॥ "केतुमिव द्रुमाञ्जकेतुः" एतस्य अर्थो विचारणीयः ॥ ३ ॥

स निरुष्टतरां वनांतभूमिं

वनलोभाच्च ययौ महीगुणेच्छुः ॥

सलिलोर्मिविकारसीरमार्गां

वसुधां चैव ददर्श कृष्यमाणाम् ॥ ४ ॥

सेति । स वनलोभात् अरण्यदर्शनलोभात् निरुष्टतरां संनिरुष्टतरां वनांतभूमिं
ययौ च । महीगुणेच्छुः महीगुणाः सहनशीलतादयः । तान् इच्छुः अथवा मही-
गुणाः पृथ्वीस्थलोकानां गुणाः तान् इच्छुः । सलिलस्य उदकस्य ऊर्मयः कल्लोलाः
तासां विकारा येषु एतादृशाः सीरमार्गाः लांगलपद्धतयो यस्यां एतादृशां कृष्यमा-
णां वसुधां ददर्श ॥ ४ ॥

हलभिघ्नचिकीर्णशप्पदर्भां

हतसूक्ष्मक्रिमिकांडजंतुकीर्णाम् ॥

समवेक्ष्य रसां तथाविधां तां

स्वजनस्येव वधे भृशं शुशोच ॥ ५ ॥

हलेति । हलेन भिन्ना अतएव चिकीर्णाः शप्पाणि तृणानि दर्भाश्च यस्यां हता
ये सूक्ष्मक्रिमयः तेषां काडेन समूहेन जंतुभिश्च कीर्णा व्याप्तां तथाविधां तां रसां
भूमिं समवेक्ष्य स्वजनस्य वधे इव भृशं अत्यंतं शुशोच ॥ ५ ॥

कृपतः पुरुषांश्च वीक्षमाणः
 पयनाकौशुरजोविभिन्नवर्णान् ॥
 वहनक्लमविह्वलांश्च धुर्यान्
 परमार्यः परमां कृपां चकार ॥ ६ ॥

कृपत इति । परमार्यः अत्यंतसज्जनः पवनः वायुः अर्कः सूर्यः रजः धुलिः एभिः
 विभिन्नः वर्णो येषां एतादृशः कृपतः पुरुषान् कर्षकान् तथैव वहनक्लमेन वहन-
 श्रमेण विह्वलान् विह्वलान् धुर्यान् वृषभान् वीक्षमाणः सन् परमां अतिशयितां
 कृपां दयां चकार ॥ ६ ॥

अवतीर्य ततस्तुरंगपृष्ठाच्छनकैर्गां व्यचरच्छुचा परीतः ॥
 जगतो जननव्ययौ विचिन्वन् कृपणं खल्विदमित्सुवाच चार्तः ॥७॥

अवतीर्येति । ततः तुरंगस्य अवस्थस्य पृष्ठात् अवतीर्य शनकैः गां भूमिं व्यच-
 रत् । जगतः जननव्ययौ उत्पत्तिनाशौ विचिन्वन् विचारयन् शुचा शोकेन परीतः
 व्याप्तः सन् अतएव आर्तः पीडितः इदं वक्ष्यमाणं कृपणं यथास्यात्तथा उवाच ॥७॥

मनसा च विविक्ततामभीप्सुः
 सुहृदस्ताननुयायिनो निवार्य ॥

अभितारलचारुपर्णवत्या

विजने मूलमुपेयिवान् स जंघाः ॥ ८ ॥

मनसेति । च मनसा विविक्तां विजनतां अभीप्सुः प्राप्नुमिच्छुः सुहृदः तान्
 अनुयायिनः निवार्य निषिध्य तरलान्येव तारलानि अभितः तारलानि चंचलानि
 चारुणि एतादृशानि पर्णानि यस्याः सा तस्याः जंघाः मूलं विजने उपेयिवान् ॥८॥

निपसाद् च पत्रसंघवत्यां

भूवि वैदूर्यनिकाशशाद्वलायाम् ॥

जगतः प्रभवव्ययौ विचिन्त्ये

मनसश्च स्थितिमार्गमाललंबे ॥ ९ ॥

निपसादेति । पत्रसंघवत्यां वैदूर्येण निकाशः शाद्वलः शाद्वरितभागो यस्याः
 तस्यां भुवि निपसाद् । जगतः प्रभवव्ययौ उत्पत्तिनाशौ विचिन्त्ये मनसः स्थि-
 तिमार्गं स्थैर्यमार्गं आललंबे ॥ ९ ॥

समयात्तमनःस्थितिश्च सद्यो

विषयेच्छादिभिराधिभिश्च मुक्तः ॥

सयितकं विचारमाप शांतं

प्रथमं ध्यानमनाथप्रकारम् ॥ १० ॥

समेति । सद्यः समवाप्तमनःस्थितिः प्राप्तमनःस्वर्यः विषयेच्छादिभिः आ-
धिभिः मनोव्यथाभिः मुक्तः आश्रयः परार्थानः तादृशः अनाश्रयः । स्वतंत्र इत्यर्थः
स प्रकारो यस्य । वितर्काः विशेषतर्काः विचारः विवेकः तैः सहितं शांतं ध्यानं
प्रथमं आप ॥ १० ॥

अधिगम्य ततो विवेकजं तु
परमप्रीतिमुखं तथा समाधिम् ॥
इममेव ततः परं प्रदध्यौ मनसा
लोकगतिं निशम्य सम्यक् ॥ ११ ॥

अधिगम्येति । ततः विवेकजं विवेकोत्पन्नं परमे प्रीतिमुखे प्रेममुखे येस्मिन् ।
तं समाधिं अधिगम्य प्राप्य मनसा लोकगतिं लोकस्थितिं सम्यक् निशम्य
विचार्य इमं एव परं श्रेष्ठं इति प्रदर्श्या ॥ ११ ॥

कृपणो यत यजनः स्वयं सैन्नरसो व्याधिजराविनाशधर्मः ॥
जरयादितमातुरं मृतं वा परमज्ञो विजुगुप्सते मदांशः ॥ १२ ॥
कृपण इति । स्वयं कृपणः कुतितः । ‘कृपणो मंदकुलितयोस्त्रिषु’ इति
मेदिनी । अरसः अगुणः व्याधिजराविनाशधर्मः जनः जरया आनितं आतुरं
मृतं एतादृशं परं अन्यं विजुगुप्सते निन्दति इति यत् । यत आश्रयं । तद्
आश्रयमित्यर्थः तत्र हेतुः अज्ञः मदांशध ॥ १२ ॥

इह चेदहमीहदाः स्वयं सन्
विजुगुप्सेय परं तथास्वभावम् ॥
न भवेत्सदृशं हि तत्क्षमं वा
परमं धर्ममिमं विजानतो मे ॥ १३ ॥

जनस्य पूर्वोक्तिं अज्ञमदांशत्वे प्रगटयति—इहेति । इह अहं ईदृशः व्याधि-
जरायुक्तः स्वयं सन् तथा स्वभावं व्याधिजरास्वभावं परं अन्यं विजुगुप्सेय चेद
इमं परमं धर्मं विजानतः मे तत् परविजुगुप्सनं सदृशं योग्यं क्षमं हितं न
भवेत् ॥ १३ ॥

इति तस्य विषयतो यथावज्जगतो व्याधिजराविपत्तिदोषान् ॥
बलयौवनजीवितप्रवृत्तौ विजगामात्मगतो मदः क्षणेन ॥ १४ ॥
इतीति । इति यथावत् जगतः व्याधिजराविपत्तिदोषान् विरक्षतः तस्य
शौद्धोदनेः बलयौवनजीवितप्रवृत्तौ जातमगतः मदः गर्वः क्षणेन क्षणमाप्रकाशेन
विजगाम ॥ १४ ॥

{ J वे. १ C om: तथा. १ C कृपणं. २ H सन् । रमते. ५ H परमालोच्य ज्य-
ष्ठते न मदः.

अलहर्षं न चापि चानुतेपे विचिकित्सां न ययौ न तंद्रिनिद्रे ॥
न च कामगुणेषु संरंजं न च दिद्वेष परं न आवमेने ॥ १५ ॥

मदापगमफलानि दर्शयति—न चेत्यादिना । न अहर्षं न च अनुतेपे । विचिकित्सां न संशयं न ययौ तंद्रिनिद्रे न ययौ कामगुणेषु न संरंजं परं न दिद्वेष च परं न आवमेने ॥ १५ ॥

इति बुद्धिरियं च नीरजस्का ववृधे तस्य महात्मनो विशुद्धा ॥
पुरुषैरपरैरदृश्यमानः पुरुषश्चोपससर्पं मिथुवेशः ॥ १६ ॥

इतीति । इति तस्य महात्मनः शौद्धोदनेः इयं पूर्वोक्ता निर्गतं रजः रजो-
गुणो यस्याः सा नीरजस्का । इदमुपलक्षणं तमोगुणस्यापि । सैन केवलसत्त्वगुणा
इत्यर्थः । अतएव विशुद्धा बुद्धिः ववृधे । अपरैः अन्यैः पुरुषैः अदृश्यमानः पुरुषः
मिथुवेशः सन् उपससर्पं समीपमाजगामेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नरदेवसुतस्तमभ्यपृच्छद्वद कोऽस्मीति शशंस सोध तस्मै ॥

नृपपुंगव जन्ममृत्युभीतः श्रमणः प्रव्रजितोऽस्मि मोक्षहेतोः ॥ १७ ॥

नरदेवेति । नरदेवसुत शौद्धोदनिः । किं कथयामास तदाह—हे नृपपुंगव राज-
श्रेष्ठ जन्ममृत्युभीतः अहं मोक्षहेतोः श्रमण मिथुकः प्रव्रजितः अस्मि ॥ १७ ॥

जगति क्षयधर्मके मुमुक्षुर्मृगयेऽहं शिवमक्षयं पदं तत् ॥

अजनोऽन्यजनैरतुल्यबुद्धिर्यिपयेभ्यो विनिवृत्तरागदोषः ॥ १८ ॥

स्वस्थितिं दर्शयति—जगति इति । क्षयधर्मके जगति मुमुक्षुः अहं अक्षयं
शिवं कल्याणं तत् पदं मृगये । कथं भूतोऽहं अजनः अनुत्पत्तिः जनरहितो वा
अन्यजनैः अतुल्यबुद्धिः विपयेभ्यः विनिवृत्तरागदोषः ॥ १८ ॥

नियसन् कचिदेव वृक्षमूले

विजने वायतने गिरौ वने वा ॥

विचराम्यपरिग्रहो निराशः

परमार्थाय यथोपपन्नमिथुः ॥ १९ ॥

निवृत्तिरिति । परमार्थाय मोक्षाय यथावत् प्राप्त इत्यर्थः । स चासी मिथुश्च ॥ १९ ॥

इति पश्यत एव राजसूनो-

रिदमुक्त्वा स नभः समुत्पपात ॥

स हि तद्वपुर्न्यबुद्धिदर्शी

स्मृतये तस्य समेयिधान् दिवौकाः ॥ २० ॥

इतीति । तद्वपुः यस्य ग- । अन्यबुद्धिदर्शी दिवौकाः एन् तस्य शौद्धोदनेः
स्मृतये समेयिधान् । अन्यत् पूर्वार्थे स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

१८ त ५ पु०. — १ ॥ वा मरने, १ ॥ छः.

गगनं खगवद्गते च तस्मिन् नृवरः संजहृषे विसिम्भिये च ॥

उपलभ्य ततश्च धर्मसंज्ञामभिनिर्याणविधौ मतिं चकार ॥२१॥

गगनमिति । तस्मिन् खगवन् पक्षिवन् गगनं आकाशं गते सति नृवरः शौ-
द्धौदनिः संजहृषे विसिम्भिये च । ततः धर्मसंज्ञां उपलभ्य अभिनिर्याणविधौ मतिं
बुद्धिं चकार ॥ २१ ॥

तत इन्द्रसमो जितेंद्रियश्च प्रविविधुः पुरमश्वमादरोह ॥

परिवर्त्य जनं त्वेक्षमाणस्तत एवाभिमतं घनं न भेजे ॥ २२ ॥

तत इति । पुरं प्रविविधुः प्रवेशुमिच्छुः जनं परिवर्त्य निवर्त्य अन्यत्
स्पर्शम् ॥ २२ ॥

स जरामरणक्षयं चिकीर्षुर्वनवासाय मतिं स्मृतौ निधाय ॥

प्रविवेश पुनः पुरं न कामाद्वनभूमेरिव मण्डलद्विपेद्रः ॥ २३ ॥

स इति । जरामरणक्षयं चिकीर्षुः वनवासाय स्मृतौ मतिं निधाय द्विपेद्रः वन-
भूमेः मण्डलं इव पुनः पुरं नगरं प्रविवेश न कामान् ॥ २३ ॥

सुखिता वत निर्वृता च सा स्त्री

पतिरीदृक्त्वमिवायताक्ष यस्याः ॥

इति तं समुदीक्ष्य राजकन्या

प्रविशन्ते पथि सांजलिर्जगाद् ॥ २४ ॥

सुखितेति । आयताक्ष विशालनेत्र यस्यास्त्वमीदृक् पतिः सा स्त्री सुखिता
सुखिनी निर्वृता परमानन्दवती च इति राजकन्या सांजलिः सती पथि प्रविशन्ते
तं समुदीक्ष्य जगाद् ॥ २४ ॥

अथ घोपमिमं महान्नघोषः परिशुश्राव शमं परं च लेभे ॥

श्रुतवांश्च हि निर्वृतेति शब्दं परिनिर्वाणविधौ मतिं चकार ॥२५॥

अथेति । महाप्रघोषः मेघगर्भीरवाक् द्रव्यः इमं घोषं परिशुश्राव परं शमं
प्राप्तिं लेभे च । द्रियतः निर्वृता इति शब्दं श्रुतवान् अतः निर्वाणविधौ मोक्ष-
विधौ मतिं चकार ॥ २५ ॥

अथ कांचनशैलशृंगवर्ष्मा गजमेघपद्मबाहुनिस्वनाक्षः ॥

क्षयमक्षय धर्मजातरागः शैशिरसिहाननचक्रमः प्रपेदे ॥ २६ ॥

अथेति । कांचनशैलशृंगवर्ष्मा मेघशृंगतुल्यदेहः । गजः हस्ती मेघः अन्नं
क्षयमः वृषः तैः यथासंख्यं तुल्यः बाहुः निःस्वनः अक्षिणी यस्य सः गजतुल्यबाहुः ।

१ O तं for नं. २ C स्मि. ३ H चकार बुद्धिन्. ४ C परं. ५ H भूतवि. ६ H लेभे. ७ H बुद्धि कण्ठीरवचक्रमः.

मेषतुल्यस्वनः शृपतुल्याक्षः इत्यर्थः । अक्षयधर्मे जातः रागः प्रेमा यस्य शशीव
श्वेदमा इव आननं यस्य सिंह इव विक्रमो यस्य सः । शयं गृहं प्रपेदे ॥ २६ ॥

मृगराजगतिस्ततोभ्यगच्छन्नृपतिं मंत्रिगणैरुपास्यमानम् ॥

समितौ मरुतामिव ज्वलन्तं मघवन्तं त्रिदिवे सनत्कुमारः ॥ २७ ॥

मृगराजेति । त्रिदिवे मरुतां देवानां समितौ सभायां ज्वलन्तं मघवंतं ईदं
सनत्कुमार इव मंत्रिगणैः उपास्यमानं नृपतिं मृगराजगतिः सिंहगतिः अभ्यग-
च्छत् ॥ २७ ॥

प्रणिपत्य च सांजलिर्वभाषे

दिश मह्यं नरदेव साध्यनुज्ञाम् ॥

परिविव्रजिषामि मोक्षहेतो-

नियतो ह्यस्य जनस्य विप्रयोगः ॥ २८ ॥

प्रणिपत्येति । हि यतः अस्य जनस्य विप्रयोगः वियोगः नियतः अतः मोक्ष-
हेतोः परिविव्रजिषामि ॥ २८ ॥

इति तस्य वचो निशम्य राजा

करिणेवाभिहतो द्रुमश्चचाल ॥

कैमलप्रतिमाञ्जलिं गृहीत्वा

वचनं चेदमुयाच वाष्पकंठः ॥ २९ ॥

इतीति । तस्य तनयस्य इति पूर्वोक्तं वच- निशम्य राजा करिणा हस्तिना
अभिहतः द्रुम इव वृक्ष इव चचालेत्यादि अन्वयः स्पष्टः ॥ २९ ॥

प्रतिसंहर तात बुद्धिमेतां न हि कालस्तत्र धर्मसंश्रयस्य ॥

वयसि प्रथमे मर्तौ चलायां बहुदोषां हि वदन्ति धर्मचर्याम् ॥ ३० ॥

प्रतिसंहेति । तात एतां बुद्धिं प्रतिसंहर हि यतः धर्मसंश्रयस्य तत्र अर्थ-
कालः न हि । प्रथमे वयसि चलायां मर्तौ बहुदोषा धर्मचर्यां मोक्षमार्गसेवनमि-
त्यर्थः वदन्ति ॥ ३० ॥

विषयेषु कुतूहलेंद्रियस्य

यत खेदेष्वसमर्थनिश्चयस्य ॥

तरुणस्य मनश्चलत्यरण्या-

दनमिश्रस्य विदोषतो विवेकम् ॥ ३१ ॥

विषयेष्विति । विषयेषु कुतूहलेंद्रियस्य कौतुकवर्दिन्द्रियस्य । यत इति निश्चये ।
खेदेषु दुःखेषु असमर्थनिश्चयस्य अहदनिश्चयस्येत्यर्थः । विवेकं अनभिज्ञस्य । तदर्ह-
मिति निर्देशाद् कर्तृस्मरणोः कृतीनि पट्टया अनित्यत्वाद् कर्मणि पट्टी न भवति ।
एतादृशस्य तरुणस्य मनः अरण्याद् चलति ॥ ३१ ॥

मम तु प्रियधर्म धर्मकालस्त्वयि लक्ष्मीमवसृज्य लक्ष्यभूते ॥
स्थिरविक्रम विक्रमेण धर्मस्तव हित्वा तु गुरुं भवेदधर्मः ॥३२॥

ममोक्ति । हे प्रियधर्म लक्ष्यभूते त्वयि लक्ष्मीं अवसृज्य उत्सृज्य मम धर्मकालः
अस्ति । हे स्थिरविक्रम स्थिरपराक्रम विक्रमेण विरुद्धक्रमेण व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । गुरुं
हित्वा तव धर्मः अधर्मः भवेत् ॥ ३२ ॥

तदिमं व्यवसायमुत्सृज त्वं
भव तावन्निरतो गृहस्थधर्मे ॥
पुरुषस्य वयःसुखानि भुक्त्वा
रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥ ३३ ॥

तादिति । इयं व्यवसायं मोक्षमार्गोपायाधयणम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३३ ॥

इति वाक्यमिदं निशम्य राज्ञः
कलविकस्वर उत्तरं जंगाद ॥
यदि मे प्रतिभूश्चतुर्षु राजन्
भवसि त्वं न तपोवनं श्रयिष्ये ॥ ३४ ॥

इतीति । कलविकस्वरः चद्रकस्वरः । मन्दस्वर इति यावत् । चतुर्षु वस्तुषु
प्रातिभू लम्पकः भवसि चेत् तर्हि तपोवनं न श्रयिष्ये इति अन्वयः ॥ ३४ ॥

न भवेन्मरणाय जीवितं मे
विरहेत्स्वास्थ्यमिदं च मे न रोगः
न च यौवनमाक्षिपेज्जरा मे
न च संपत्तिमपौहरेद्विपत्तिः ॥ ३५ ॥

चतुर्षु वस्तुषु इत्युक्तं तान्येव आह—मे जीवितं मरणाय न भवेत् । कदापि म-
रणं मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । रोगः इदं संप्रति विद्यमानं स्वास्थ्यं न विरहेत् न जह्यात् ।
रोगोपि कदा मा भूदित्यर्थः । मे यौवनं जरा न च क्षिपेत् न पातयेदित्यर्थः । च
मम संपत्तिं विपत्तिः न अपाहरेत् ॥ ३५ ॥

इति दुर्लभमर्थमूचिवांसं
तनयं चाक्यमुवाच शाक्यराजः ॥
स्पृज दुद्धिमिमामतिप्रवृत्ता-
मवहास्यश्च मनोरथक्रमोऽयं ॥ ३६ ॥

इतीति । इमां गतिप्रवृत्तां मोक्षमार्गप्रवृत्तां अथवा अतिप्रवृत्तां दुर्घटविषये-
च्छावतीं तदेवाह अयं मनोरथक्रमः अवहास्यः ॥ ३६ ॥

अथ मेरुगुरुर्गुरुं यभापे

यदि नास्ति क्रम एष नास्ति धार्यः ॥

शरणाज्ज्वलनेन दह्यमाना-

न हि निश्चिक्रमिषुं क्षमं ग्रहीतुम् ॥ ३७ ॥

अथेति । अथ मेरुगुरुः मेरुवत् स्वरूपः गुरुं पितरं यभापे यदि न एतत् तर्हि उक्तक्रमः धार्यः वारयितुं शक्यो नास्ति । तर्हि ज्वलनेन दह्यमानात् शरणात् गृह्णात् निश्चिक्रमिषुं निर्गतेभिच्छुं मामितिशेषः ग्रहीतुं क्षमं नास्ति । अभितुल्यजरा-मरणादिभ्यः भीतं मां को वा निवारयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

जगतश्च यतो ध्रुवं वियोगो

न तु धर्माय वरं त्वयं वियोगः ॥

अवशं ननु विप्रयोजयेन्मा-

मरुतस्वार्थमवृत्तमेव मृत्युः ॥ ३८ ॥

जगत इति । जगतः यतः अवश्यं वियोगः परंतु धर्माय न । अयं तु वियोगः धर्माय अतः वरं । ननु जगतः वियोगेऽपि तव वियोगो न स्यात् अत आह अवशं मृत्यवधीनमित्यर्थः । अमरुतस्वार्थं अतएव अवृत्तं मां मृत्युः विप्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

इति भूमिपतिर्निशम्य तस्य

व्यवसायं तनयस्य निर्मुमुक्षोः ॥

अभिधाय न यास्यतीति भूयो

विदधे रक्षणमुत्तमांश्च कामान् ॥ ३९ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण भूमिपतिः शुद्धोदनः निर्मुमुक्षोः तस्य तनयस्य व्यवसायं उपोषं निशम्य भुत्वा भूयः न यास्यतीति अभिधाय उक्त्वा रक्षणं च उत्तमान् कामान् च विदधे चकारेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

सचिचैस्तु निदर्शितो यथाव-

द्वद्दुमानात्प्रणयाश्च शास्त्रपूर्वम् ॥

गुरुणा च निवारितोऽधुपातः

प्रविशेशावसथं ततः स शौचम् ॥ ४० ॥

सचिचैरिति । सचिचैः यथावत् पदुमानान् प्रणयाश्च शास्त्रपूर्वं निदर्शितः स्नापितः गुरुणा च निवारितः अधुपातः सह शौचम् अवसथं प्रविशेश ॥ ४० ॥

१ ॥ भवेत् १ ० दधा. १ ० दः for द. ४ ॥ वरोह. ५ ॥ यदि वस्तु. ६ ॥ मुत्तमे १५६.५:

चलकुण्डलचुम्बिताननाभि-

र्धननिश्वासाविकम्पितस्तनीभिः ॥

वनिताभिरर्धोरलोचनाभि-

र्मृगशावाभिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः ॥ ४१ ॥

स हि कांचनपर्वतावदातो हृदयोन्मादकरो वरांगनानाम् ॥

श्रवणांगविलोचनात्मभावात् वचनस्पर्शवपुर्गुणैर्जहार ॥ ४२ ॥

चलेति । चंचलकुण्डलयुक्तगङ्गाभिः घनः निविडः यो निश्वासः तेन कंपिताः स्तनाः यासां तानिः । अर्धोरलोचनाभिः चंचलनेत्राभिः वनिताभिः स्त्रीभिः मृग-
शावाभिरिव उदीक्ष्यमाणः स कांचनपर्वतावदातो मेरुपर्वतवत् स्वच्छः वरांग-
नानां स्त्रीणां हृदयोन्मादकरः श्रवणं स्वविषयगोष्ठीश्रवणं अंगविलोचनं शरीर-
विलोकनं तद्रूपान् आत्मभावान् आत्मविषयकचेष्टाः वचनस्पर्शवपुर्गुणः वचनं
भाषणं स्पर्शश्च एतन्तद्रूपः वपुर्गुणः जहार ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विगते दिवसे ततो विमानं

वपुषा सूर्य इव प्रदीप्यमानः ॥

तिमिरं विजिघांसुरात्मभासा

रविरुद्यन्निव मेरुमारुरोह ॥ ४३ ॥

विगते इति । आत्मभासा तिमिरं अंधकारं विजिघांसुः उद्यन् रविः मेरुमिव
वपुषा सूर्य इव प्रदीप्यमानः स दिवसे विगते विमानं गृहविशेषं आरुरोह ॥ ४३ ॥

कनकोज्ज्वलदीप्तदीपवृक्षं

घरकालागरुधूपपूर्णगर्मम् ॥

अधिरुह्य स यज्ञमक्तिचित्रं

प्रवरं काञ्चनमासनं सिपेवे ॥ ४४ ॥

कनकेति । स कनकेन उज्ज्वला दीप्तिर्येषां एतादृशाः दीपवृक्षा वृक्षाद्विदीपा
यस्मिन् । घरेण कालागरुधूपेन पूर्णः गर्मः यस्य । यज्ञमक्तयः ईरकभागाः तैर्ना
चित्राणि यस्मिन् । अथवा तैः चित्रं विचित्रं एतादृशं विमानमित्यर्थः आश्रय प्रवर्त
कांचनं सौवर्णमासनं सिपेवे ॥ ४४ ॥

तत उत्तममुत्तमाश्च नायौ

निशि तूर्यरूपतस्थुरिन्द्रकल्पम् ॥

हिमवद्भित्तिर्सीरिचंद्रगौग

द्रविणैश्चात्मजमन्त्रगंगजायाः ॥ ४५ ॥

ततः इति । ततः निशि तूर्यैः उत्तमं इन्द्रकल्पं तं उत्तमा नार्यः उपतस्थुः । अत्र दृष्टान्तः हिमवद्भिः हिमालयः सारिः बलरामः चंद्रश्च एते इव गौराः गौरवर्णाः अप्सरसां गणैषाः द्रविणेंद्रात्मजं कुबेरपुत्रं यथा ॥ ४५ ॥

परमैरपि दिव्यतूर्यकल्पैः

स तु तैर्नैव रतिं ययौ न हर्षम् ॥

परमार्थसुखाय तस्य साधो-

रभिनिश्चिक्रमिषा यतो न रेमे ॥ ४६ ॥

परमैरिति । परमैरपि दिव्यतूर्यकल्पैः दिव्यवायुतुल्यैः तैः स तु रतिं नैव ययौ हर्षं आनन्दं न ययौ यतः तस्य साधोः परमार्थसुखाय निश्चिक्रमिषा निश्चयेन गंतुमिच्छा अतः न रेमे ॥ ४६ ॥

अथ तत्र सुरैस्तपोवरिष्ठैरकनिष्ठैर्व्यवसायमस्य बुध्वा ॥

युगपत्प्रमदाजनस्य निद्रा विहितासीदरुताश्च गात्रचेष्टाः ॥ ४७ ॥

अथेति । अथ तपोवरिष्ठैः अकनिष्ठैः सुरैः अस्य व्यवसायं बुध्वा युगपत् इत्यादि स्पष्टान्वयः ॥ ४७ ॥

अभवच्छयिता हि तत्र काचि-

द्विनिवेद्य प्रयत्ने करे कपोलम् ॥

दयितामपि रुक्मपत्रचित्रां

कुपितेषां कगतां विहाय घीणाम् ॥ ४८ ॥

अभवदिति । काचिद् दयितामपि रुक्मपत्रचित्रां अकगतां घीणां कुपिता इव विहाय प्रयत्ने करे कपोलं द्विनिवेद्य दयिता अभवत् ॥ ४८ ॥

वियमौ करल्लसपेणुरन्या-

स्तनविस्त्रस्तसितांशुका शयाना ॥

अनुपदपदपंक्तिः पुष्टपद्मा

फलपेनप्रहसत्तटा नदीव ॥ ४९ ॥

वियमौ इति । अन्या करल्लसपेणुः स्तनविस्त्रस्तसितांशुका शयाना एतौ पद्मना पद्मदानी पद्मया पुष्टानि मेवितानि एष्टानि कमलानि यस्यां साः जल-
धेनेन प्रसक्तः स्या एतास्ती नदीव वियमौ ॥ ४९ ॥

मपपुष्करगर्भसोमताभ्यां

तपनीयोज्ज्वलसंगतांगदाम्प्याम् ॥

अपिनि स्म पुनःस्थितं भुजाभ्यां

परिरभ्य प्रिययन्मृदंगमेव ॥ ५० ॥

अथेति । न्या काचिद् मपपुष्करगर्भसोमताभ्यां नूतनकमलाम्प्यसोम-

छान्यां तपनीयं मुवर्गं तद्वत् उज्ज्वले संगते संद्रे च भेदे बाहुभूषणे मयोः
छान्यां मुद्राम्बां प्रियवत् नृद्रुग्मेव परिरम्य आलिन्य स्वपिति स्म ॥ ५० ॥

नवहाटकमूपणान्तयान्या घसतं पीतमनुत्तमं वसतानाः ॥
अवशा घत निद्रया निपेतुर्गजमग्ना इव कर्णिकारशाखाः ॥ ५१ ॥

नवेति । तथा नवहाटकमूपणाः नूतनमुवर्गाटकाराः अन्याः निद्रया निपेतु-
रित्याद्यन्वयः ॥ ५१ ॥

अवलम्ब्य गवाक्षपाश्वरमन्या शयिता चापविमुद्रगात्रयष्टिः ॥
विरपज विलम्बिचारुहारा रचिता तोरणंशालमल्लिकेव ॥ ५२ ॥

अवलम्ब्येति । चापविमुद्रगात्रयष्टिः चाप इव घनुरिव विमुद्रा गात्रयष्टिः य-
स्याः अन्यत् स्पष्टम् ॥ ५२ ॥

मणिकुण्डलदृष्टपत्रलेखं मुखपद्मं धितं तथापरास्याः ॥
शतपत्रमिवार्यचञ्चनानलं स्थितकारंडवयद्वितं चकाशे ॥ ५३ ॥

मणिकुण्डलेति । मणिकुण्डलेन दृष्टः पत्रलेखाः यस्य एतादृशं मुखपद्मं । अन्यत्
स्पष्टार्थम् ॥ ५३ ॥

अपराः शयिताययोपविष्टाः स्तनभारैरद्यमन्यमानगात्राः ॥
उपगुह्य परस्परं विरेजुर्भुजपाशैस्तपनीयपारिहार्यैः ॥ ५४ ॥

अपरा इति । तपनीयस्य पारिहार्याः कटकादयो येषु तैः भुजपाशैः विरेजुः ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

महती परिवदिनी च काञ्चिद्वनितालिग्य सखीमिव प्रसुतां ॥
विजुगूर्ण चलत्सुवर्णसूत्रां वदनेनाकुलकर्णिकोज्ज्वलेन ॥ ५५ ॥

महतीमिति । लाकुलया कर्णिकया तालपत्रेण उज्ज्वलेन वदनेन इत्यादि
स्पष्टार्थम् ॥ ५५ ॥

पणवं सुवतिर्भुजांसदेशा
द्वयविर्रंसितचारुपाशमन्या ॥

सविलासरतांततानमूर्वो-

र्विवरे कान्तमिवामिनीय शिश्ये ॥ ५६ ॥

पणवमिति । अन्या सुवतिः भुजांसदेशान् अर्धविर्रंसितचारुपाशार्थं सविलासं
येष्टं तस्य अंतं तानं दीर्घं प्रवृत्तहस्तपादनित्यर्थः । एतादृशं कान्तमिव ऊर्ध्वोः
विवरे पणवं वायव्यदिशेण अभिनीय शिश्ये ॥ ५६ ॥

१ J कञ्जट. २ C हे for के.

१ H महती परिवदिनीं विपरीं वनितालिग्य सखीमिवविश्वचित् ॥

विजुगूर्णं चतुस्सुवर्णसूत्रां वदनेनाकुलकर्णिकोज्ज्वलेन ॥

४ H नविलस्युवर्णपाशमन्या.

अपरा न वसुर्निर्मालिताक्ष्यो

विपुलाक्ष्योऽपि शुभभूषोऽपि सत्यः ॥

प्रतिसंकुचितोरविंदकोशाः

राजितर्यस्तमिते यथा नलिन्यः ॥ ५७ ॥

अपरा इति । अपराः विपुलाक्ष्योऽपि शुभश्रुवोऽपि सत्यः निमित्तिताक्ष्यो न
बभुः । यथा रावितरि अस्त्रमिते सति नलिन्यः कमलिन्यः प्रतिसंकुचिताः अ-
र्विदकोशाः यासां ताः तथेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

शिथिलाकुलमूर्धजां तथान्या जघनस्रस्तविभूषणांशुकांता ॥

अशायिष्ट विकीर्णकण्डसूत्रा गजभग्ना भुवि पातितेव मोक्षा ॥५८॥

शार्ङ्गलोकं । शिथिला, अतएव आकुलाः मूर्धजाः केशाः यस्याः सा जघ-
नान्भ्यां सस्तानि विभूषणानि धंशुकान्तः वस्त्राग्रं च यस्याः सा गजभमा भुवि
पतिता मोचा इव कदर्लाव अशयिष्टेवर्धः ॥ ५८ ॥

अपरा स्तवशा हियावियुक्ता

धृतिमत्योऽपि वपुर्गुणैरुपेताः ॥

विनिशब्दसुख्यणं शयाना

यिकृताक्षिप्तभुजा जजृम्भिरे च ॥ ५९ ॥

अपरा इति । अपरास्तु अन्यास्तु हिया सङ्ख्या वियुक्ता रायाना उत्त्वर्णं धोरं
ययास्यास्तथा विनिश्वसु । विहृताक्षितभुजा जजृभिरे ॥ ५९ ॥

व्यपचिद्धविभूषणस्त्रजोऽन्या

विद्युताग्रंथनवाससोविसंज्ञः ॥

अनिमोलित शुक्लनिश्चलाक्ष्यो

न विरेजुः शयिता गता सुकल्पाः ॥ ६० ॥

व्यपविदेति । व्यपविद्धाः विभूषणसजः बासा एतादृशः अन्याः विसृतं आम्ब-
नं येषां एतादृशानि बासासि बल्लाणि याता । गतामुकल्पाः सत्यं न विरेजुः
पान्यत् सुगमम् ॥ ६० ॥

विष्णुतारयपुटा विष्णुदगाया प्रपतद्वषत्रजला प्रकाशगुह्या ॥

अपरा मदधूणितेव दिक्ष्ये न पभाये विहृतं घणुः पुषोप ॥ ६१ ॥

वितृतेति । अपरा विवृतं आस्यपुटं यस्याः । प्रपतत्, ययन्नजलं यस्याः । मदेन
धृष्टितव ॥ ६१ ॥

इति सत्यपुल्लानुरूपरूपं विविधं स प्रमदाजनः शयानः ॥

सरसः सदृशं यभार रूपं पयनायजितदग्धपुष्करस्य ॥ ६२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सत्त्वं धैर्यं कुलं वंशः तयोः अनुह्यं रूपं यस्य एतादृशं विविधं यथास्यात्तथा शयानः स प्रमदाजनः स्त्रीजनः पवनेन वायुना आवर्जितानि अतएव रुग्णानि पुष्कराणि कमलानि यस्मिन् एतादृशस्य सरसः सरोवरस्य सदृशं रूपं वभार ॥ ६३ ॥

समवेक्ष्य ततश्च ताः शयाना विहृतास्ता युवतीरधीरचेष्टाः ॥
गुणवद्वपुषोऽपि चलगुभासो नृपसूनुः स विगर्हयांचभूव ॥ ६३ ॥

समवेक्ष्येति । अधीरचेष्टा यासां गुणवद्वपुषः सर्वगुणसंपन्नरीरा इत्यर्थः । व-
न्गुभासः सुंदरतेजस्काः अन्यत् स्पष्टम् ॥ ६३ ॥

अशुचिर्विकृतश्च जीवलोके धनितानामयमीदृशः स्वभावः ॥
वसनाभरणैस्तु वंच्यमानः पुरुषः स्त्रीविषयेषु रागमेति ॥ ६४ ॥

ताः इति गर्हयां बभूवेत्युक्तं तदेव विशदयति अशुचिरित्यादिना । स्वभावः
आत्मा । रागं प्रमाणं । सुगममन्यत् ॥ ६४ ॥

विमृशेद्यदि योपितां मनुष्यः प्रकृतिं स्वमविकारमीदृशं च ॥
ध्रुवमत्र न चर्धयेत्प्रमादं गुणसंकल्पहतस्तु रागमेति ॥ ६५ ॥

विमृषेदिति । मनुष्यः योपितो प्रकृतिं यदि विमृषेत् ईदृशं स्वप्रतुल्यविकारं
च यदि विमृषेत् सहेतुं तर्हि अत्र आसु योपितु प्रमादं तदधीनत्वरूपं ध्रुवं न
बर्धयेत् । आसु गुणेषु यः संकल्पः प्राप्तीच्छादिकल्पना तेन हतस्तु ताडितस्तु
रागं एति ॥ ६५ ॥

इति तस्य तदंतरं विदित्वा निशि निश्चिकमिषा समुद्रभूव ॥
अवगम्य मनस्ततोऽस्य देवैर्भवनद्वारमपावृतं च चक्रे ॥ ६६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तत् अंतरं तदवकाशं इत्यर्थः । विदित्वा तस्य
निश्चिकमिषा निर्गमनेच्छा निशि बभूव । ततः अस्य मनः देवैः अवगम्य ज्ञात्वा
भवनद्वारं अपावृतं चक्रे ॥ ६६ ॥

अथ सोऽवततार हर्म्यपृष्ठाद्युवतीस्ताः शयिता विगर्हमाणः ॥
अवतीर्य ततश्च निर्विशङ्को गृहकक्ष्यां प्रथमं विनिर्जगाम ॥ ६७ ॥

अथेति । स शयिताः ताः युवताः विगर्हमाणः सन् निर्विशङ्कः गृहकक्ष्यां
प्रथमं विनिर्जगाम ॥ ६७ ॥

तुरगाजुचरं स बोधयित्वा

जविनं छंदकमित्थमित्युवाच ॥

हयमानय कंठकं त्वरावा-

नमृतं प्राप्नुमितोऽद्य मे यियास्ता ॥ ६८ ॥

तुरगेति । तुरगानुचरं अश्वसेवकं जविनं वेणिनं छंदकं एतन्नामानं तुरगानुचरमित्यर्थः । किमुवाचैत्यपेक्षायामाह कंठकं एतन्नामानं इयं त्वरावान् त्वमित्यर्थः । आनय । अगृतं मौक्षं प्राप्तुं इतः अय मे वियासा यातुमिच्छा वर्तते इति शेषः ॥ ६८ ॥

हृदि या मम तुष्टिरयं जाता
व्यवस यश्च तया धृती निविष्टः ॥

विजनेऽपि च नाथवानिवास्मि

ध्रुवमर्थोऽभिमुखः स मे य इष्टः ॥ ६९ ॥

हृदीति । अय मम हृदि या तुष्टिर्जाता तया धृती धैर्यं मति व्यवसायः निश्चयः निविष्टः उत्पन्नः । विजनेऽपि नाथवान् इव अस्मि । मे यः इष्टः अर्थः सः ध्रुवं नियमेन अभिमुखो वर्तते ॥ ६९ ॥

हियमेव च सन्नतिं च हित्वा शयिता मत्प्रमुखं यथा युवत्यः ॥

विब्रुते च यथा स्वयं कपाटे नियतं यातुमसौ ममाद्य कालः ॥ ७० ॥

हियमिति । हियं लज्जां संनतिं च हित्वा युवत्यः मत्प्रमुखं यथा शयिताः तथा स्वयं कपाटे विब्रुते च । अतः मम अयं नियतं यातुं गंतुं असी कालः अस्ति ॥ ७० ॥

प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञां

विदितार्थोऽपि नरेन्द्रशासनस्य ॥

मनसीय परेण चोद्यमान-

स्तुरगस्यानयने मतिं चकार ॥ ७१ ॥

प्रतिगृह्येति । नरेन्द्रशासनस्य विदितार्थोऽपि स भर्तुः आज्ञां प्रतिगृह्य मनसि परेण चोद्यमान इव तुरगस्य आनयने मतिं चकार ॥ ७१ ॥

अयं हेमखलीनपूर्णवक्त्रं लघुशय्यास्तरणोपगूढपृष्ठम् ॥

चलसत्त्वजघत्त्वरोपपन्नं स घराश्वं तमुपानियाय भर्तुः ॥ ७२ ॥

अथेति । अयं हेमः सुवर्णस्य खलीनेन (लगाम इति भाषायां) पूर्णं वक्त्रं मुखं यस्य लघुशय्यास्तरणोपगूढपृष्ठं मृदुशयनास्तरणयुक्तपृष्ठं चलसत्त्वजघत्त्वरोपपन्नं घराश्वं भर्तुः उपानिनाय ॥ ७२ ॥

अततात्रिकपुच्छमूलपार्णि निभृतं ऋष्यतनूजपृष्ठकर्णम् ॥

विनतोऽततपृष्ठकुक्षिपार्श्वं विपुलप्रोथललाटकटधुरस्कम् ॥ ७३ ॥

अततेति । अततानि त्रिकादिकानि यस्येति बहुमीहिः त्रिकं पृष्ठवंशाधरः (माकडहाड) । हस्ताः तनूजादयो यस्य । तनूजाः केशाः । विनतोऽततं नमोच्चं पृ-

प्रकुटिमार्षं यस्य । विपुलानि विशालानि प्रोथः अश्वघोणा लज्जटं कटिः सरथ
एतानि यस्य तं पूर्वोक्तमश्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

उपगुह्य स तं विशालवक्षाः कमलामेन च सांतव्यन्करेण ॥

मधुराक्षरया गिरा शशास घ्राजिनीमध्यमिव प्रवेष्टुकामः ॥ ७४ ॥

उपगुह्येति । विशालवक्षाः सः शौद्धोदनिः कमलामेन पद्मक्रांतिना करेण ह-
स्तेन तं अश्वं सांतवन् सन् घ्राजिनीमध्यं सेनामध्यं प्रवेष्टुकाम इव मधुराणि अ-
क्षराणि यस्यां तया गिरा भाषणेन शशास ॥ ७४ ॥

बहुशः कलिशत्रवो निरस्ताः समरे त्वामधिरुह्य पार्थिवेन ॥

अहमप्यमृतं परं यथावत्तुरगश्रेष्ठ लभेय तत्कुरुष्व ॥ ७५ ॥

किं शशास तदाह-बहुश इति । पार्थिवेन त्वां अधिरुह्य समरे युदे बहुशः क-
लिशत्रवः निरस्ताः नाशिताः । हे तुरगश्रेष्ठ अहमपि परं अमृतं यथावत् लभेय
तत्कुरुष्व ॥ ७५ ॥

मुलभाः खलु संयुगे सहाया विपयावाप्तिमुखे धनार्जने वा ॥

पुरुषस्य तु दुर्लभाः सहायाः पतितस्यापदि धर्मसंश्रये वा ॥ ७६ ॥

मुलभा इति । संयुगे सहाया मुलभाः खलु तथा विपयावाप्तिमुखे धनार्जने वा
सहायाः मुलभाः । धर्मसंश्रये आपदि पतितस्य पुरुषस्य तु सहायाः दुर्लभाः
सन्ति ॥ ७६ ॥

इह चैव भवन्ति ये सहायाः कलुषेऽधर्मेणि धर्मसंश्रये वा ॥

अवगच्छति मे यथान्तरात्मा नियतं तेऽपि जनास्तदंशभाजः ॥ ७७ ॥

इहेति । नास्ति धर्मो यस्मिन् एतादृशे कलुषे इह विपर्ययरूपमार्गे धर्मस्य सं-
श्रयो यस्मिन् मार्गे वा ये सहाया भवन्ति तेऽपि जनास्तदंशभाजः अधर्मांशभाजः
धर्मांशभाजश्च इति मे अन्तरात्मा अंतःकरणं नियतं अवगच्छति ॥ ७७ ॥

तदिदं परिगम्य धर्मयुक्तं मम निर्याणमतो जगद्धिताय ॥

तुरगोत्तम वेगविक्रमाभ्यां प्रयतस्त्वात्माहिते जगद्धिते च ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् मोक्षमार्गे गमनं सर्वहितावहमित्यस्मान्
कारणात् धर्मयुक्तं ममनिर्याणं जगद्धिताय परिगम्य ज्ञात्वा हे तुरगोत्तम वेगः
जवः विक्रमः पराक्रमः ताभ्यां हेतुभ्यां स्वात्महिते जगद्धिते च प्रयतस्व प्रयत्नं
कुरु । स्वपरो भयहितप्रवृत्तस्य मम अनुकूल्याचरणे स्वपरो भयसाहाय्यं भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

इति सुहृदमिवानुशिष्य कृत्ये तुरंगवरं नृवरो चनं यियासुः ॥

सितमसितगतिद्युतिर्वपुःशान् रविरिव शारदमन्त्रमादरोह ॥ ७९ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण वनं यियासुः गंतुमिच्छुः नृवरः सुहृदमिव ह-
ले सितं शुभ्रं नुलग्वरं अनुशिष्य असिता असमा गतिश्रुतिः गमनोत्साहो यस्य
एतादृशः सन् अर्थं आसरोह । अत्र दृष्टान्तः रविः क्षारदमभ्रमिव ॥ ७९ ॥

अथ स परिहरधिशोधचण्डं

परिजनयोधकरं ध्वनिं सदश्वः ॥

विगतहनुरवः प्रशांतहेप-

अकितविमुक्तपदक्रमं जगाम ॥ ८० ॥

अथेति । अथ आरोहणानंतरं सदश्वः स निशीये चंडं भयंकरं परिजनबोध-
करं ध्वनिं । पादानामितिशेषः । परिहरन् अकुर्वन् इत्यर्थः । विगतहनुरवः प्रशांत-
हेपः शांतस्वजातीयशब्दः सन् अकित यथातथा विमुक्तः पदक्रमो यस्मिन् तत्
वयातथा जगाम ॥ ८० ॥

कनकवलयभूपितप्रकोष्ठैः

कमलनिभैः कमलानि च प्रविध्य ॥

अवनततनवस्ततोऽस्य

यक्षाश्चकितगतेर्दधिरे खुरान् करग्रैः ॥ ८१ ॥

कनकेति । कनकवलयभूपितप्रकोष्ठैः कमलनिभैः करग्रैः अवनततनवः नम्र-
देहाः यक्षाः अकितगतेः अस्य अश्वस्य खुरान् दधिरे इत्याद्यन्वयः ॥ ८१ ॥

गुरुपरिघकपाटसंवृता या

सुखमपि द्विरदैरपाध्रियन्ते ॥

प्रजति नृपसुते गतस्वनास्ताः

स्वयमभवन् विवृताः प्रतोल्यः ॥ ८२ ॥

गुरुरिति । गुरुः परिघः प्रतिबंधकाष्टविशेषो येषां एतादृशानि यानि कपा-
टानि तैः संवृताः आच्छन्नाः द्विरदैरपि हस्तिभिरपि सुखं न अपाध्रियन्ते न उ-
दाय्यन्ते एतादृशः याः पुरः नगरस्य प्रतोल्यः अभ्यंतरमार्गाः ताः नृपसुते प्रज-
ति गच्छति सति गतस्वना नि शब्दाः सत्यः स्वयमेव विवृताः अभवन् ॥ ८२ ॥

पितरमभिमुखं सुतं च बालं

जनमगुरक्तमनुत्तमां च लक्ष्मीम् ॥

हृतमतिरपहाय निर्व्यपेक्षः

पितृनगरात् स सतो विनिर्जंगाम ॥ ८३ ॥

पितरमिति । अभिमुखं पितरं सुतं बालं शिशुं जनं अनुरक्तं प्रेमयुतमित्यर्थः ।
पाम्नि उत्तमा यस्याः सा अनुत्तमा सां सप्योत्तमामित्यर्थः । एतादृशीं लक्ष्मीं अप-

अरुणवत् पश्यभावः कादिन्यं यस्मिन् एतादृशं अंतरिक्षे आकाशं पवन इव कुरु-
ग्विव योजनानि जगाम ॥ ७७ ॥

इति श्रीश्वपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपाटचार्यान्ते बा-
मिना निगुडकरोपनामकनारायण (दन्नात्रेय) शर्मणा विरचितायां तत्त्वदीशि-
नाम्यायां बुद्धचरितसंक्षिप्तव्याख्यायां पद्यमः सर्गः समाप्तः ॥ ॥ ॥

Buddhacharita, Canto

Notes and Translation.

बुद्धचरितम्—बुद्धस्य चरितं दर्शयितुं रचितम् इति. *स. बुद्धचरितं प्रविष्टम् इति कथ्यम्* according to कविहत्या इति ग्रंथे *Pāṇi IV. iii. 87*. For particulars about बुद्ध see Introduction. महाकाव्यं=महा च इति कथ्यं च महाकाव्यम्. A Kāvya is defined variously but the most comprehensive definition is “रमणं काव्यं विनायकः शब्दः कथ्यम्” *Ras: G.* The Buddhacharita can come in the class of Mahākāvya as it contains the requisite characteristics of that class of compositions. As defined by the Kāvya-darśha they are:—

“सर्ववशो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ॥ आशीर्तमस्त्रिधा वस्तुनिर्देशो-
वापि नन्तु न ॥ १४ ॥ इतिहासकथोक्तानि तस्माद्वा मदाश्रयं ॥ चतुर्वर्गकथोक्तं
चतुर्वर्गदानवाक्यं ॥ १५ ॥ नगराण्येव नाल्लुचन्तस्त्रिदशवर्गिनः ॥ उद्यानमलित-
कोशान्नुमानस्योत्पन्नैः ॥ १६ ॥ विप्रत्येयैर्विवक्षितं कुमाराश्च वरगणैः । मन्त्रत-
त्वाग्निनायकाभ्युदयरवि ॥ १७ ॥ अलङ्कृतमर्चयितुं रमणावतिरेकम् ॥ स-
र्गैरनविन्नागैः श्रेयस्वर्तैः सुमन्थिनः ॥ १८ ॥ सर्वप्रभितवृत्तान्दर्शयितुं लोकरत्नकं ॥
काव्यं कथांतरम्यापि जायते सदलं हृति ॥ १९ ॥

The *Sahitya Darpsna* is even more precise in the enumeration of the requisites of a Mahākāvya. It says—

एकहृत्तमैः पर्यायसुनिश्चयवर्कैः । नानिस्त्वन्ना नानिदीर्घाः सर्गा ज्ञेया-
धिका इह । सर्ववशो महाकाव्यं तत्रैकोनयकः सुरः । मद्गन्धः सत्रियो वानि
धीरोदानगुणान्वितः । शृंगारस्वर्गमान्दानानेकोऽपि रस इत्यन्ते । अंगानि सर्वेऽपि
रमाः सर्वे जायकसंघयः । कवित्रिन्दा मलादीनां मतां च शुभकोर्तनं । नालाहन्-
मयः वापि सर्गः कथन द्यते । गगति मादिकस्य कथायाः नूतनं भवेत् ।
संयामूर्त्येन्दुरजनीप्रदोदयांतवायराः । प्रतनंभ्यान्मृगयार्थलुपेनयागराः । स-
मंगविप्रलम्भी च सुनिस्त्रगं गुणधराः । रणप्रयात्तेरचनमन्त्रप्रोदवादयः । वन-
नीया यथायोगं सर्गाभांसा अनी इह ।

The Buddhacharita is a narration of the deeds of a hero who is सदाशिवः and कोणार्कपुत्रः. The main *Rasa* running through the poem is रोडयः. The poem is लक्ष्मणवतः. It is made up of सर्गा which are neither too long nor too short. It is made agreeable by सर्ववशः it has इतिहासवर्णनं as well as नगरवर्णनं. As to

संगीते भाविसंगम्य कथायाः गूणने the notes on the concluding stanzas of each Canto may be consulted. The Kāvya, so far as has yet been discovered, does not contain more than eighteen Cantos yet there are good reasons to believe that the original did contain more than the required number. Taken all in all, it can safely aspire to a place among the Mahākāvyas and contribute to increase the number of the popular "Pañcha Māhā Kāvyaṃ." It opens with नमस्क्रिया ॥१॥ वन्दितोऽहम्, which is one of the three forms of benedictions. Moreover, the use of the words दिव्यं चन्द्रमा etc in the first stanza is itself auspicious according to "देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्दास्युल्लिखितो गणतोऽपि सः ।"

ॐ—This sacred syllable called *Pranava* is uttered as an exclamation at the commencement of a prayer. It is explained in the *Mā'ndukya Upanishad* as made up of अ, व, and म "अथ उथ मथ तेषा ममाहारः" 'अकारो विष्णुरदि उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा ज्ञानस्तु ज्ञातमेक ॥' In the Vedas it is said to comprehend all the gods. It is *एकाक्षरं ब्रह्म*. It is said to signify the three spheres of the universe the three holy fires, the three steps of Vishnu, and the three Vedas—*आमित्येवथयवेदस्तयो लोकस्तयोऽस्यः । विष्णुर्मातृवह्नौ त्रक्तामानि यजुषि च ॥* The various results that its meditation produces are:—

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोक्तारसंज्ञितम् । यस्तु वेदयते सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥ संसारचक्रमुत्सृज्य सुक्तसंचितबंधनः । अचलं निर्गुणस्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंशयं । ओंकारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकं । प्रजापतेर्मुखोत्पन्नं तप सिद्धस्य वै पुरा ॥ यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनेकेव धार्यते । अपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथामलं ॥ ध्यानेन जन्मनिर्वाणं धारणाभिस्तु मुच्यते ॥

It is in short *ब्रह्मन्* in a single sound. For further information see *Aitareya Brāhman* V. 32, *Munu* II, 76 and *Gaugh's Upani.* pp. 68-74. *एतन्वयाय*—*एतन्वय* according to *Nāgārjuna* is बुद्धो धर्मः सर्वज्ञः=the Buddha, the Law and the clergy. *File 'Sacred Books of the East'*. Vol. XIII, 83 f. and pp. 97-102.

20

1 Prose Con.—यस्य न उपमा स परार्थ्यो धियं विदधत् [अतः] विधातृजित्, तमो निरस्यन् [अतः] अभिभूतभानुभृत्, निदार्थं गुदन् [अतः] नितपादचन्द्रमाः [एतारसः] अहेत् इह वन्दितः ।

Notes—अपमा—Comparison, resemblance, parallel. पराध्यां—immense, plentiful. 'परध्यामप्रहारादवाद्यामीवमविशम्' Amara; for the use of the word cf. Ja'naki l. 1. धियन्—भीः affluence, wealth. I

Translation—That city, possessing in every house a brightness (cast) by the jewels (studded) in the ear of the lion on every gate-arch and on the raised seat in the court-yard, not finding an 'equal in the world, its emulation found scope in its own houses for outdoing each other.

6. Prose con.—अभिमानि शिशिरांशुः परिभूतपद्मान् रामामुखेन्दुं दृष्ट्वा एव सन्तापयोगात् चारि वेष्टुं पथात् समुद्राभिमुखं प्रतस्थे ।

Notes.—शिशिरांशुः = The moon, whose rays are specially described by Indian poets as being remarkably cool. Vide *Sha.* III. St. 2. *Janaki* III. 68. परिभूतपद्मान् = परिभूतानि पद्मानि वेष्टुं तान्. It has been usual to compare the face of a pretty woman with a lotus-flower the latter being taken as an ideal standard of beauty. Here, however, the poet wishes to convey the idea that the faces of the women in the city were so beautiful and charming that they surpassed even the standard of comparison, viz. the moon. रामामुखेन्दुः = रामायां मुखानि; तानि एव इन्दवः; तान्. रामा = a beautiful woman. 'सुन्दरी रमणी रामा' *Amara*. सन्तापयोगात् = in consequence of vexation. पथात्समुद्र is the western sea, viz. the 'Arabian sea called अपरास्तसागर in *Janaki*, III. 64. " निधाय तावत्तपनः पतत्यसौ । विलोढवाचावपरान्तसागरे " II.

The metre of the stanza is इन्द्रजग.

Translation—The proud moon beheld the moon-faces of the beauties (of this city) which had shamed the lotuses in consequence of the vexation (at finding itself thus rivalled) he started towards the western ocean to drown (himself) in its waters.

7. Prose con—जनेन शाक्याजितानां यशसां दृष्टान्तभावं गमितः अयं दन्दुः इति (तत्) पुरं नारुचक्ष्म्यतार्क्यं ध्वजैः अस्य अहं मारुं उदयच्छत् ।

Notes.—जनेन by the people generally, the world. Cf. सतीमपि सतिगुणैकैवया जनेऽप्यथा भर्तृमयी विदाङ्गे *Sha.* V. 17. शाक्याजितानां—शाक्यैः अजितानि तेनां शाक्य the name of the family of Buddha. सजित obtained, acquired; from अर्ह 10th *Conj. Paras.* to acquire, gain. यशसां *Gen. plu* of यशस् n. same. दृष्टान्तभावं—दृष्टान्त is used here in the sense of 'example,' 'illustration'; the rhetorical sense may also do Cf. पूर्वचन्द्रोदयवर्गो दृष्टान्तोऽयं महार्जनः *Mo.* II. 31. दृष्टान्तो नैव दृष्टान्तमुद्रा जटो रुद्रोऽहं निदात् *Shatna'sloki* I. चारु-पताके. चरन्त्यश्वा ताः पता-कयश्च चरु-पताकाः; चारुः च-पताकाः येषां ते having pretty fluttering plumes. ध्वजे—ध्वज may be taken to be the whole flag consist-

ing of the pole and the banner-cloth while वनास may be taken to signify the latter. अस्य *i. e.* of the moon. अंक the black spot on the disc of the moon which has been so largely made the subject of description by Sanskrit poets. See *inter alia* Nai. I. 6 and 8. मादु—*inf.* of मृन् 1st. *Conj.* Paras. to wash, to wipe off. उद्य-
च्छन्—Strove, endeavoured.

The metre is उपजाति in which the first, second, and fourth quarters are इन्द्रवज्रा and the third is उर्वेदवज्रा.

Translation.—The moon was put by the people into the position of an object of comparison for the glories gained by *Shākya*: the city, therefore, strove to wipe off the dark spot (on the disc) of the moon by means of its flags having beautiful waving banners.

8. Prose con.—यत् राज्ञी रजताल्यस्वैः इन्दोः करैः कुमुदप्रहामं
भूत्वा अपि दिवा मौवर्णहर्म्यागतपादैः सरोजयुति आललम्बे ।

Notes.—रजताल्यस्वैः—रजतस्य (रजत *n.* silver) आलयाणि (आलय house) तेषु विद्यन्ति ते तेः इन्दोः करैः—by means of the rays of the moon (वर *m.* a ray, बन्धित्वागतः कर्गः *Amara*.) कुमुदप्रहामं=कुमुदगुणा (कुमुद is a variety of the lotus which is said to open under the influence of the rays of the moon. *cf.* कुमुदगन्धेन दार्शकः सन्निव मोषयति पंकजान्येव *Sha.* V. 28. also *Vilra.* III, 16. प्रहामं.—(For the use of हम् in the sense of blooming or opening as also for the popular notion of some lotuses opening under solar rays *cf.* भास्वानुदेव्यति होषयति पंक्तश्रीः as also हस्तं भुजोर-प्रमूलेः). दिवा—*inflect.* during day-time; in the day. मौवर्णहर्म्यागत-पादैः—मौवर्णहर्म्येषु (हर्म्य *n.* a mansion.) हर्म्यादि धनिनां वामः *Amara*. *cf.* वाहो-षानरिष्णवर्षादक्षिणक्षेत्रेण हर्म्या *Me.*) आगताः पादाः (पाद *m.* a ray पादा रम्याद्भि-सुर्वाशाः *Amara* *cf.* भृशेऽप्यगच्छिपादहस्तं *Ma.* IV. 34. पादानिन्दोरमृतशिरा *Me.*) तेः. सरोजयुतिम्=सरोजस्य (सरोज *n.* सरसि जानन् सरोजम् a day-lotus) युतिः (युति *f.* beauty *cf.* सरोजयुतिद्वयः *Ratna'* I. 39). आललम्बे=*perf.* 3rd *per. sing.* of लम्ब् with आ.

The metre is उपजाति in which the first, second, and third quarters are इन्द्रवज्रा and the fourth quarter is उर्वेदवज्रा.

Translation.—During night the city had the blooming of night lotuses by the rays of the moon striking on the silvery (white) mansions while during day-time it gained the beauty of the opened day-lotuses by the rays of the sun falling on its golden palaces.

9. Prose con.—महीभृतां मूर्ध्नि कृतान्तिकः यः अर्कवन्धुः शुद्धोदनः
नाम नृपः (सः) स्फुटपुण्डरीकः शुद्धाशयः दयाद्रिचेता. तत् (पुर) अलङ्कार ।

Notes.—महीभृतां = *Gen. plu.* of महीभृत् = (मही विमर्ति इति the supporter of the world, (1) a king; (2) a mountain. Hindu mythology says that the earth is supported by mountains. मूर्ध्नि = (*Loc. sing.*) of मूर्धन् 1. the head; 2. the top, summit). कृतान्तिकः—कृत. अभिवेकः यस्य सः 1. one who has been anointed according to certain rites and installed as a king. In this sense the Locative of the 'post of authority' is used. cf. सोऽष्टवीराज्येऽभिषिक्तः *Hito.* II; also *Vikra.* V, 23. This accounts for the Locative of मूर्ध्नि, which is 'the post of authority' here. 2. कृतः अभिवेकः येन सः one who has showered water. cf. अथ वपुराभिवेक्तुं तास्तदाभोभिरीपु. *Māg.* VII. 75. शुद्धोदन—father of Buddha. अर्कवन्धुः—1. Name of Śākya Muni as being born in the solar race. 2. अर्कः (the sun) बन्धुः (kins-man) यस्य सः he whose friend is the sun i.e. the cloud. The interdependence between solar rays and the clouds seems to have been well known to the ancients. Cf. the *Śhruti* 'आदित्याज्जायते वृष्टिः. शुद्धाशयः—शुद्धः आशयः यस्य सः one having a pure heart, mind. For the use of आशय in this sense, cf. अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः *Bh. gita* X. 29, आशयस्य सदृशी समुद्रहन् *M. Pura.* II. 37. शुद्धाशयो आशयश्च a clean reservoir. Cf. विषमोऽपि निगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसमिवाशयः *Ku* I, 3, where Mallh. explains आशय by हृद्. स्फुटं रीकः = (1) स्फुटं (full-blown, expanded, opened. Cf. स्फुटपगणपरागतपद्मम् *Mā.* VI, 2. स्फुटसरोजवत् जवना नदीः *Kur.* V, 7.) पुण्डरीकं (white umbrella as the insignia of royalty) यस्य सः. (2) स्फुटानि पुण्डरीकानि यस्मिन् स. that which contains full-blown lotuses. स्फुट may also be taken to signify 'distinctly visible, prominent' as in स्फुटचन्द्रतारका विभासरी *Kum.* V, 44, and नमसः स्फुटनारय रात्रेऽपि विपर्ययः *Mā'* XI, 44. स्फुट means also 'white' "स्फुटो व्यक्तप्रदुषोः स्तिष्ठे ध्यामे" *Haima*, as in मुक्ताफलं वा स्फुटविह्वलस्थं *Kum* I. 44; but this sense seems hardly needed since पुण्डरीक by itself signifies a white lotus as well as a white umbrella; पुण्डरीकः मिताम्बोजे सिद्धये च भेषजे *Medit.* The reading वा would make a better sense than य by taking वा in the sense of वा उपमायां. Prof. Cowell takes स्फुटपुण्डरीक to agree with पुराधिपति which is his reading. If the reading स्फुटपुण्डरीकं पुराधिपति be adopted स्फुटपुण्डरीकं will not go with शुद्धाशय. and does not make a very happy sense, since lotuses are found in lakes and reservoirs. दयाद्रिचेताः—दयया आर्द्रं चेत्तः यस्य सः whose heart is moved by compassion. This applies both to the

The metre is उपजति in which the first and fourth quarters are उद्भवजा and the second and third quarters are ईद्वजा.

Translation.—A monarch of the solar race, named Shuddhodana, anointed as suzerain lord over all kings, with his white umbrella, having pure motives and a heart full of kindness, adorned the city.

10. Prose con.—भूभृतराध्योऽपि (अतो शुद्धोदनः) सपद्मः एव प्रवृत्तदानः अपि मदानुपेतः; ईशः अपि निन्यं समदृष्टिपातः; सौम्यस्वभावः अपि पृथुप्रतापः (आमीत्).

Notes.—भूभृतराध्यः—भूभृत् पराध्यः (1) foremost among rulers; (2) foremost among mountains. अपि has a disjunctive force. If Shuddhodana was the best he really did not stand in need of an army or retinue. Likewise, for an account of the foremost among mountains being clipped of his wings see *Rāmāyana* Sandar Kānda and *Bhartri*, I, 35. सपद्मः (1) Having an army. (2.) Having wings 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे मे सखिसहाययोः' *Medini*. प्रवृत्तदानः—(1) Making charity as in दानेन पाणिनेनु कट्टणेन *Bhartri*. (2) Having streaks of ichor. (दानं गजमेदे त्यागे पातनच्छेदशुद्धिषु *Medini*.) cf. धृतसदानसदाननदन्तिनम् *Mag.* V, 9; दानान्धुराभिरिव गन्धगजस्य नाशे *Mudrā*, also *Ra.* XVI. 3. मदानुपेतः—(1) Devoid of pride: (2) Destitute of rut. ईशः—(1) Lord, king: (2) Shiva the three-eyed or odd-eyed god. ईशः सामिनि स्त्रे च *Hald.* समदृष्टिपातः—(1) Having an equal eye for all. Having an equal number of eyes, i. e. having two eyes. सौम्यस्वभावः अपि—though possessing a mild temper. पृथुप्रतापः—(1) Having excessive heat. (2) Having great fame, full of majesty. Cf. *Jan.* I, 15; and सुदुर्भुतस्वसुत्पन्नपञ्चकनं त्वां सृजतानवयद्विम *K. Pra.* X.

The metre is ईद्वजा.

Translation.—This sovereign lord, Shuddhodana, though foremost among kings, had a large train of attendants, through intent upon liberality was free from pride; even as a ruler he had an equal eye for all, though of a gentle disposition he was yet full of valour.

N. B. The adjectives and adjectival phrases have another sense too:—

Though foremost among the bearers of the Earth he was yet possessed of wings; though he had ichor flowing down his temples he was yet free from fury; though *Taka* yet he had no more

than an even number (a pair) of eyes; though gentle by nature yet he had excessive heat.

11. Prose con.—यस्य भुजेन गमराङ्गणेषु अभिहताः (अन एव) पतन्तः द्विषद्विपेन्द्राः उद्दान्तमुक्ताप्रकरैः क्षिरोभिः भक्त्या एव पुष्पाञ्जलिभिः प्रणमुः ।

Notes.—द्विषद्विपेन्द्राः=द्विषां विषसि स द्विषः; द्विषां इन्द्राः द्विपेन्द्राः; द्विषां द्विपेन्द्राः. इन्द्र is used as the last member of a compound to indicate the best of a class. उद्दान्तमुक्ताप्रकरैः मुक्त्यानां प्रकरः (heaps, collocations Cf. मुक्ताफलप्रकराणि गुहागृहाणि *Ma. V. 12*; and *Ku. V. 68.*) उद्दान्तः (thrown out) मुक्ताप्रकराः वैः तानिः सैः. The heads of elephants are said to contain pearls; *vide. Kum. I, 9, and Mallinatha* thereon. पुष्पाः—पुष्पाणां अञ्जलिः तानिः *vide Ratna. I, 10.*

The metre is उपजाति in which the first and second quarters are उपेन्द्रन् and the third and fourth quarters are इन्द्रन्.

Translation.—The great elephants of the enemy, falling down in consequence of being struck by his hand in the arena of battle, bowed down, as it were, in homage with their heads pouring forth quantities of pearls as if they were offerings of hand-fuls of flowers.

12. Prose con.—उग्रप्रतापात् महान्धकारान् इव शत्रून् अवधूय (असी) तिग्मरश्मिः समन्तात् जगं आभ्रयणीयमार्गं प्रदर्शयन् उद्योतयामास ।

Notes.—उग्रप्रतापात्—उग्र fierce, intense; for प्रताप see St. 10. अवधूय removing, getting the better of. Cf. अगति शत्रून्वधूय निरुद्धाः *Kir. I, 42.* तिग्मरश्मिः—रश्मिः (powerful) तिग्मं लोकेण सारम् *Amara.* रश्मयः (rays) यस्य सः. The reading तिग्मभानुः would be preferable since it means the sun as well as a powerful king. In the latter sense it may be dissolved as तिग्मश्वासी भानुश्च. समन्तात्—*ind.*—on all sides, round about. आभ्रयणीय *Pot. parti.* to be practised, followed. उद्योतयामास—Shone.

The metre is उपजाति and same as in stanza 7.

Translation.—Having dispersed his enemies by his pre-eminent prowess just like thick darkness this glorious sun shone in all directions to point out to his subjects the path which was worth being followed.

13. Prose con.—अस्य नीत्या धर्मार्थकामाः विततं अन्वं देशं न आचक्रमुः; (किन्तु) तूर्णसिद्धौ मिथः विस्मर्षमानाः इव स्वगोचरे दीप्ततराः बभूवुः ।

Notes.—नीत्या—नीति management, guidance. धर्मार्थकामाः=धर्म, virtue, righteousness; अन्वं wealth, worldly prosperity; काम de-

sire of sensual enjoyments considered as one of the ends of life. The four ends of human existence are धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष of which the first three form the well-known triad sought after, more or less, by every human-being. Cf. *Kum.* V. 38; *Ra.* I. 25. विततं—Stretched extended. तूर्णसिद्धौ—for the purpose of quick-attainment. तूर्ण सिद्धिः तस्यां. मिथः *vide* stanza 5 *supra*. स्वगोचरे within their own scope; गोचरः=गावः (इन्द्रियाणि) चरन्ति यस्मिन्. दीप्ततराः more resplendent. The Taddhita affix तर as also तम is added to substantives as well as to verbs and indeclinables to show comparison. In the last two cases the affixes become ततान् and तमाम्.

The metre is उपजाति same as in stanza 3.

Translation.—In consequence of his management, virtue, worldly prosperity and, pleasure did not go to other outstretching territories; but for their own ends they shone all the brighter emulating with each other within their own sphere.

For similarity of phrases compare. *Raghu* XVII. 57.

14. Prose con.—असंख्यैः उदारसंख्यैः सखिवैः कृताप्रभावः सः उदप्रभावः शाक्येन्द्रराजः यथा शर्मा भैः अकृतान्यथाभः (तथा) मुतरां रराज.

Notes.—उदारसंख्यैः—उदारं (high, noble) संख्यं (thought, sentiment; संख्यैर्नामै विचारे च *Haima*) येषां ते; तैः कृताप्रभावः—one having the position of a leader. उदप्रभावः—उदप्रः prominent, exalted. Cf. *Reg.* X III, 50. The use of उदप्र here is slightly different from that in Stanza 1. भावः condition, state) यस्य सः. शाक्येन्द्रराजः—शाक्यानां इन्द्राः तेषां राजा शाक्यराजः. The words राजन्, अहन् and सखि become राज्, अह् and सख् at the end of a compound by the sutra “राजाह सखीभ्यटच्”. भैः *instru. plu.* of भै a star ‘नक्षत्रमृच्छं भै तारा तारकाप्युदु वास्त्रियाम् *Amara*, अकृतान्यथाभः—अकृता अन्यथा आमा यस्य सः. मुतरां *vide* note on दीप्ततरा stanza 13 *supra*.

The metre is उपजाति and the stanza resembles the 7th as regards its quarters.

Translation.—He—endowed with pre-eminence—the best monarch among the *Shakyas*, being placed as the foremost one by his innumerable councillors imbued with noble sentiments, shone, all the more, like the moon whose brilliance was in no way altered by the stars.

15. Prose con.—तस्य अतिशोभाविस्तृतातिशोभा रविप्रभा इव अस्ततमप्रभावा माया समप्रदेवीनिबहाप्रदेवी या मा अपगता [सा] इव बभूव.

Notes.—तस्य refers to शुद्धोदन. अति०—शोभा = अनिशोमया विस्तृता अति०

—विदुस्ता, अनि०—विदुस्ता अनिशोभा यस्याः सा agrees with मायाः अस्त०—प्र-
भावा=तमसः प्रभावः समप्रभावः; अस्तः समःप्रभावः यथा सा अ०—प्रभावा. माया
Name of the queen of Shuddhodana and mother of Buddha.
सम०—देवी=देवीनां निवहः (समूहनिवहस्युह *Amāra*) दे०—भरः;
समग्रभासो देवोनिवहश्च सम०—वहः (अग्रा foremost *ride stanza 14.*)
चासौ देवी च अग्रदेवी; सम०—निवहस्य अग्रदेवी=सम०—देवी. माया(पगता)—माया
(delusion, ignorance) अवगता यस्याः सा or मा the wife of Vishnu
इन्द्रिा लोकमाना मा क्षिरोदतनया *Amara*.

The metre is उषेष्टवजा

Translation.—His was Māyā the first queen, in the assem-
blage of all his queens, from whom all influence of ignorance had
been driven away. (or) who looked like the goddess Indira come
away [from her proper place]; this queen whose extraordinary
brilliance was heightened by his effulgence (shone) like the
radiance of the sun which destroys the influence of darkness.

16. Prose con.—प्रजासु हितप्रवृत्ता माता इव, गुरौ जने अनुवृत्ता
भक्तिः इव, अधीशकुले कृताभा लक्ष्मीः इव, सा जगति उत्तमदेवता अभूत्.

Notes.—हितप्रवृत्ता=हित friendliness, welfare (generally with
the Locative of the object, here of friendliness.) प्रवृत्ता inclined;
given up to. गुरौ जने—elders, venerable persons. अनुवृत्ता—Obe-
dient, conforming to. Cf. प्रनुचितमेव हि जने अनुवर्त्ते *Ma XV, 41.*
अधीशकुले—अधीशस्य (शुद्धोदनस्य) कुलम् (family) तस्मिन्. कृताभा—कृष्ण
आभा (light, splendour.)

The metre of the stanza and its quarters are similar to
“ stanza 7th.

Translation.—She was like a mother to her subjects
intent on their welfare; with regard to elders she was constantly
attending devotion itself; in the case of her lord's family she
was the very goddess of prosperity spreading her influence—
thus was she the best goddess in the world.

17. Prose con.—कामं स्त्रीचरितं तमिस्रं खलु, आस्ताम्; (किन्तु तत्)
तां (माया देवी) प्राप्य तथा न बभामे, नक्तं शुभ्रां चन्द्रलेखां न उपलभ्य सदा
दृष्टारुचं हि दृश्यते.

Notes.—कामं=want, granted, admitted. Cf. कामं न निदिनि यदा न न-
क्षत्रौ सा *Sha. I. 31.* स्त्रीचरितम्=Behaviour, conduct of women
hence, their general course of life तमिस्रम्=adj. dark, low, full
of ignorance, mental darkness—as one of the three constituents

reading is perhaps preferable and is more in keeping with what is told in stanzas 90, 91, 92 infra. The reading of J. for the second half of the stanza makes a much better sense generally सम्भू—दोहदा=उत्तमाश्च ते दोहदाश्च (दोहदा a woman's longing or craving for certain substances during pregnancy. cf. प्रजावती दोहदाग्निनी *Ra.* XIV, 45. 'दोहदा गर्भलक्षणे अभिलाषे तथा गर्भे.' *Maïma*) उ०—दोहदा; सम्भूताः उ०—दोहदाः यस्याः सा सम्भू—दोहदा. अनुमता—permitted, consented to, cf. अनुमतगमना शुकुन्तला *Shā.* देवी vide stanza 15 *supra*. The metre of this and the next stanza is अनुष्टुप् for which see Appendix.

Translation.—Then, once upon a time the queen wearing the lambaka ornament and excited with excellent cravings went (out) with the permission of the king, accompanied by the inmates of the harem.

24. Prose Con.—पुष्पभारावलम्बिनी शाखां आलम्बमानायाः देव्याः कुक्षिं विनिर्भिद्य बोधिसत्वः विनिर्यया ।

Notes.—पुष्प नीम्=पुष्पाणां भारः (weight), तेन अवलम्बिनी hanging down. ताम्. आलम्बमानायाः holding, supporting, agrees with देव्याः. This is perhaps in reference to the support generally resorted to by a woman at the time of delivery कुक्षिं विनिर्भिद्य—The birth of Gautama is extraordinary. He comes forth in the world from the womb not by the usual course but by the bursting of the side of his mother. This is perhaps to glorify him. बोधिसत्वः—"a saintly doctor of the law" This appellation is perhaps suited to the advanced position of Gautama Buddha.

Translation.—The *Boddhisattva* issued forth opening the womb of the queen who had supported herself by a bough (of a tree) bent under the weight of flowers.

25. Prose Con.—अथ पुष्यः प्रसन्नः बभूव च प्रतदिव्यकान्त्याः तस्याः देव्याः पार्श्वोत् लोकहिताय मुनः निर्वेदनं च निरामये च एव जज्ञे ।

संस्कृताया=ऋतः (by means of vows and religious observances).
संस्कृता purified, made holy. The metre is उपजाति and the stanza
resembles the 2nd as regards its quarters.

Translation.—The constellation *Pushya* was auspicious;
when from the side of the queen, who shone under the per-
formance of vows, issued a son for the welfare of the world,
without causing her any trouble or illness.

26. Prose Con.—प्रातः पयोदान् निम्नमानुः इव सः अपि मातृकुक्षेः
समुद्भवत् । विहतान्वर्धरः स्फुरन्मयूरैः लोकं कनकावदानं चकार ।

Notes.—प्रातः *ind.* at day-break; early in the morning. वि०—
कारः=विहृत (destroyed, removed) अन्वर्धरः यैः तैः स्फुर०—यूरैः
स्फुरन्मयूरैः (flashing, glittering; cf. स्फुरत्यमानष्टनया चकामे *Ku.* I, 24.) ते
मनूमाश्च स्फुर०—मनूमाः, तैः कनकावदानम्=कनक इव अवदानम् (bright,
beautiful cf. बन्धिकावादाना योनिः *Kir.* III, 25. दिना यशोभिः सरदमनु-
जैश्चकार राजा रजनावदनाः *Jd.* I, 13. The metre is same as in St. 25.

Translation.—He issued forth from the womb of the
mother like the sun bursting forth from (behind) a cloud on a
morning. He made the world bright like gold by means of the
dazzling radiance of his lustre which destroyed all darkness.

27. Prose Con.—अथ जातमात्रं कांचनयूपगौरं तत्सहस्रनयनः प्रोत्वा स्व-
र्करः अष्टदान्; तस्य मूर्ध्नि स्यात् निर्मले अम्बुधारे मन्दारपुष्पनिकरैः सह विनिषेत्तुः ।

Notes.—जातमात्रं=जात एव जातमात्रः (just born) तन्. कां०—गौरम्
कांचनस्य यूपः (a sacrificial post) कां०—यूपश्च गौरम् (dazzling, radi-
ant, cf. गौरादि सर्वं न कदापि कुद्याः *Rasa. G.*). सहस्रनयनः=सहस्रानि
नयनानि यस्य सः Indra. Indra's adultery with Ahalyâ, the wife of
sage Gautama resulted in a curse from the sage by which his body
was covered with a thousand marks resembling the female
organ which gained him the epithet सहस्रयोनिः. These marks were
subsequently changed into a thousand eyes which have given him,
among others, the name सहस्राक्ष, सहस्रनयन etc. तस्य refers to the
new-born babe. स्यात् from the sky. 'नमोऽन्तरिक्षं गगननननं सुरवर्गं यन्'
Ann. cf. मेरिचिले नयनमुमग मे भवन्तं वनकाः *Me.* 9. मन्दार०—निकरैः
मन्दारस्य पुष्पानि, तेषां निकराः (heaps. 'सोमोपनिकरव्रातवार्मपादसुवदा'
Ann.) तैः The Mandâra is a favourite tree of Indra. It is one
of the five ever-blooming trees of Swarga or Indra's heaven.
The metre is वसन्तिकका; see St. 20.

Translation.—No sooner was he born than the thousand-
eyed one took him up with fondness with his own hands, as if he

was a sacrificial pillar of gold. On his head fell from Heaven two streams of pure water with masses of *Mandara* flowers.

28. Prose Con.—सुरप्रधानैः परिधायमाणः सः देहांशुजालैः तान् [सुर-
प्रधानान्] अनुरजयन् लक्ष्म्या सन्ध्याभ्रजालोपरितन्निदिष्टं नवोदुराजं विजिगाय ।

Notes.—सुरप्रधानैः—This is an anomalous compound. It ought to have been प्रधानसुरैः as in the words प्रधानमात्र्य, प्रधानपुरय etc. but, as it is, प्रधान must be taken a noun to signify 'the most prominent' सुरेषु प्रधानाः, नैः देहांशुजालैः देहस्य अशवः (rays, lustre,) देवा जालानि (collections) नैः. संध्याभ्र—विष्टम्—संध्यायाः अभ्राणि देवां जाल तस्य उपरि सन्निविष्टम् *lit.* entered, hence, covered by. उदुराजम्—उदूर्नां उदुर्. & n. a star 'तारयाप्युदु वासियाम्' *Ama.* जितमुदुपतिना *Ratna.* I. राजा उदुराजः (the moon) तन्. The moon is called the 'lord of the stars'. विजिगाय—per. of जि to conquer, to excel with वि. Generally जि is *Atma*, when preceded by वि and परा prominent. The metre is उपजाति with quarters 1 & 4 उपेद्वज्रा, 2 & 3 इद्वज्रा.

Translation.—He delighted those deities by whom he was carried about in their arms; he surpassed in splendour the new moon resting on a mass of clouds of an evening.

29. Prose Con.—यथा और्वस्य ऊरोः पृथोः हस्तान् इन्द्रप्रतिमस्य
मान्धातुः मूर्ध्नेः च कक्षीवतः भुजांसदेशात् तयाविधं एव तस्य जन्म दभूव ।

Notes.—और्व—A sage, the grandson of Bhrigu. The sons of Kārtavīrya persecuted and slew the children of Bhrigu and they destroyed even those that were in the womb. One of the women of the race of Bhrigu in order to save her embryo secreted it in her thigh whence the child at its birth was named Aurva. पृथु—The son of Vena. The *Vishnu Purāṇa* relates that Vena, who was wicked by nature, prohibited worship and sacrifice, hence he was beaten to death by the pious sages, and when, consequently, robbery and anarchy prevailed in the absence of a king the Munis rubbed the right arm of the dead king and produced a son who glowed like Agni. Being considered the first King he was named Prithu vide *Bhāṭya* IV. मान्धातुः = मान्धातु A king of the solar race, son of Yavanaś'wa being according to the *Mahā Bhārata* born from her own belly but *Vishnu Purāṇa* IV. 2. gives an account consonant with that in the text. कक्षीवत्—a sage and a Rishi to whom Rāja Syawana, on the banks of the Indus, gave his ten daughters in marriage भुजांसदेशात्—as Prof. Cowell conjectures perhaps भुजांसदेशात् would be preferable as signifying 'a part of the arm'.

Translation—As was *Aurra's* birth from the thigh, that of *Prithu* from the hand, that of *Māndhātṛi*, who resembled Indra from the head, and that of *Kakshirat* from the shoulder-extremity of the arm; similar (supernatural) was the birth of this one.

30. Prose Con.—क्रमेण गर्भात् अभिनिर्गतः योन्यजातः स्वात् च्युतः इव बभौ; सः नमूढः संप्रजानन् अनेकेषु कल्पेषु अपि भावितात्मा सुपुत्रे ।

Notes.—क्रमेण in course of time; when the full period was over. योन्यजातः (not born, come out through the mouth of the uterus. न जातः अजातः; योनेः अजातः योन्यजातः). स्वात् see St. 27 *supra*. च्युतः—past par. of च्यु 1st conj. *Atm.* to drop down. बभौ shone *cf.* बभौ च सा तेन सतां मतेन *Ra.* II. नमूढः—न मूढः नमूढः (a *sup-sup* compound) = not a dullard, hence, an intelligent one. संप्रजानन् Knowing everything, hence, being wise. कल्पेषु (1) in ages, *cf.* कल्पेभ्यः तनुमृतां तनुभित्तनः *fr.* *Bhar.* The idea of a *Kalpa* is almost a boundless period of time. It is one day of Brahma, or 1,000 yugas, being a period of 432 million years of mortals. *Mallī* explains (under *Ra.* I. 94) कल्पविद् as “व्रतप्रयोगाभिज्ञः” and the *Medi.* has कल्पः काले विधौ न्यसे; hence, कल्पेषु might be taken to convey the sense व्रतप्रयोगेषु. भावितात्मा—भाविनः आत्मा देव मः one whose soul passed through numbers of Kalpas (2) one whose soul was purified by the performance of various rites connected with religious vows.

Translation.—Come out of the womb, in due course, still not through the usual outlet, he shone like one descended straight from heaven; though wise and omniscient he came into existence with his soul purified by the performance of various rites.

31. Prose Con.—बालः रविः भूमिं अवतारणः इव [सः] दीप्त्या धैर्येण प्रिया च रसात् । तथा अतिदीप्तः अपि निरीक्ष्यमाणः (मन्) चक्षुषि जहार यथा शशाङ्कः ।

Notes.—बाल *lit.* young, fresh; hence, newly risen. In classic literature this word is applied in various places to the sun, *cf.* “बालार्कमनिनाः इव” *Ra.* XII, 100; as well as to the moon, *cf.* बालेन्द्रशब्दनिर्देशमावात्” *Kuica.* also *Ku.* III, 29. धैर्येण—with constancy, steadiness. प्रिया—by [his] splendour. This word has appeared in so many places that it now hardly deserves any special notice. जहार—Perf. of ह् to captivate; to attract, *cf.* “ते प्रजानां प्रजानाथान् देवमा प्रधेने च । मनो जडुर्निशयान्ते इवामात्रा दिवमा इव॥” The prosodial lengthening of the letter ञ in धैर्येण by its being followed by the comp. consonant द्य is not to be viewed as a defect. The Sara-

was a sacrificial pillar of gold. On his head fell from Heaven two streams of pure water with masses of *Mandāra* flowers.

28. Prose Con.—सुरप्रधानैः परिधायमाणः सः देहांशुजालैः तान् [सुर- प्रधानान्] अनुरञ्जयन् लक्ष्म्या सन्ध्याध्रजालौपरिसंनिविष्टं नवोदुराजं विजिगाय ।

Notes.—सुरप्रधानैः—This is an anomalous compound. It ought to have been प्रधानसुरैः as in the words प्रधानामाल्य, प्रधानपुरण etc. but, as it is, प्रधान must be taken a noun to signify 'the most prominent' सुरेषु प्रधानाः, तैः देहांशुजालैः देहस्य अंशवः (rays, lustre,) तेषां जालानि (collections) तैः संध्याध्र—विष्टम्=संध्यायाः अभ्राणि तेषां जातस्य उपरि सन्निविष्टम् *lit.* entered, hence, covered by. उदुराजम्=उडुना उडु *f.* & *n.* a star 'तारकाप्लुडु वाग्नियाम्' *Ama* जितमुडुपतिना *Ratna* I. राजा उदुराजः (the moon) तम्. The moon is called the 'lord of the stars'. विजिगाय—per. of वि to conquer, to excel with वि. Generally जि is *Atma*. when preceded by वि and परा prominent. The metre is उपजाति with quarters 1 & 4 उपेद्वज्रा, 2 & 3 इद्वज्रा.

Translation.—He delighted those deities by whom he was carried about in their arms; he surpassed in splendour the new moon resting on a mass of clouds of an evening.

29. Prose Con.—यथा और्वस्य ऊरोः पृथोः हस्तात् इन्द्रप्रतिमस्य मान्धातुः मूर्धः च कक्षीवतः भुजांसदेशात् तथाविधं एव तस्य जन्म बभूव ।

Notes.—और्व—A sage, the grandson of Bhrigu. The sons of Kārtavīrya persecuted and slew the children of Bhrigu and they destroyed even those that were in the womb. One of the women of the race of Bhrigu in order to save her embryo secreted it in her thigh whence the child at its birth was named Aurva. पृथु—The son of Vena. The *Vishnu Purāṇa* relates that Vena, who was wicked by nature, prohibited worship and sacrifice, hence he was beaten to death by the pious sages, and when, consequently, robbery and anarchy prevailed in the absence of a king the Munis rubbed the right arm of the dead king and produced a son who glowed like Agni. Being considered the first King he was named Pritha *vide Bhāṭya*. IV मान्धातुः = मान्धातु A king of the solar race, son of Yavanas'wa being according to the *Mahā Bhārata* born from her own belly but *Vishnu Purāṇa* IV. 2. gives an account consonant with that in the text. कक्षीवत्—a sage and a Rishi to whom Raja Syawana, on the banks of the Indus, gave his ten daughters in marriage. भुजांसदेशात्—as Prof. Cowell conjectures perhaps भुजांसदेशात् would be preferable as signifying 'a part of the arm'.

Translation—As was *Aurva's* birth from the thigh, that of *Prithu* from the hand, that of *Māndhātṛi*, who resembled *Indra* from the head, and that of *Kakshirat* from the shoulder-extremity of the arm; similar (supernatural) was the birth of this one.

30. Prose Con.—क्रमेण गर्भात् अभिनिर्गतः योन्यजातः स्यात् च्युतः द्यवर्षा; सः नमूढः संप्रज्ञानन् अनेकेषु कल्पेषु अपि भावितात्मा सुषुवे ।

Notes.—क्रमेण in course of time; when the full period was over. योन्यजातः (not born, come out through the mouth of the uterus. न जातः अजातः; योनेः अजातः योन्यजातः). स्यात् see St. 27 *supra*. च्युतः—past par. of च्यु 1st conj. *Atm.* to drop down. द्यवर्षा shone *cf.* वर्षा च मा तेन मतां मनेन *Ra.* II. नमूढः—न मूढः नमूढः (a *sup-sup* compound) = not a dullard, hence, an intelligent one. संप्रज्ञानन् Knowing everything, hence, being wise. कल्पेषु (1) in ages, *cf.* कल्पं तनुमृतां तनुनिमृताः किं *Bhar.* The idea of a *Kalpa* is almost a boundless period of time. It is one day of *Brahma*, or 1,000 *yugas*, being a period of 432 million years of mortals. *Malli* explains (under *Ra.* I. 94) कल्पविद् as “व्रतप्रयोगाभिज्ञः” and the *Medi.* has कल्पः शास्त्रे विधी न्याये; hence, कल्पेषु might be taken to convey the sense व्रतप्रयोगेषु. भावितात्मा—भाविनः आत्मा येन सः one whose soul passed through numbers of *Kalpas* (2) one whose soul was purified by the performance of various rites connected with religious vows.

Translation.—Come out of the womb, in due course, still not through the usual outlet, he shone like one descended straight from heaven; though wise and omniscient he came into existence with his soul purified by the performance of various rites.

31. Prose Con.—वालः रविः भूमि अवर्तीर्णः द्यव [सः] दीप्त्या धैर्येण प्रिया च रराज । तथा अतिदीप्तः अपि निरीक्ष्यमाणः (मन्) चक्षुषि जहार यथा गराहः ।

Notes.—वालः *lit.* young, fresh; hence, newly risen. In classic literature this word is applied in various places to the sun, *cf.* “सालदंजलिमाः हव” *Ra.* XII, 100; as well as to the moon, *cf.* बालेन्दुवर्णविराजमावात्” *Kuta.* also *Ku.* III, 29. धैर्येण—with constancy, steadiness. प्रिया—by [his] splendour. This word has appeared in so many places that it now hardly deserves any special notice. जहार—Perf. of ह to captivate; to attract, *cf.* “ते प्रजानां प्रजानापा-मंजमा प्रमदेन च । मनो जहन्निदाधान्ते दशमाभा दिवसा हव” The prosodial lengthening of the letter ल in धैर्येण by its being followed by the comp. consonant श्च is not to be viewed as a defect. The *Sara-*

33. Prose Con.—सप्तर्षिसंघसदृशः [सः] अनाकुलानि अञ्जसमुद्र-
नानि निष्पेषवन्ति आयतविक्रमाणि तथैव धीरानि सप्त पदानि जगम ।

Notes.—The reading of text सप्तर्षिमघसदृश creates a fault in the metre though it imparts a better sense. I would with the Comm. propose सप्तर्षिसंघोऽञ्जलम्=सप्तर्षिसंघस्य इव उञ्जला मा यस्य सः or Prof. Cowell's reading may be adopted. The seven Rishis according to *Shata. Bra.* are Gautama, Bhîradvâja, Vishvâmitra, Jama-dagni, Vasishthâ, Kâshyapa, and Atri; and accord: to the *Mahâ Bhâ.* they are Mârîch, Atri, Angirasa, Pulaha, Kratu, Pulastya and Vasishthâ. It is a mythological belief that these Rishis have become the seven stars of the *Ursa Major* the most prominent constellation in the northern part of the heavens. The philological resemblance in the words. Rishis, Raksa, and Ursa is curiously interesting suggesting an intercommunication of thought between the East and the West. संघ=Collection, group. If तारा 'a fixed star' be adopted in place of संघ the compound may be dissolved in the following manner: सप्त च ते रूपदश्च सप्तैव, ते एव ताराः, तासां सदृशं (resemblance) यस्य सः. अनाकुलानि—न आकुलानि not troubled, agitated; hence, firm, confident; cf. अनुशासवन्निबन्नाकुलन् नयवत्नाकुलन्तुनायवन् ॥ *Ki.* II, 54. The negative particle न is changed to अ before a consonant and to अन् before a vowel generally. अञ्जसमुद्रनानि—अञ्जवन् समुद्रनानि stamped, imprinted in the form of a lotus. निष्पेषवन्ति possessing a clanging sound. cf. *Ma.* VIII, 9 and *Ma. rira.* I, 39. निष्पेष or निष्पेषन is the sound resulting from striking. आयतविक्रमाणि=आयतानि (long) निक्रानि strides cf. गतेमुलीलाचितनिक्रमेण *Ku.* I, 34 and बलिप्रवापान्निक्रमेण *Jâ.* I, 18. येषां तानि आ०—विक्रमाणि. धीरानि firm. पदानि steps. This word is to be taken to signify 'putting forward of steps or walking' by लक्षणा i. e. an indirect application of a word or its secondary sense. The use of the accusative is to be explained by the Sutra "कालाध्वनोरत्नसंयोगे द्वितीया".

Translation.—He, who resembled the constellation of the group of seven Rishis, put forth seven steps, which being un-agitated imprinted lotus-marks, sent forth heavy sounds, were far-striding, and were, moreover, firm.

34. Prose Con.—वरिव्यां मम उत्पत्तिः अन्त्या; जगद्वितार्थं बोधान् जातः अस्मि [इति] मिहगतिः [सः] चतुर्दिशं विलोक्य भव्यार्थकरी वाणि उवाच ।

Notes.—अन्त्या last, final; because Buddha intends to announce

to the world that this is to be his last appearance as a teacher in this world. जग...र्थम्=जगतः हितम् (welfare); ज० हिताय जगद्वितार्थः. The word अर्थे is used as the last member of a compound either as अर्थम्, अर्थे or अर्थाय with an adverbial force in the sense of 'for the sake of, for the purpose of' according to the Vārtika अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता च. बोधाय for the purpose of imparting knowledge. विहगतिः—सिंहस्य इव गतिः यस्य सः चतुर्दिशं—चतुष्टया दिशां समाहारः चतुर्दिशं. भव्यार्थकरी भव्यः (good, favourable, happy 'भावुकं भविकं भव्यं कुशल क्षेममस्त्रियाम्' *Amara*.) च अस्मी अर्थश्च भव्यार्थः तं कुरुते इति भव्यार्थकरी, तां.

Translation.—This is my last birth in this world. I am born for the welfare of the world to impart knowledge—thus did he of the lion-gait gazing at the four quarters utter a speech full of benignant meaning.

35. Prose Cons.—स्तात् प्रपुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे शिशिरोष्णवीर्ये द्वे वारिधारे अनूपमस्य तस्य दिव्ये मूर्धनि शरीरसौम्यार्थं निपेततुः ।

Notes.—स्तात् see stanza 27 *supra*. चन्द्र० ..शुभ्रे—चन्द्रस्य मरीचयः, ते इव शुभ्राः, ते; agreeing with वारिधारे. शिशि०—वीर्यं=शिशिर (cool) च उष्णं च शि०—ष्णं; शि०—ष्णं वीर्यं (वीर्यं n power, potency, efficacy वीर्यं वले प्रभावे च *Amra* cf. अतिवीर्यवर्धन भेषजे *Ki.* II 4) अनूपमस्य=नास्ति उपमा यस्य तस्य. The reading अनुत्तरस्य has the same meaning as that of the one in the text नास्ति उत्तरः (superior 'उत्तर प्रतिवाच्ये स्याद्भूषोदीर्घोत्तमेऽप्यवत्' *Fishra*) यस्मात् तस्य. दिव्ये=divine, celestial. मूर्धनि *loc. sing.* of मूर्धन्. This word has two forms for the *loc. sing.* मूर्ध्नि or मूर्धनि.

Translation.—Two streams of water white like moon-beams flowing from heaven and possessing the power of heat and cold fell on the glorious head of the match-less one to refresh his body.

38. Prose Cons.—अथ श्रीमद्विज्ञानं कनकोद्भवताम्रे वैदूर्यपादे शयने शयानं बुद्धं विपरयन् पद्महन्तः यशोधरः गंमुदितः सः तम्यौ ।

प०...सुः पयं हस्ते यस्य सः पद्महस्तः यक्षेश्वरः = यक्षानां ईश्वरः the lord of the *yakshas*. The Yakshas are a class of demi-gods who are described as attendants of *Kubera* the god of wealth. Kalidas has immortalised the Yaksha in his charming poem the *Meghaduta*.
ममुद्भितः highly delighted.

Trans.—Kubera stood gazing with delight at Buddha lying on a bedstead having a splendid canopy, bright golden parts, and feet inlaid with *lapis lazuli* stones.

37. Prose Cons.—मायातनूजस्य यस्य प्रभावात् प्रपन्नः गिरीभिः दिवौकसः खे पाण्डुरं आतपत्रं धारयन् बुद्धाय परमाश्रयः जेषुः ।

Notes.—दिवौकसः—दिवं लोकः देवां ते the dwellers of Heaven i. e. Gods. खे = in the sky 'नमोऽस्तुतिर्द्धं गगनमनन्दं सुरवल्लभं' *Ama*. पाण्डुरं white tinged with yellow हरिणः पाण्डुरः पाण्डु *Ama*. आतपत्रं = आतपात् त्रायवे इति that which protects from heat i. e. an umbrella.—बुद्धाय The dative is used according to *राष्ट्रकूटव्याख्या* *Pāṇi*. I. VI. 34 whereby the dative case is used of the person to whom *praise* etc. is to be conveyed.

Translation.—The gods, with their heads bowed down through the majestic lustre of the son of Māyā, supported a white umbrella in the sky and muttered the highest blessings on Buddha.

38. Prose Cons.—अतीतेषु बुद्धेषु कृताधिकाराः भक्तिविशिष्टचित्ताः महोरगाः धर्मविशेषतया यं व्याजयन् च मन्दारपुष्पैः समवाकिरन् ।

Notes.—धर्मं—तया—धर्मस्य (for Dharma see vol. X Sa. Bks. of the East) विद्ध्यः (special portion) तस्य तयां (तयं ardent desire from नृ 4th Conj. Parat. to wish ardently 'कामोऽभिनिवाप्तयंश्च' *Ama*.) अतीतेषु—(अतीतं dead, deceased). कृताधिकाराः—कृतः अधिकारः (watching over) देवां ते. भ०—चित्ताः भक्त्या विशिष्टा (characterised endowed with) भक्तिविशिष्टा; भ०विशिष्टं चित्तं देवां ते. महोरगाः—उरगा गच्छति इति उरगः the *n* is dropped according to the *Vārtika* on *Pāṇi* III, ii, 48. a Nāga or a semi-divine serpent महान्तश्च ते उरगाश्च महोरगाः व्याजयन् = fanned. मन्दारपुष्पैः—Mandāra is one of the five trees of Heaven supposed to be always in blossom. The other four are Hari-Chandana, Pārijata, Kalpadruma, and Santāna. समवाकिरन् Strewed, showered cf. अवाकिरन् वाक्यदाः प्रसूनः *Rag*. II.

Trans.—The great serpents who had the privilege of waiting on the past Buddhas and whose hearts were filled with extreme devotion out of an ardent longing for Dharma—the special Law—fanned him and showered Mandāra flowers on him.

39. Prose Cons.—तथागतोत्पत्तिगुणेन गुप्ताः विशुद्धगत्वाः च शुद्धाधिवासः देवाः रागे विगते अपि दुःखे ममस्य जगतः हितार्थे ननन्दुः ।

Notes.—तथा०—गुणेन—तथा (true) गतं (knowledge) तस्य उत्पत्तिः तस्याः गुणेन; or taking तथागत as one word to signify Buddha or according to Hopkins 'one who has come like' i. e. come to perfection like the preceding Buddhas ('सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः' *Arta*) तथागतस्य उत्पत्तिः birth of Buddha तस्याः गुणेन. विशुद्धगत्वाः=विशेषेण शुद्ध highly purified विशुद्ध; विशुद्धं मत्व (disposition, frame of mind) सन् 'द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्त्वभावयोः' *Medi.* येषां ते. शुद्धाधिवासः शुद्धः अधिवासः (abode, habitation from अधिवस् to dwell, to reside, cf. लक्ष्मीभूतौभोषितटाधिवासान् *Ma.* III, 71 also *Mal. Ma.* V. 8) येषां ते. रागे (rag feeling, emotion, interest) हितार्थे see St. 34 *supra*.

Translation.—Delighted by the fact of the birth of Tathāgata (Buddha) the gods who had pure minds and who resided in a pure place, though they had no mundane interest, were pleased at it for the sake of the welfare of this world drowned in misery.

40. Prose Cons.—यस्मिन् प्रसूते सति गिरिराजकीला (अपि) भूः वाताहता नौः द्रव चचाल । अनध्रात् गगनात् सचन्दना उत्पलपद्मगर्भा च वृष्टिः पपात ।

Notes.—गिरिराजकीला=गिरीणां राजा गि०—राजः म. कीलः (support, pillar, कीलोऽश्रितेजसि कफोऽग्निलम्भयोः शकौ *Haima*) यस्याः सा one who had the monarch of the mountains for her support. The mythological account that the world is held in position by the mountains is well-known. see stanza 10. वाताहता—वायेन आहता tossed by the wind. नौ *from* a ship. अनध्रात्—नासि अध्राणि यस्मिन् ततः तस्मात्. उत्पलपद्मगर्भा—उत्पलानि (blue-lotuses water-lilies) च पद्मानि च (the day-lotuses) उ०—पद्मानि तानि गर्भे यस्याः सा उ०—गर्भा.

Translation.—When he was born the earth though held fast by the monarch of mountains shook like a vessel tossed by the wind; from a cloudless sky there fell a shower perfumed with sandal and full of water-lilies and lotuses.

41. Prose Con.—दिप्यानि सूत्रानि अवपातयन्तः स्पर्शमुखाः मनोहाः पापाः वयुः सः एव सूर्यः अभ्यधिकं चकारो; अनीरितः सौम्याचिः अग्निः जज्वाल ।

Notes.—दिप्यानि *vide*, I. 25. सूत्रानि—flowers 'सूत्रं प्रसरपुष्पयोः' *Medi.* अवपातयन्तः causing to fall, see Stan. 38. स्पर्शमुखाः is a compound which can be reconciled by the rule आदिताभ्यादित्वात् सन्निपातः as in राजान् where the posteriority of the two members

of the compound is irregular. ववुः *per. 3rd plu. of वा 2nd Par.* to blow *cf.* दिशः प्रसेदुर्मरतो ववुः सुखाः *Ra. III, 14.* स एव सूर्यः the sun though the same. अनीरितः=न ईरितः (*p. p* of ईर् 1st *Par.* to set in motion, to agitate). सौम्याधिः सौम्या (pleasant, agreeable) अधिः (flame) यस्य सः.

Translation.—Breezes, which showered celestial flowers, which were agreeable to the touch, and refreshing to the body, blew on the sun, though the same, shone with greater brilliance, and the fire, though unstirred, gleamed with a gentle flame.

42. Prose Con.—प्रागुत्तरे आवसथप्रदेशे सिताम्बुः कूपः स्वयं प्रादुरभूत् यस्मिन् आगतविस्मयानि अन्तःपुराणि तीर्थे इव क्रियाः प्रचकुः ।

Notes.—आवसथप्रदेशे=आवसथम् (आवसथ residence; dwelling-place; *cf.* निवसन्नावसथे पुराग्रहिः *Ra. VIII, 14*) प्रदेशः (locality) तस्मिन्. प्रागुत्तरे the north-eastern. सिताम्बुः सिन् अम्बु यस्य सः having crystal-like water. स्वयं of itself, without any agency. प्रादुरभूत्—*Dori. 3rd per. Sing. of भू with प्रादुः 'to become manifest'.* आग०... यानि=विगतः स्मयः यस्मिन् कर्मणि विस्मयं (the condition in which there is no smile. This shows the condition of a man when he is struck with astonishment and his face is almost devoid of the expression of delight or satisfaction) आगत विस्मय येषां तानि who have been overcome with wonder. अन्तःपुराणि—The word means *lit.* 'the harem or gynæceum' by रूपेणा it is used here to indicate 'the inmates of the harem'. तीर्थे—(तीर्थं a holy place; a landing of a holy tank or a river-bed or a well. तीर्थयोर्ना जलावतारेण *Vishe. cf. कृततीर्थः पयसानिवाशयः Ki II, 3.*) क्रिया an expiatory or purificatory rite

Translation.—In the north-eastern part of the locality of the house there arose, of itself, a well having crystal-white water; in which the wonder-struck inmates of the gynæceum performed their purificatory rites as in a holy watering-place.

43. Prose Con.—च धर्माधिभिः दिव्यैः भूतगणैः (सह) तद्दर्शनार्थं मृशं पूरः आप कौतूहलेन एव च पादपानां सगन्धपुष्पैः (तं) प्रपूजयामास ।

Notes.—धर्माधिभिः धर्म एव अर्थः येषां ते धर्माधिभिः, तैः. दिव्यैः *vide. stanza I. 25.* भूतगणैः भूतानां (भूत a sentient creature *cf.* क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते) गणाः hosts, crowds. *cf.* मुष्णिगणगणनारभे *Hito.*), तैः The *instru.* is here in the sense of 'accompaniment'. तद्दर्शनार्थम्—तस्य दर्शनं तद्दर्शनं; तद्दर्शनाय इति तद्दर्शनार्थं. मृशम् *ind.* Excessive. पूरः the mass of water. आप=from आप *Par. 5th Conj.*

to obtain, to get. कौतूहलेन—with ardour, eagerness. सगन्धपुष्पैः गन्धेन सहितानि सगंधानि; सगंधानि पुष्पाणि येषां ते, तैः.

Translation.—The flow of water (in the well) acquired an excess to be able to behold him (Buddha) along the crowds of celestial beings who were seekers of the law of righteousness: that water, as it were, ardently worshipped him by means of the fragrant flowers of (the) trees.

44. Prose Con.—पुष्पद्रुमाः स्वं समीरणोद्गामितदिग्गुणं कुसुमं पुपुलुः भुजंगवृन्देन च पीतवातं मुमंभ्रमद्भ्रमवधूषणीतं [आसीत्] ।

Notes.—पुष्पद्रुमाः—पुष्पाणां द्रुमाः. Flowering trees. स्वं themselves, of their own accord. समी०—“गंधं—समीरणेन (by the wind, cf. दही-सुरोत्थेन समीरणेन Ku. I, 8) उद्गामितः (wafted, carried about) म०—उद्गामितः, सुपु गंधः सुगंधः; दिक्षु सुगंधः दिक्षुगंधः; स०—उद्गामितः दिक्षुगंधः; यस्य तत्. कुसुमं—The word कुसुम ‘a flower’ is used in the singular to denote the class, and may be looked upon as a noun of multitude on the analogy of “ जाल्यरेख्यायामेकस्मिन्वहुवचनमन्यतरस्याम् ” Pāṇi I, ii, 58. भुजंगवृन्देन—भुजंगानां (भुजंग=मुजेन कीदित्येन गच्छति असी भुजंग. The nasal after ज comes in by the Vārtika मृगशिर्षा वाच्य on Pāṇi III, ii, 38.) वृत्ः (a crowd, multitude, cf. यो वृद्धानि त्वरयति पथि आम्यता प्रोषितानां Me. II, 36), तेन. पीतवातं—पीत वात. कथा स्यात्तथा पी०—वात. The popular notion is that serpents subsist by inhaling the air and there seems to be such a strong belief in it that it has become the theme of a popular anthology ‘मयां पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते. सुमं० ‘धर्षितं=मुमंभ्रमन्त्य (wandering, whirling about) भृगाणां कवः तामा उपगीतं (humming) यस्मिन् यस्मिन् तपथा.

Translation.—The flowering trees burst, of themselves, into blossom whose fragrance was wafted in all directions by the wind, while the air which was accompanied by the humming of wandering bees was being inhaled by multitudes of serpents.

45. Prose Con.—कविकणसूर्यमृदंगगीतैः च वाणामुरजैरिभिः च पल्लवंशभूषितानिः स्त्रीभिः उभयपार्श्वः विराजितं तत् (मृदिकावटं) [आसीत्] ।

तू गीतानि च वृ०—गीतानि, तैः. वीणा०—दिभिः—वीणाः (lutes; these are stringed instruments used to regulate the pitch of the voice in singing. cf. उन्मगे वा मन्त्रित्वसने सौम्य निशित्य वीणान् । मद्रोवाकं विरचिनपदं गेयमुद्रातुस्मान् Mc. II, 23) च मुकुन्दाः (a kind of drum) च मुरजाः (a kind of drum, cf. मंगीताय प्रहृतमुरजाः Mc. II, 2) च—वीणा०—मुरजाः; ते आदयः येषां ते, तैः—वीणा० दिभिः. चल०—भूपिताभिः—चलन्ति च तानि कुण्डलानि च (कुण्डल is either a bracelet or an ear-ornament. It is more the latter; ear-ornaments are commonly worn by women and are suspended in such a manner that they move by the slightest motion of the face) चल०—कुण्डलानि, तैः—भूपिताः; तामिः चत्कु०—भूपिताभिः (कुण्डल कर्णभूषणाय पाशेऽपि बलयेऽपि च).

Translation.—There was the lying-in chamber which had, on both its sides, numbers of women adorned with moving ear-ornaments singing at times mingled with the sound of the Tūrya and Mridanga; and had the Veepa, Mukunda, Muraja, and other musical instruments.

46. **Frose Con.**—वंशकरां तौ ऋषी भृगुः अंगिराः वा यद्राजशास्त्रं न चक्रतुः तद् कालेन तयोः तौ मुनी शुक्रः च बृहस्पतिः च विचक्रतुः ।

Notes.—भृगु=one of the ten patriarchs and ancestors of the family of Bhṛigu said to have been produced along with flames 'सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुर्गन्मान् भृगुः गृह्ण' He is said to have been the teacher of the science of war. अंगिराः (अंगिरस=अंगारेषु यो बभूव मोक्षद्वारा *Āṅiru*,) a celebrated Rishi and the author of many Vedic hymns. He, too, is one of the ten Prajāpatis or progenitors of mankind. राजशास्त्रं Science of politics. शुक्र=The priest and preceptor of the Daityās. He is said to be the son of *Bhṛigu*. बृहस्पतिः The priest and preceptor of the Devatās and son of *Angiras*. He is said to have been the propounder of the science of government.

This and the next six stanzas are intended to convince the father that there was nothing to make him uneasy at the extraordinary incidents connected with the birth of Buddha. By the incidents narrated in these stanzas Shuddhodana is being convinced that a son's superiority is to be viewed with satisfaction.

Translation.—That Science of politics which the two sages, the founders of families,—viz. *Bhṛigu* and *Angiras*—did not make, was in course of time, made by their sons *Shukra* and *Bṛhaspati* respectively.

47. *Prose Con.*—यं नष्टं वेदं पूर्वं न ददधुः तं सारस्वतः पुनः च अपि जगाद तथा यं न वसिष्ठः न शक्तिः कृतवान् एनं व्यासः बहुधा चकार ।

Notes.—पूर्वं—ancestors. cf. अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि *Sha.* II, 16 ददधुः—the subject is to be taken as understood. it is 'people' or 'sages'. A legend is given in the Vishnu Purāna that 'during a great drought the Brahmans engrossed by the care of subsistence neglected the study of the sacred books, and the Vedas were lost. The Rishi Sārāswata alone kept up his studies and preserved the Hindu scriptures. सारस्वत—A sage who related the Vishnu Purāna to Parāshara; and a Vyāsa in the 9th Dvāpara age. वसिष्ठः one of the most celebrated Vedic Rishis, the author of several hymns of the Rīgveda, and a personage who played an important part in the early history of the Brahmanas. शक्ति=one of the 28 Vyāsās who are said to have been the arrangers of the Vedas in the different Manvantaras. व्यास Name of a celebrated sage, the son of Parāshara, by Satyawati. He had various names but came to be better known as *Vyasa* on account of his having been supposed to have arranged the Vedas in their present form, 'विश्वस्य वेदान् यस्मात्प तस्मात् व्यास इति स्मृतः'. बहुधा—in various ways

Translation.—Sārāswata again spoke out that *Veda* which was not seen on account of its having been lost. Likewise, Vyāsa arranged in various ways that which neither *Parishista* nor *Shakṭi* could do

48. *Prose Con.*—यत् च्यवनः महर्षिः न जग्रथ तत् पद्यं च बल्मीक-जातः ससर्ज; यन् चिकित्सितं च अग्निः न चकार तत् पथात् आग्नेयः ऋषिः जगाद ।

Notes.—च्यवन—a great sage of whom an account is found given at some length in the *Shatapatha Brāhmaṇa*. महर्षि—Vide St 2 *supra*. जग्रथ—per, 3rd per Sing of ग्रथ् to compose. पद्यं—a metrical composition. बल्मीकजातः=बल्मीकाद् (बल्मीक an ant-hill cf. बल्मीकायात् प्रभवति धनुः पण्डितस्य *Me* I, 14) जातः ब०—जातः one born out of an ant-hill. A Bramhapa boy was abandoned by his parents, and brought up to robbery by some mountaineers. Once he tried to rob a great saint who admonished him on the subject. He was seized with repentance and sat motionless repeating the inverted form of the word राम for so many ages that ant-hills covered him, whence he came to be called बल्मीकजात also बल्मीक. He is supposed to be the originator

of the *Anuṣṭubh* metre and a great composer in that metre. चिकित्सितम्—Therapeutics or the art of healing. अत्रि—A Prajāpati i. e. one of the mind-born progeny of Brahmā. Once he happened to be plunged in a gloomy burning abyss where his position was made tolerable by *Aśvinis*. His son was Soma. आत्रेयः—(अत्रेः अत्यं पुत्रान्) who was installed as the lord of herbs and plants and is looked upon as the propounder of the healing-art.

Translation.—That metrical composition which the great sage Chyavana did not do was brought out by an ant-hill-born, and that medical science which Atri did not form was afterwards given out by his son the sage *Ātreya*.

49. Prose Con.—हे राजन् यन् द्विजत्वं कुशिकः न लेभे तन् माघनं सूनुः अवाप ; इक्ष्वाकवः यां वेलं समुद्रे प्रयमं न बंधुः तां च सगरः दध्रे ।

Notes.—द्विजत्वं—द्विजस्य भावः अर्थात् the condition of being twice-born. A Brahman is said to be twice-born जन्मना माद्यनो जैवः संस्कारैर्द्विज उच्यते. कुशिक—The father, and according to some, the grand-father, of Vishvāmitra. माघनम्—साधन accomplishment; complete attainment of the object. अवाप—from आप् with अव. इक्ष्वाकवः the sons of *Iksvāku*—one of the ten sons of the law-giver Manu Vaivasvata—considered to be the first of the solar dynasty. He had one hundred sons according to *Vishnu Purāṇa*. वेलं—Limit, boundary. सगर—(गतेन नदितः, with नर poison) He was a king of the Solar race and was called so because he came out of his mother's womb along with the poison given to her by her rival. By his wife Sumatī he had sixty thousand sons. He performed 99 sacrifices but when performing the hundredth his horse was stolen by Indra. In searching for the lost animal the sons began to dig down towards *Pātāla*. In doing this they naturally enlarged the boundaries of the ocean vide *Ra. XIII*, 2 and 3.

Translation.—Oh king ! That Brahmanhood which was not attained by Kushika was acquired by his son. That bounding line to the ocean which was not put on by the *Iksvākus* was fixed by (their descendant) Sagara.

50. Prose Con.—अन्यैः अप्रामं योगविधौ द्विजानां (यन्) आचार्यकं (तन्) जनकः जगाम शीतरेः च वानि ख्यातानि कर्मानि तेषु शृणुदयः अवलाः वमूयुः ।

Notes.—योगविधौ—in the rules of meditation. Janaka was

celebrated for his profound learning and pious life. Through his pure life he reached the position of Rājārishi and the Brahmanas accepted his right to the position of a Brahman. He and Yādūyavalkya, who was his spiritual adviser, are said to have prepared the way for Buddha. See *Jñ.* VI, 1. द्विजानां विदे St. 49. आचार्यकं the proficiency of a spiritual teacher; hence, the position of a preceptor. जनकः The king of Videha and father of Sītā. शौरिः—शौरि the descendant of शूर viz. Vishnu or Krishna. शौरिः श्रीपतिः पुरषोत्तम. *Amar.* The latter sense is to be taken here. शूरादयः—शूरः आदौ येषां ते. Shūra was one of the Yādavas and grand-father of Krishna. अवलाः—(नास्ति बलं येषां ते) powerless, weak. The word अवला as a noun is usually applied to women on account of their physical weakness.

Translation.—Janaka gained the position of the preceptor of the twice-born in propounding the rules of Yoga—a position not attained by others. So also, (he gained a position) in regard to the famous deeds of Shaura wherein Shura and others became powerless (*fig.* women).

51. **Prose Con.**—तस्मान् वयः न प्रमाणं कालः न [प्रमाणं] कश्चित् चिन् लोकं श्रेष्ठ्यं उर्षति । राज्ञां ऋषीणां च हितानि पूर्वैः अकृतानि तानि पुत्रैः कृतानि ।

Notes.—तस्मान् therefore प्रमाणं Standard, criterion. कश्चित्—any one; the addition of चिन्, अपि, चन or स्विन् to the forms of हि gives it an indefinite sense. कश्चित्—Somewhere. श्रेष्ठ्यम्—Superiority; pre-eminence पूर्वैः—(पूर्वं a forefather cf. पद. पूर्वैः म निशामैः कवोष्णमुपमुज्यते *Ra.* I, 67). हित—anything advantageous.

Translation.—Hence, it is neither age nor time that is the criterion. Any one at any time obtains pre-eminence in this world. Those things of advantage to kings and Rishis which were not achieved by persons of old were done by their descendants.

52. **Prose Con.**—एवं तैः प्रत्ययितैः द्विजैः आश्वासितः च अभिनन्दितः नृपः मनसः अनिष्टां संकां विजहौ, अस्मान् मृशं ग्रह्यं आररोद् ।

Notes.—प्रत्ययितैः (प्रत्ययित् relied upon, confided in) अभिनन्दितः Congratulated, greeted. cf. “तापनीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला” *मनसः*—From the mind. The affix नञ् (नसिद्) has the sense of the ablative “from” cf. मूलनः, सर्वनः. It is sometimes used in the genitive sense, too, as in एतन्. अनिष्टां—न ह्य अनिष्टा, नां. अस्मान्—From this i. e. the birth of the son and the assurance. The

reading प्रदपमेवाधिकमा० is perhaps better, because the प्र imparts to the idea a greater force.

Translation.—The king, thus assured and congratulated by those trusted Brahmins, dismissed from his mind all unwelcome suspicions and from all this (mentioned above) he went up into an ecstasy (excess of joy.).

53. Prose Con.—प्रीतः (स वृषः) द्विजसत्तमेभ्यः सत्कारपूर्वं धनानि प्रददौ । यथोक्तः अयं भूमिपतिः भूयान् जरां एव च वनानि यायान् ।

Notes.—प्रीतः—Delighted, pleased; cf. प्रीतोऽग्नि ने पुत्र वर वृणीष्व *Ra. II*, 63. द्विजसत्तमेभ्यः—द्विजेषु सत्तमाः (मन् venerable, learned. The superlative affix त्म is added to impart the sense of extreme excellence, superiority.) The use of the Dative of the indirect object may be noted in the संप्रदान sense. सत्कारपूर्वम्—सत्कारः पूर्वः यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तथा; (पूर्व at the end of a compound signifies “accompanied by”. सत्कार respect, reverence.) भूयान्—for the use of the Poten. see Ap. Gui. p. 146. एव *past. par.* of ई to go, to reach.

Translation.—The King who was delighted gave wealth to those excellent Brahmins with due honour. May he become the ruler of the earth according to your words and may he retire to the woods when he attains old age

54. Prose Con.—अथो असितः महर्षिः निमित्तैः च तपोबलान् च जन्मान्तकरस्य तन्नम् इति बुध्वा सद्वर्मतर्पान् शाक्येश्वरस्य आलयं जगाम ।

Notes.—अथो Then, मंगलानन्तरारम्भप्रश्नकालत्वेन यथो *Am. cf.* अनुचरेण धनाधिपतेरथो म जगदे वचनं प्रियमादरात् *Ma. V*, 16. असितः—Name of Dewala or Nārada. निमित्तैः—(निमित्त is *lit.* ‘manifesting a sign’. It is any omen or indication)—By the indications, mentioned in the foregoing stanzas, such as the appearance of the well etc. तपोबलान्—through the power of penance. It is believed that penance and austerities impart the power of omniscience. जन्मान्तकरस्य—जन्ममरणादिरूपसंसारस्य अन्तं नाशं करोतीति जन्मा०—करः, तन्म्य of him who was the destroyer of birth, death, etc. in this mundane world. सद्वर्मतर्पान्—from the thirst for the excellent law. For तर्प see *I*, 38. शाक्येश्वर—King Shuddhodana. आलयं—to the mansion. All verbs implying motion govern the Accusative and sometimes the Dative.

Translation.—Then the great sage Asita having come to know, through the power of his penance and by the (supernatural) indications (mentioned above), the appearance in this

world, of him who was the destroyer of all (worldly) birth etc. went to the palace of Shuddhodana out of a craving for the law.

55. Prose Con.—ब्राह्मया धिया चैव तपः धिया च ब्रह्मविदां ज्वलंतं गौरवसत्कृतं तं सः ब्रह्मविद् राज्ञः गुरुः नरेन्द्रसद्यः प्रवेशयामास ।

Notes.—ब्राह्मया (ब्राह्म्य Relating to the supreme spirit; divine.) ब्रह्मविदां—*Gen. plu.* of ब्रह्मविद्=ब्रह्म वेत्ति इति one who knows ब्रह्मन् n. The Vedas, *cf. Ku.* VI, 16 and *Uttā.* I, 15, a theologian. गौरव-सत्कृतं=गौरवेण (गौरवः Respect, consideration; *cf.* प्रयोजनतापेक्षितया प्रभूणा प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु *Ku.* III, 1.) सत्कृतः (welcomed) तं; नरेन्द्र-सद्यः—(तद्यन् n. a mansion सद्यस्यान्मन्दिरे नीरे *Medi.*) प्रवेशयामास—*caus.* of विश् with=प्र caused him to enter.

Translation.—The preceptor of the King who was well-versed in the Vedās introduced into the royal palace, with all reverence and respect, him who shone, among those learned in divine lore, with the glory of the knowledge of the supreme spirit and ascetic observances.

56. Prose Con.—तपः प्रकर्षात् च जराश्रयात् च धीरः सः विद्वान् निःशंकतया एव कुमारजन्मागतहर्षवेगं पार्थिवान्तःपुरं एव विवेश ।

Notes.—तपःप्रकर्षात्=तपसः प्रकर्षं. (strength, power) तन्मात्. धीरः calm, grave सः refers to असिन. विद्वान्—*Nom Sing* of विद्स्. This is an irregular word. कुमार०=वेगम्—कुमारस्य जन्मना आगतः (arisen) हर्षस्य वेग. (impetuosity, force) यस्य तत्.

Translation.—That learned personage, who was calm through the force of penance and the weight of years, entered without hesitation the gynæceum of the royal mansion which was all astir with the joy at the birth of the prince.

57. Prose Con.—ततः नृपः तं मुनिं आसनमर्थं यथा सः रन्तिदेवः वशिष्ठं यथोपचारं पायार्घ्यपूर्वं सम्यक् प्रतिपूज्य निमंत्रयामास ।

Notes.—आसनमर्थं=आसने निष्ठति असी, सं. रन्तिदेव—Name of a King of the lunar race, sixth in descent from Bhārata, whose capital was Dashapur in Mālva. He possessed immense riches but spent them in performing sacrifices, and so great was the number of animals slaughtered during his reign, both in sacrifices and in his kitchen, that a river of blood from the hives is supposed to have flowed called Charmanvati, the modern Chambal *vide* Megh. 4. यथोपचारम्—according to the practice of showing respect (उपनार worshipping, showing respect). पायार्घ्यपूर्वम्=पार्थ

च अर्घ्यं च ते पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तथा. पाद is the water offered for washing the feet. अर्घ्यं—or अर्घ is a respectful offering of rice, Dūrva-grass, flowers, etc. अर्घः पूजाविधिः (of which the ingredients are आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सनपुलं यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घः प्रकीर्तितः॥) नदर्थं द्रव्यं अर्घ्यं *Sidd. Kau. cf. ददति तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलेर्मधुश्रुतः Uttar. III, 24*). मम्यक्—*inde.* correctly, properly, in due form. निमन्त्रयामास=Spoke, addressed. From मन्त्र with नि.

Translation.—Then, that king worshipped the sage, who was seated, according to the appropriate rites, with offerings of water and all ingredients just as Rantideva did in the case of Vasishtha, and addressed him thus.

58. Prose Con.—यत् मां दिदृक्षुः भगवान् उपेतः (तत्) धन्यः अस्मि, इदं मे कुलं अनुग्राह्यं । हे सौम्य किं करवाणि तत् आज्ञाप्यतां, जिप्योऽस्मि, त्वं विश्रमयितुं अहं (अस्मि) ।

Notes.—यत्—Since. दिदृक्षुः—द्रष्टुं इच्छुः. धन्यः—fortunate, blessed. अनुग्राह्यं—*pot. par.* deserving to be favoured. सौम्य—good sire. *cf. Me. I, 49 and II, 23*. करवाणि—*Pot. 1st per. sing.* of कृ to do. विश्रमयितुं—to place confidence in. अहं—Worthy of; entitled to.

Translation.—Since you have come here with the object of seeing me, Oh reverend Sir, I am fortunate; so is my whole family the object of high favour. Oh generous one! pray command me as to what I should do. I am your disciple, you are entitled to confidence.

59. Prose Con.—एवं सर्वेण भावेन मुनिः विस्मयोत्कुट्टविशालदृष्टिः सः नृपेण यथावत् उपनिमंत्रितः सन् गंभीरधीराणि वचांसि उवाच ।

Notes.—भावेन—With sincerity, or devotion *cf. आत्मानुचरस्य भावं विहासमाना Pa. II, 26*. यथावत्—*ind.* rightly, properly. उपनिमंत्रित invited. विस्म—दृष्टिः विस्मयेन उत्कुट्टा च विशाला दृष्टिः यस्य सः. गंभीर-धीराणि—Earnest and well-pondered. वचांसि—(वचन् n. word).

Translation.—The sage, with his large eyes, opened wide with wonder, having been thus appropriately inaugurated, with all devotion by the King, uttered earnest and well-pondered words.

60. Prose Con.—महात्मनि प्रियातिथौ लाग्निनि धर्मकामे त्वयि एतद् उपपन्नं यत् मयि ते मत्त्वान्वयज्ञानवयोरुत्पन्ना ज्विक्वा मतिः स्यात् ।

Notes.—महात्मनि—महान् आत्मा यस्य सः Large-minded, magnani-

mous. *cf.* द्विषति मन्दाश्चरितं महात्मनां *Ku.* V, 75). प्रियातिथौ—प्रियाः अतिथयः (अनति गच्छति इति अतिथिः. *Una* IV, 2. *lit.*—a traveller; accord. to Manu एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः १ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥) यस्य तरिमन्. धर्मकामे—धर्मे कामः यस्य तरिमन्. उपपन्नं=Right, fit, proper. सत्त्वान्व०नुरूपा—सत्त्वं च (mind, heart, nature) अन्वयश्च (progeny, race, family) ज्ञानं च वयश्च, एतेषा अनुरूपा fit, suited to. स्निग्धा—affectionate, devoted. *cf.* स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽर्पिनयने *Sha.* II.

Translation.—This is proper for thee—who art high-minded, fond of guests, liberal, and art ardent after duty—that thy mind should be thus devoted towards me in full accordance with thy nature, family, wisdom, and age.

61. Prose Con.—तत् एतत् धर्मं येन सूक्ष्मेण धर्मेण ते नृपर्षयः धनानि अपास्य नित्यं विधिबद्धं यजन्तः विभवेः दरिद्राः तपोभिः आढ्याः बभूवुः ।

Notes.—सूक्ष्मेण धर्मेण by accurate rule of conduct (सूक्ष्म fine, very accurate) नृपर्षयः नृपयिः नृपाणां ऋषिः or नृपशामौ ऋषिश्च by “विशेषं विशेषेणेति बहुलम्” *vide* note on महर्षि *St.* I 2. अपास्य—casting away, flinging away *cf.* किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धक्योभि बल्लवं *Ku.* V, 44 विधिबद्धं *ind* विधिर्बद्धं, by तदर्थम् *Pāṇi.* V i, 117. in conformity to prescribed rules. विभवेः by means of विभव=wealth, riches *cf.* अननुप विभवेषु ज्ञातव्यः सन्तु नाम *Sha.* V, 8. आढ्याः=possessing abundance of, hence, ‘rich in.’ In such cases it governs the *instru* or *locative*.

Translation.—This is that course of conduct by the accurate rule of which, the seer-kings (of old) rejecting all wealth, and performing sacrifices according to prescribed rules, became poor in wealth but rich in religious penances.

62. Prose Con.—मम उपयाने तु यत् प्रयोजनं तत् शृणुष्व मे प्रीतिं उपाहि तव तनयः बोधाय जातः इति दिव्या वाक् मया दिव्यपथे भुक्ता ।

Notes.—उपयाने—उपयान = Approaching, coming near, *cf.* हस्त-ययाने त्वरीता बभूव *Ku.* VII, 22 मे is to be construed as if it were ममः from me प्रीतिं—(प्रीतिः Satisfaction, gratification. *cf.* वा न. प्रीतिर्दिक्ष्याथ तदनुयानमेषा *Ku.* VI, 21) उपेहि—acquire, gain. दिव्या supernatural वाक्—Noun *Sang.* of the irregular वाक् *sem.* *Nipēch* दिव्यपथे—दिव्यपथौ (relating to दिव् i. e. heaven) एषा च दिव्यवाक्. (The word एदिन् becomes एष or more accurately takes as also the words ऋ, पू, श्र and धृ at the end of a compound accord to ऋपूश्रधृः पदान्तांशु *Pāṇi.* V, iii 74) उगित्. बोधाय जातः Born for giving instruction.

Translation.—Hear the motive my coming here and let me have (be assured of) thy gratification (at it). I heard a superhuman voice during my heavenly progress that thy son has been born for the sake of (imparting) knowledge (to the world).

63. Prose Con.—तन् वचः श्रुत्वा च ततः मनः युक्त्वा निमित्तैः श्रुत्वा समुच्छिन्नस्य शक्रध्वजस्य इव शाक्यकुलध्वजस्य दिग्भया उपेतः अस्मि ।

Notes.—वचः—accu. sing. of वच् n. speech. ततः—thereat. युक्त्वा—(from युज् 7th Conj. *Ubha* to join) directing, concentrating; cf. मनः संदम्य मन्त्रितो युक्त आनीत मन्तरः *Bhag.* VI, 14). निमित्तैः *cild* I, 54. समुच्छिन्नस्य—(from समुच्छिन्न I St. *Ubha* to erect, to raise or set up). शक्रध्वजस्य (शक्र *Indra*; दिशुर्ध्वः शक्रः शक्रमनुविद्यमानः *Amar.*) शक्रस्य ध्वजः (banner) तस्य. उपेतः (vide St. 3) have come.

Translation.—Having heard that voice, and having concentrated my mind on it and ascertained its correctness by the indications (that I observed), I have come here to see the banner of the race of Shākhyas, as if it was, like the erected banner of Indra.

64. Prose Con.—इति एतन् एवं वचनं निशम्य प्रहृष्टमग्नौ मतिः नेन्दः प्रशान्तं धान्यं कुमुदं कुमारं तपोधनाय संदर्शयामास ।

Notes.—इति—This particle is used in various senses such as 'इति स्वल्पे साक्षिणे विवशानिने मे । हेतौ प्रकारप्रत्ययप्रकाशेयवधारणे' ॥ Here it is used in the sense of 'thus' to indicate conclusion. निशम्य—Having heard from निश् 4th conj. *Paras.* to hear. प्रहृष्ट—मतिः प्रहृष्टेन हृष्टः प्रहृष्टः, तेन संक्रान्ता (agitated, excited) मतिः यस्य = धान्यं कुमुदं धान्याः (धानी a wet-nurse) अंके (m. & n. a lap) सुप्त, तं. प्रशान्तं—calmly. कुमारं—to the prince. तपोधनाय—तपः धनं यस्य सः.

Translation.—Having heard this speech (of the sage) the King whose mind was excited with excess of joy showed the prince who was sleeping calmly on the lap of the nurse to him whose sole wealth was penance.

65. Prose Con.—चक्रांघ्याद् तथा जालवदवनदाः पुटिपानिपादं सौमं श्रुत्वा वारणवत्तिकोशं राजमुतं सः महर्षिः सविन्मथं दर्शय ।

Notes.—चक्रांघ्यां...द्—चक्रं अंकाः (a mark, sign of. अट्टमं अंकां पदवीं त्वान *Ra.* VII, 9.) यतोः त्रीं, चक्रांघ्यां पादौ यस्य तं. Hindu poets reckon thirty-two marks on the body as indicative of future greatness. Among them circular lines delineated on the hand, according to *Vishṇu Purāṇa*, are indicative of a future emperor. Similar lines on the soles of the feet, too, are looked upon as equally auspicious. जालांघ्यां...पादं—जालवद् अवनदाः (bound together; from

अवनह् 4th Conj. *Ubha.* to bind together) जांनदाः अगुल्यः यमिन् तत्र जांगुलि, (Webbed feet and webbed hands are said to be indicative of great valour as being characteristic of Nara and Nārāyana). पाणी च पादौ च पाणिपाद (a Dvandva compound *accord.* to the rule इदंश्च प्राणितूर्यसेनांगाना *Pāṇi.* III, IV, 2.); जांगुलि पाणिपाद यस्य तं. सोर्णभ्रुवं—ऊर्णदा (ऊर्णा the fine line of hair between the eyebrows ऊर्णा मेपादिलोमि स्यादावर्ते चान्तराभ्रुवोः *Amar.*) सहिते भ्रुवौ यस्य सः, तं. The streak of hair between the eyebrows curled in the centre is looked upon as the mark of greatness. वारङ्कोशं=वल्ते. (वस्ति abdomen, pelvis; वस्तिर्नाभिरथ. *Ama.*) कोशः (a covering) वस्तिकोशः the skin of the lower part of the body; वारणस्य (वारण an elephant) इव वस्तिकोशः यस्य सः, त. महर्षिं—महान् चासौ ऋषिश्च महर्षिः.

Translation.—The great sage looked with wonder at the prince, the soles of whose feet were marked with the ‘discus-lines,’ the fingers of whose hands and feet were drawn together by the web membrane, who had a fine streak of hair between the eyebrows, and who had the skin on the lower portion of the abdomen like that of an elephant.

66. Prose Con—देव्यङ्गसंविष्टं अग्निसूनुं इव धान्यङ्गसंविष्टं च एनं अवेक्ष्य पद्मान्तरिताश्रिताश्रुः सः बभूव । निधस्य एव त्रिदिवोन्मुखः अभूत् ।

Notes.—धान्य ..संविष्टं=धान्या अङ्ग, तस्मिन् संविष्ट, तम्. देव्यङ्गसंविष्टं =देव्याः (देवी name of Durgā) अङ्गे संविष्ट (sleeping, lying down cf. संविष्टः कुशगदने निशा निनाय *Ra.* I, 95) अग्निसूनुम्=The god of war—better know as Kārtikeya—generated from the vivifying principle of Shiva cast into Agni (fire) who, unable to retain it, cast it into Gangā On the banks of the river was born on a bed of reeds the beautiful boy who was destined to be the destroyer of Tarakāsura When born he was nursed by six nymphs called the Kṛttikā each of whom called him her son and offering her breast the child assumed to himself six mouths and received nurture from each. पद्माङ्गं—श्रुः=पद्मभिः (पद्मन् the eyelash cf. चक्षुः खेदात्सन्तिलगुग्भिः पद्मभिश्छादयन्ती *Me.* II, 27.) अन्तरितानि (concealed, screened cf. नभिर्नापान्तरितं श्रियसहचरमपदवती *Sha.* IV.), अश्रितानि (graceful, pretty, or it may be taken to signify ‘strung or woven—गुप्त’ as explained by Mallanāth in *Ra.* VII, 10) अश्रुणि यस्य सः. त्रिदिवोन्मुखः=त्रिदिवे (त्रिदिव heaven, स्वर्ग्यं स्वर्गनाकत्रिदिवदिग्दालयाः *Ama.*) उग्रत मुने यस्य सः.

Translation.—On beholding him sleeping on his nurse’s lap like *Agnisūnu* sleeping on the lap of *Pārvatī* he had a string of

tears (in his eyes) shaded by (his) eye-lashes; then heaving a sigh he turned up his face towards heaven.

67. Prose Con.—अनितं अधुपरितुलितं दृष्ट्वा पुत्रस्य जेहात् नृपः चक्रे । आनतांगः च प्राञ्जलिः बाष्पनिस्तब्धकंठः समद्वन्द्वं पप्रच्छ ।

Notes.—अनितं—The sage Asita अधुं...हं—अधुनिः परितुलितं (filled) अक्षिणी यस्मिन् कर्णे दिव्या. आनतांगः आनतं अंगं येन सः one with his body slightly bent forward out of respect; making a respectful bow; cf. शिवः शक्तिपुराणः Ra. I, 92). प्राञ्जलिः—प्रक्षाल्य अङ्गुली देन सः who held forth folded hands in supplication. बाष्प...कण्ठः बाष्पेन (with tears) निस्तब्धः (choked) कण्ठः यस्य सः (cf. कंठः संनिवृत्तबाष्पवृत्तिकण्ठः Sha. IV, 5). समद्वन्द्वम् ind. गदनेन सहितं यथा स्वात्था with a faltering voice. cf. विष्णुसप्तमं बाष्पगददम् Ra. VIII, 43.

Translation.—Beholding (the sage Asita) with his dark eyes filled with tears, the King was agitated through his love for his son; with a respectful bow holding forth folded hands he asked him with a voice choked with tears.

68. Prose Con.—हे धीर मुने यस्य स्वल्पान्तरं वपुः यस्य च बहुदुर्लभं दीप्तं जन्म यस्य भाविनं अर्थं उत्तमं तं प्रेक्ष्य तव बाष्पः कलान् (तव) आस्य ।

Notes.—स्वल्पान्तरं—स्वल्पं अन्तरं (space, area cf. मृगालयत्रान्तरान्तरान्तरं Ku. I, 40) यस्य तव. अर्थं—purpose, object.

Translation.—Oh patient sage! Pray do say why for your tears on beholding he whose body is yet small, whose brilliant birth has been so wonderful, and whose future is to be so excellent (as narrated by you)

69. Prose Con.—हं भगवन् अपि वृन्तारः स्थिरायुः मम शीघ्राय प्रभूतः न कश्चित् । मे कथंचिन् सलिलाञ्जलिः लब्धः इमं कालः पातुं न शक्नुमि ।

Notes.—अपि *vide* note St. 70. स्थिरायुः—स्थिरं (certain, sure) आयुः यस्य सः. न कश्चित्—कश्चित् implies some hope expressed by the speaker and has the sense of 'I hope that'. It is interrogative in form in which the answer is 'yes' or 'no' according to the form of the question cf. कश्चित् बाष्पादिस्पर्शवत् आश्रमपादपानां Ra. V, 6. *vide* Ap. Gu. p. 186. मे—मया. कथंचिन्—some-how, with great effort. cf. कथंचिदीक्षा मनसां वपुः Ku. III, 34. सलिलाञ्जलिः—सलिलस्य अञ्जलिः an offering of water; see Sha. VI. An अञ्जलि is the hollow formed by the two hands, and one of the rites which a son is expected to perform is to offer these hollow-fuls of water mixed with sesamum to the parents. This is considered an essential

offering and various rules are enjoined in this connection. (vide Ku IV, 37, Manu III, 223 and Mon. W. I. W. pp. 209, 255.)

कालः—The god of death i. e. Yama. इमं refers to मण्डिलाजलिः. Although the text has ज्ञातुं I have adopted पातु since ज्ञातु makes no sense whatever. न खलु The Gana Ratna Ma. gives the following senses of खतु—‘निषेधवाक्यान्कारजिज्ञासांनुनयनियमनिश्चयहेतु-निषादेयुः.’ Of these जिज्ञासा ‘an inquiry’ is the sense here cf. न खतु सा अभिक्रुद्धो गुरुः Vikra. III.

Translation.—Oh sire! is my prince to be long-lived? I hope he is not born to give me pain. It is not I hope that Yama is going to drink off the handful of water which I have secured with great effort.

70. Prose Con.—अपि मे यशसः निधानं अक्षयं, मे अन्वयसंप्रसारः ध्रुवः कश्चित्; सुप्ते अपि पुत्रे अनिमिषकचक्षुः परत्र सुखं अपि प्रयास्यामि।

Notes.—अपि—This is evidently better than अस्ति. This particle has very many senses in which it is idiomatically used in Sanskrit ‘गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासभावनात्वपि’ *Ama*. Here it is used in the sense of प्रश्न or asking a question e. g. अपि तपो वर्धते *Sha.* I. In such cases it is generally used at the commencement of a sentence. यशसः—*gen. sin* of यशस् fame निधानं—a reservoir cf. निधान धर्माणां *Ganga.* 18 अक्षयं—नान्नि क्षयः यस्य तत् imperishable. अन्वयसंप्रसारः—अन्वयस्व (अन्वय family, race ‘कुलान्यभिजनान्वदौ’ *Ama.* cf. रूपाणां अन्वय वक्ष्ये *Ra* I, 9.) संप्रसार Continuity, extension ध्रुवः—stable, perpetual cf. इति ध्रुवेष्ट्यामनुशामती सृतां *Ku.* V, 5 कश्चित्—*vide* st. 69. अनि०. चक्षुः—निमेषरहित अनिमिष. (निमिष is the moving of the eyelids, hence अनिमिष steady, अनिमिषं एक चक्षुः यस्य स=one whose eyelids did not move. It is said the eyelids of the gods are motionless. परत्र—*ind.* in another world, in a future birth cf. अविभज्य परत्र तं मया महितः पास्यसि ते सदान्धवः *Ku.* IV, 37.

Translation.—Is the depository of my fame imperishable, is the continuity of my line stable; and shall I, who am ever vigilant with an unclosed eye while my son is asleep, easily go to the other world.

71. Prose Con.—हे विभो मे जातं कुलप्रवालं अकुलं एव परिशोष-भाणि न कश्चित् तत् क्षिप्रं मूर्हि मे दाग्निः नास्ति गुप्ते बान्धवानां श्रेष्ठं हि वेत्ति।

Notes.—जातं—born, *f. p.* of जन् to be born. कुलप्रवालं—कुलस्य प्रवालः (Sprout, shoot) त. परिशोषभाणि—परिशोषः (act of drying up or withering) भाणः दम्भ तत् परि०—भाणिन्. न कश्चित्—*vide* st. 69. क्षिप्रं—*ind.* at once; लघुक्षिप्रमर्दुनम्.

Translation.—Oh sire! I hope the sprout of my family which is just born is not to wither up without being fully blown out. Do speak out quickly. I have no ease of mind. Thou very well knowest the attachment of relatives towards a son.

72. Prose Con.—इति अनिष्टबुद्ध्या आगतावेगं नरेन्द्रं बुद्ध्या सः मुनिः वभाषे नृप ते अन्या काचिन् मतिः मा भूत् यत् (अहं) अवोचं तत् निःसंशयं अस्ति ।

Notes.—आगतावेगं—आगतः आवेगः (agitation) यस्य तं. अन्या—unusual, unfavourable. मतिः—idea, notion *e. g.* निश्चिरहो बलवानिति ये मतिः *Niti. 91.* माभूत्—मा अभूत् 'The augment of the Aorist is usually cut off after the particle मा or माम्. In the second person this tense with the augment so cut off has the sense of the Imperative Mood' *Apte. cf.* मा ते मलीमसविकारघनामतिभूत् *Mala I.* ये व्याहाराम्हेषु मा संशयोभूत् *Ulla. IV.*

Translation.—Finding the king seized with restlessness through a notion of some calamity the sage said—Oh King! Let there be no unfavourable idea (in your mind). What I said is certain.

73. Prose Con.—अस्य अन्यथात्वं प्रति मे विक्रिया नहि मे यातुं कालः इति स्त्रां वंचनां प्रति विह्वलः अस्मि अयं च अमुलमस्य जन्मधनस्य बोद्धा जातः ।

Notes.—अन्यथात्वं—the condition of being something else (than the true one). विक्रिया—विशेषा चात्सी क्रिया च peculiar action. यातुकालः The infinitive is used according to the Sutra. कालमय-वेत्तासु तुमुन्—*Pan III, iii, 167.* विह्वलः—distressed, grieved नून सहानेन विद्योगविह्वला *Ma. XII, 63.*

Translation.—My peculiar conduct is not connected with anything untoward to this (child). Since it is my time to depart I am distressed at my own disappointment (on account of not being able to stay longer with this boy). This (child) who is born will be one who will comprehend this difficult (problem of) life and death.

74. Prose Con.—विषयेषु अनास्यः राज्यं विहाय हि तर्तिः यन्नः तत्त्वं अधिमय्य जगति मोहतमः निहन्तुं अयं ज्ञानमयः मातुः ज्वल्लिप्यति हि ।

Notes.—विषयेषु—Worldly pleasures, (generally in the plural in this sense) *cf.* निषयव्यावृत्तमनूहः *Vikra. I, 9.* अनास्यः—नास्ति आम्ना (consideration, longing for, care) यस्य सः. मोहतमः—मोहः

(Delusion of the mind which prevents one from discerning the truth and makes him believe in the reality of worldly objects and be addicted to the gratification of sensual pleasures) एव नमः (darkness) ज्ञानमयः=ज्ञान प्रचुरं यस्मिन् ज्ञानमयः. The termination मयद् is added in the sense of 'profusion, excess.' *Pani* IV. iii, 82. सूर्यः=मरत्याकाशे wherein the रूप is added to denote agent; or सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति इति मयः.

Translation.—Indifferent to all worldly objects, having forsaken his kingdom, and having attained the highest truth by strenuous efforts, this (prince) the very sun of knowledge, for a fact, shines forth to destroy the darkness of illusion in this world.

75. Prose Con.—व्याधिविकीर्णकेनात् जरातरंगात् मरणोपवेगात् दुःखार्णवात् उद्यमानं आर्तं जगत् अयं ज्ञानमहाप्लवेन उत्तारयिष्यति ।

Notes.—व्याधि० . केनात्—व्याधय (physical ailments as opposed to आधि. cf. आधिव्याधिशूनैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते *Vair.* 105) एव विकीर्णकेनः यस्मिन् तस्मात्. जरातरंगात्—जरा एव तरंगः यस्मिन् तत् cf. तुष्णारगाकुला *Pan.* 15. मरणोपवेगात्—उग्रश्वासौ वेगश्च उपवेगः, मरणस्य उपवेगः यस्मिन् तस्मात्. दुःखार्णवात्—दुःखस्य अर्णवः (ocean अर्णोति सन्ति यस्मिन्. The dropping of म and its replacement by व is accord. to *Ārtika* अर्णमो लोपश्च on केनाद्रान्यतरस्याम्. *Pani.* V, ii, 109 'उदन्वानुदधिः सिन्धु' सरस्वान्मागरोर्णवः' *Ama* Sanskrit poetry abounds in expressions where अर्णव and its synonyms are used to express profusion or greatness; cf. समारर्णवः, शोकसागरः, मोहार्णवः etc.) तस्मात्. उद्यमान—*Prepas. par.* of वह् to bear. आर्तम्—Distressed, afflicted, cf. कौशरो-धार्तचेतसि *Jn.* II, 46. ज्ञानमहाप्लवेन—महान् वासौ प्लवश्च महाप्लवः (प्लव a boat उडुप तु प्लव. कोलः *Ama* cf. सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरयिष्यति *Bha. G.* IV, 36) ज्ञान एव महाप्लवः तेन.

Translation.—He will carry across this distressed world which deserves to be delivered by the knowledge-boat from the ocean of misery which is covered with foam in the form of sickness, old age for its waves, and the dreadful rushing onflow in the form of death.

76. Prose Con.—अस्य प्रज्ञावुवेगां स्थिरशीलवप्रां समाधिर्दालां व्रत-चक्रवाकां प्रवृत्तां उत्तमां धर्मनदीं नृष्णादितः जीवलोकः पास्यति ।

Notes.—प्रज्ञा०...वेगाः=प्रज्ञा (intelligence, wisdom) एव अम्बु (water) तस्य वेगः (rush, flow) यस्यां ता. स्थिर०...वप्रां=स्थिर च तत् शीलं (n. good disposition, character, शील स्वभावे सङ्गते *Ama.* cf. शीलं परं भूषणे *Āiti.* 82) च; नन् एव वप्राः (embankment; the side of a river-basin. वप्रां प्राकाररोधमोः *Pan.* cf. वप्रान्तः रमन्तिविवर्तनं पयोनिः *Ki.* VII, 11) यस्या-

मा तां. समा०...शीतां—ममाधिना (समाधिः [from मनाधा 3rd Con. Ubha. to concentrate, fix steadily]—perfect absorption of thought into the one object of meditation i. e. the supreme spirit) शीता, नां. व्रत०...चाकां—वनानि (religious observances) एव चक्रवाका यस्याः नां. The Chakravāka is supposed to be the red-goose (*Anas casarka*). The male and female of these birds keep together during the day and are looked upon as patterns of constancy and connubial affection; but the legend is that they are doomed to pass the night apart. Accordingly as soon as night commences, they take up their station on opposite banks of a river and call to each other in piteous cries." प्रवृत्तां—unimpeded cf. *Bhag. G. XVII, 24*. धर्मेनदी—धर्म एव नदी तां. तृष्णा-दितः—तृष्णा अर्दितः (afflicted, tormented; from अर्द 1st conj. Pa.) जीवलोकः—the animal world. Compare with this आग्रा नाम नदी etc. *Niti*.

Translation.—The animal world, tormented with thirst, will drink of the unimpeded excellent stream of the Law rushing with the water of wisdom, enclosed within the banks of steady good disposition, cool with contemplation, having religious observances for ruddy geese.

77. Prose Con.—हि एषः मार्गप्रवेष्टेभ्यः अध्वगेभ्यः इव संसारकांतार-पथस्थितेभ्यः दुःखादिनेभ्यः विषयावृत्तेभ्यः विमोक्षमार्ग आह्वयाम्यति ।

Notes.—अध्वगेभ्यः—अध्वान् (अध्वन् m. a way,) गच्छति अमौ अध्वगः (अध्वनीनां अध्वगोऽध्वन्यः *Ana*). संसा०...स्थितेभ्यः—संसारः एव कांतारः (a dense forest; महारण्ये दुर्गमपथे कान्तारः पुनर्पुनरुक्तं *Ana*.) तस्य पन्था (पथिन् a path. The word पथिन् becomes पथ at the end of a compound). सं—पथः; तस्मिन् स्थितः, तेभ्यः. This compound belongs to that class which is technically known as the आहिताध्व्यादि. विष...तेभ्यः—विषयैः (by sensual pleasures, objects of sense) आह्वानः (surrounded), तेभ्यः विमोक्षमार्गम्—the path of liberation.

Trans.—This (child) will proclaim the way of deliverance to those standing on the path of the forest of worldly existence, tormented with troubles, and surrounded by sensual pleasures, as (is done) to travellers who have lost their way.

78. Prose Con.—लोके विषयेभ्यः न रागादिना निदधमानाय जनाय आतर्पते दृष्ट्वा महानेप इव अयं धर्मदृष्ट्वा प्रह्लादं आधासति ।

Notes.—लोके—in this world लोकानुबन्धने जने *Ana*. विषये—विषयः (worldly or sensual objects. There are five विषय corresponding to the five organs of sense) एव दग्धमानि (faggots, fuel

इन्धन स्वेध इध्म *Amā.*) यस्य तेन. रामाग्निना—राम (passion, pleasure, cf. एको रागिणु राजते *Bhar.*) एव अग्निः, तेन. आधास्यति—will produce, will impart. (आधा 3rd conj. *Ubha.*) in this sense the verb governs the dative, genitive, or locative.

Translation—In this world this (child) will engender excessive delight by showering (his) law among the masses who are being burnt with the fire of desire enkindled by the fuel of sensual objects as a great cloud does (with its shower) at the close of the hot season.

79. Prose Con.—अयं दुरासदेन उत्तमेन सद्धर्मताडेन प्रजानां अपयानहेतोः तृष्णार्गलं मोहतमः कपाटं द्वारं विपाटयिष्यति ।

Notes—दुरासदेन—दुःखेन आसाधने असौ (unapproachable, difficult to be gained at cf. स बभूव दुरासदः परैः *Ra VIII, 4* सद्धर्मताडेन—सद्धर्मः एव ताडः (a blow, a knock) अपयानहेतोः—(अपयान—Escape, flight, अपयानस्य हेतुः (object, motive) तस्य cf. अल्पस्य हेतोर्बहुं हातुं सिध्यन् *Ra. II, 47.* तृष्णार्गलं—तृष्णा (thirst or greed of gain cf. तृष्णा छिदि *Bhartri* न भोगतृष्णया *Ra VIII, 2*) एव अर्गलः (a wooden bolt or long spar of wood which can be laid across the shutters and thus secure them). मो० -कपाटं—मोहः एव तमः मो०—तमः; मो०—तमः एव कपाटः or मोहश्च तमश्च मोहतममि, ते एव कपाटौ (panels, shutters cf. दन्तिदलकपाटः *Ma XI, 60*) यस्य तत् द्वारं—a gate, a door-way; cf. द्वार द्वार प्रवृत्तो वरमुदरदरिपूरणाय *Bhartri.*) विपाटयिष्यति—Will open cf. with this stanza *Bhartri's* line स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुधर्मोऽपिनौराजितः.

Trans.—This (child) will open, by the excellent stroke of the good Law which is so hard to get, for the escape of the people, that door whose shutters are delusion and ignorance, and the bolt is cupidity.

80. Prose Con.—एषः धर्मराजः संबोध्य दुःखाभिभूतस्य निराश्रयस्य प्रमोहपाशैः परिवेष्टितस्य लोकस्य बन्धनमोक्षं करिष्यते ।

Notes.—संबोध्य—By instructing. दुःखाभिभूतस्य—दुःखैः अभिभूतः (defeated, overcome), तस्य. बन्धनमोक्षं—बधनात् मोक्ष (deliverance). Deliverance from the trammels of this world.

Translation.—This King possessing Dharma will, by preaching, achieve the deliverance from its bonds that world, which, is circumvented by webs of its own delusion, which is helpless and which is overcome by misery.

81. Prose Con.—नत् इमं प्रति शोकं मा कृपाः । हे गौम्य मनुष्य-ज्योके मोहेन वा कामगुरीः वा मदात् यः अस्य नैष्टिकं धर्मं न धोष्यति नः शोच्यः हि ।

Notes.—माकृथा: *vide* *Sta.* I. 72. वा=or; an alternative conjunction. “वा समुच्चय एवाधे उपमानविकल्पयोः”. नैष्ठिकं—a. highest, perfect. शोच्यः *Pot Pas Par.* by the addition of य conveying the sense of ‘must’ or ‘necessity’. For fuller explanation *vide* *Ap. G.* § 155.

Translation.—Therefore, do not be sorry for him. Oh good lord! He who will not give his ear to the most perfect Law of his either through illusion or the pleasures of desire or through arrogance in this mortal world should be pitied.

82. Prose Con.—अतः तस्मात् गुणात् भ्रष्टस्य मे ध्यानानि लब्ध्वा अपि अकृतार्थता एव । तस्य धर्मस्य अश्रवणान् त्रिदिवे अपि वासं विपत्तिं अहं मन्ये हि ।

Notes.—तस्मात् गुणात् i. e. the acquisition to be gained from धर्म. भ्रष्टस्य—Fallen अकृतार्थता—the condition of not having fulfilled (my) purpose. त्रिदिवे—त्रिदिव The heaven. “ब्राह्मवैष्णव-रीद्रमेतेन सार्विकराजमतामसमेतेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति, प्रकाशते वा.” लिम्बध्वजवन्मासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः.

Translation.—Therefore, since I have fallen from the acquisition to be gained from it (Dharma), although I have secured the various contemplations yet mine is the condition of not having fulfilled my purpose. In consequence of not having heard his Law I consider my residence even in the Heaven to be nothing but misery.

83. Prose Con.—इति श्रुतार्थः समुहत् सदारः नरेन्द्रः विपादं त्यक्त्वा समुदे । एवंविधः अयं मम तनयः इति मः स्वां सारवत्तां मेने हि ।

Notes.—श्रुतार्थः—श्रुतः अर्थः (explanation) येन. समुहन्—(सुहन्=गोभन हृदयं अस्य) सुहृद्भिः सह इति समुहन्. सह forming the first member of a compound becomes स by *Pāṇ.* VI. iii. 78-80. सदारः=दरिः सह इति. The word दरि is always in the plural. विपाद Dejection, depression of spirits. cf. विपादे कर्तव्ये विरहनि अजः प्रत्युत सु *Bhar.* एवंविधः (एव an *ind.* frequently used in the sense of ‘in this manner’ ‘एव प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे’.)

Translation.—Having heard this explanation, the king, with his friends and his queens, abandoned all dejection and was rejoiced; and thinking ‘such is my son’ he considered that excellence was his own.

84. Prose Con.—आर्येण मार्गेण मः यास्यति न सलु असी अग्रिय-धर्मपक्षः इति नरेन्द्रः हृदये मलं चकार संतापनाशान् तु भयं ददर्श ।

Notes.—आर्येण=आर्यः *adj.* honourable, worthy of or becoming

to an Arya. आर्य is "कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्तिष्ठति प्रकृताचारे सवै आर्य इति स्मृतः". चास्यति Thus use of the 2nd or simple future is noteworthy. The use of the second Future refers to a future time generally or indefinitely as also to a near future action *cf.* 1. याम्यलक्ष्यं शकुंतलेति *Sha.* IV. For further information see *Ap. G.* § 214. अ० पक्षः—न प्रियः अप्रियः disagreeable, unbecoming; अप्रियश्चासौ धर्मश्च अधर्मः, स एव पक्षः (state condition, adherence) यस्य भः. तु—however, on the other hand. तुपादपुरणे भेदे समुच्चयेऽप्रधारणे । पक्षानरे विद्योने च प्रशस्ताया विनियमे *Medi.* It may be borne in mind that तु is never used in the beginning of a sentence while परतु, किंतु always stand first. सं०नाशात्—The use of the ablative is according to the rule मीमांसानां भवहेतु. *Pana.*

Translation.—The king was convinced in his mind that he would follow an honourable path and that he would never adhere to any unbecoming rules of conduct, however, he evinced fear about the loss of his child.

85. **Prose Con.**—अथ असितः मुनिः सुतविक्रवाय राज्ञे सुतनियतं तत्त्वं निवेद्य सवहुमतं उदीक्ष्यमाणरूपः [सः] पवनपथेन यथा आगतं जगाम ।

Notes.—सुतविक्रवाय—सुतस्य विह्व (fright, alarm) यस्य तस्यै सुतविक्रवाय. सुतनियतं—सुतस्य नियतं fixed, positive, definite, *cf.* प्रकृतिनियतत्वादकृतार्थः *Ulla.* VI, 14. तत्त्वं—True state or condition, fact, *cf.* वय तत्त्वान्वेशान्मुमुक्षुरहता. *Sha.* I, 24. सवहुमतं—बहुमतेन सह यथा म्यात्तया (बहुमत great estimation or respect). उदीक्ष्यमाणरूपः—उदीक्ष्यमाणं (*Pre. Pass. Par.* formed by adding मान् to the passive base in य्) रूपं येन सः. पवनपथेन—पवनस्य पन्थर पवनपथः (note the change of पथिन् at the end of a compound *rule* at. 62) तेन. यथा by itself means 'in the manner mentioned,' 'यथा निदर्शने' *Abhidhā.*

Translation.—Then the sage Asita, having narrated the correct state about the boy to the King, who was alarmed about him, departed by the ariel route by which he had come, as described, while his figure was being watched with great veneration.

86. **Prose Con.**—सः साधुः अनुजामुनं दृष्ट्वा मुनियचनश्रवणे च तन्मती च हृतमतिः (गन्) बहुविधं अनुकंपया प्रियमुत्तवत् विनियोजयांचकार ।

Notes.—साधुः refers to the elder brother of Māyā Devi. "This was Naradatta, see *Lalitvistara* chap. VII, pp. 103-110" *Uvarell.* अनुजामुनं—अनुजायाः (अनुजा younger sister. अनुजाता अनुजा accord. to *Pāṇi.* III. ii, 99) मुनः, तं. तन्मती—तस्य मतिः (knowledge) हृतमतिः—हृता मतिः (mind) येन सः. बहुविधं—वह्यः विधाः (sorts) यथा म्यात्तया. अनुकम्पया—out of tenderness, or sympathy.

Translation.—That good person, having seen the son of his younger sister, and having made up his mind with regard to the listening of the words of the sage and with regard to the knowledge about him (boy) enjoined him with sympathy in various ways, as if he were his own son.

87. Prose Con.—पुत्रजन्मतुष्टः नरपतिः अपि प्रियतनयः (सन्) विषयमतानि बंधनानि विमुच्य तनयस्य जातकर्म यथावत् कुलसदृशं अचोकरत् ।

Notes.—पुत्र०...तुष्टः=पुत्रस्य जन्म, तेन तुष्टः. विप०—तानि...विषयाः एव मतानि येषां तानि. प्रिय—तनयः=प्रियः तनयः यस्य सः प्रि०—तनयः. जात-कर्म—a ceremony performed at the birth of a child when the naval-string is divided. It consists in touching the infant's tongue thrice with ghee after appropriate Mantras; see *Prayoga Ratnakara* and *Raghu*. III, 18.

Translation.—The monarch also, being well pleased at the birth of a son, and to whom he was very dear, having cast aside all mundane bonds, caused the birth-ceremony of the child to be gone through as enjoined and in a manner suited to the family.

88. Prose Con.—एव च दशसु अहःसु परिणतेषु (सत्सु) प्रयतमनाः परया मुदा परीतः सः सुतस्य जपहोममंगलाद्याः परमतमाः देवतेज्याः अकुरत् ।

Notes.—परिणतेषु—Fully elapsed. The construction is *loca. absolute*. प्र०—मनाः=प्रयत्नं (curbed, restrained, purified by austerities or religious observances; cf. *ममादिदेशं प्रयत्नां तनूनां Ku. I, 58*) मनः यस्य सः. परया—(पर highest, greatest). मुदा *instru. Sing.* of मुद *f.* joy, delight, सुखीनिः प्रमोद *Ama.* परीतः enveloped in (from परी 2nd Par. cf. *कौपर्वीतमानसं Ki. II, 25*) परमतमाः=एता मा शोभा यस्य सः परमः excellent. The addition of the superlative term. तम gives it a still higher degree and may be rendered by 'most excellent.' जप०—घ्राः=जपः (repeating prayers in an undertone; counting the beads of a rosary) च होमः (a sacrifice) च मंगलं च ज०—मंगलानि; ज०—मंगलानि आदि यामां ताः ज०—घ्राः. देवतेज्याः=देवतानां इज्याः (sacrifices, cf. *मोहहिज्याविशुद्धात्मा Ra. I, 68.*)

Translation.—After the expiration of ten days, in this manner, the king, with his thoughts kept under restraint and drowned by excessive joy, offered for his son most splendid sacrifices to the gods with muttered prayers, sacrifices, and all kinds of auspicious ceremonies.

89. Prose Con.—अपि च सुतदृश्ये नतमहृष्टपूर्णमंग्याः स्थिरबलव-
त्तयाः गद्विमृगीः अनुगतजराः पयस्विनीः गाः स्वयं द्विजेन्द्रः अदात् ।

Notes.—**द्विजेभ्यः**: Mark the use of the dative of the indi. object in the sense of *Sampradāna*. **स्थिरं नयः**—स्थिर च तत् बलं च स्थिरबलं steady strength; स्थिरबलं अभ्यासं इति स्थिरबलवान्; स्थि०—बलवान्; तनयाः यानां ताः. **सहेमशृंगीः**=हेमा रश्मिभानि शृंगाणि हेमशृंगाणि हेमशृंगः मृत्विनाः सहेमशृंगीः. Those who had horns coated with gold. **अनुजराः**—न उपगता (प्राप्ता) जरा. The change of न to अन् before a word beginning with a consonant has already been alluded to अनुपगता जरा यामा ताः. **पयस्विनीः**—पयः आसां अस्ति इति पयस्विनी. गाः accu. plu. of गो fem. a cow. **अदात्** *adast*, 3rd sing. of दा to give

Translation.—Likewise he (the king) himself gave hundreds and thousands of much cows who had powerful calves whose horns were coated with gold and who were young

90. Prose Con—ततः बहुविधविषयाः स्वहृदयतोपकरीः क्रियाः विधाय यत्तात्मा मुदितः सः गुणवति दिवसे शिवे मुहूर्ते पुरप्रवेगे मतिं अकरोत् ।

Notes.—**बहुविषयाः**—बहुविधाः विषयाः (subject-matter, details) यस्ता ताः. **स्वहृदयतोपकरीः**—स्वस्व हृदय तस्य तोषः त करोतीति स्व०—करः the feminine of it is formed by adding ई. **यत्तात्मा**=नियतचित्तं self-restrained यतः आत्मा (mind) येन सः cf स कृत्तिवासासापमे यत्तात्मा *Ra* I, 54. **गुणवति दिवसे**=पञ्चांगशुद्ध्यादि गुणयुक्ते दिवसे The five *Angas* of an auspicious day are तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च. **शिवे**—(शिव मन्त्रं कल्याण *Amā*) **मुहूर्ते**—मुहूर्त is technically an auspicious moment.

Translation.—That delighted king, who had his mind under control, performed various rites in full detail, which gave satisfaction to his heart, and he made up his mind to enter his city at an auspicious moment on a propitious day.

91. Prose Con—अथ तनयवती देवी देवताभ्यः प्रणिपत्य शिवाय द्विरदरदमयीं महार्हां नितमिदपुष्पभृतां मणिप्रदीपां शिविकां अभजत ।

Notes.—**तनयवती**—तनयः यस्याः अस्ति मा. The use of the मनुष्य term has been so often explained that it need not be detailed here except the fact that the म् of मन् is changed to व when affixed to words ending in म् or अ short or long or having either for their penultimate “मादुपभायाश्च मनोवोऽव्यवादिभ्यः” *Pāṇi*. VIII ii, 9 **देवी**—The queen माया. **देवताभ्यः** Verbs meaning to salute प्रणिपत्य may govern the Dative or Accusative cf प्रणिपत्यमुरासलौ शमविधे मुरदिता *Ra* X, 15 **शिवाय**—for the purpose of, with the object of, securing welfare **द्विरदरदमयीं**=made of ivory, (by the addition of मयट् in the sense of ‘made of’ is according to *Pāṇi* IV, iii, 143) **द्विरदना** (द्वी रदौ अत्य इति द्विरदाः) रदाः (रदना ददना दन्ता रदाः *Amu*.) द्वि०—रदाः द्विरददना रदितः द्विरददमयः. The fem. is

formed by the addition of ई. महर्हा—नहान् अर्हः price, (cf. नहार्ह-
मह्यार्हवर्धनच्युतः Ku. V. 12). कन्याः मा, तां. सितसितपुष्पमृतां—निवेन्यः
मिनानि मितमिनानि, white among the white i. e. pure white, तानि च
तानि पुष्पानि ब्रौन्ने मा, तां. मणिप्रदीपा—मणयः प्व प्रदीपाः यस्ताः तां. दिविक्कां
A palanquin. अमज्जत—resorted to, entered.

Translation.—The queen with her son, having saluted the
goddesses for good future, entered a costly palanquin made of
elephant's tusks (ivory), decorated with pure white flowers, and
blazing with gems.

92. Prose Con.—अथ स्वविरजनानुगतं अपल्लनायां पत्नीं पुरतः
प्रेक्ष्य अमरः अर्च्यमानः मधवान् दिवं इव पौरसंघः अर्च्यमानः नृपतिः
पुरं जगाम.

Notes.—न्यवि० ..गतां—न्यतिराश्च ते जनस्थ, ते अनुगतां followed, at-
tended upon. अपल्लनायां—अपल्लन्य नाया=possessor of child or अपल्लेन
नाया as in सनार्थीक्रियतां इदं आसने *Shaku*. पुरतः—in front of,
as opposed to पश्चात् cf. पश्चानि तानि नः पुरतश्च पश्चात् *Mal.* I, 43.
मधवान्—Indra. The form मधवान् of Nom. sing. may appear
strange to the general reader. There is a long discussion about it
in the *भाष्य* but for the form there is an instance in the *Bhatti-
Kavya* “हविर्ब्रह्मनि निग्यो मन्त्रेषु मन्वानसौ. by the *Sūtra* मन्वा बहुम्
Pini. VI. iv. 128. The Nomi. of the word has three forms
मन्वा, मन्वन् and मधवान्. पौरसंघः=पुरे भवाः पौराः (citizens cf. पुरः
पौरानां अनुचरति चर्चरीध्वनिः *Ratna.* I, L. 80.) पौराणां सभाः, groups, ते.

Translation.—Having caused his wife, with her child, first
to enter the city, the King himself, welcomed by multitudes of
citizens, entered it like Indra welcomed by the immortal gods in
the heavens.

93. Prose Con.—शम्भुराजः पञ्मुखजन्मना भव इव प्रतीतः भवर्न
निगाद्य हर्षपूर्णवक्त्रः (सन्) इदं ददं इति बहुविधपुष्टिशस्करं व्यधत् ।

Notes.—पञ्मुखजन्मना—पञ्मुख is “the Hindu Mars or God of
War, generated from the vivifying principle of Shiva cast into
Agni,” see note on अद्रिचूड I. 66. Another account of his birth
says that Shiva emitted sparks of fire from his eyes which being
thrown into the lake Saravana became six infants who were
nursed by the wives of Rishis. When Pārvati saw the children
she was so transported that she embraced all of them so forcibly
that their six bodies became one while their six faces and twelve
arms remained. भव—the God Shiva; व्योमकेतो मन्वा भीमः *Amā-
प्रतीतः*—(pleased, delighted cf. पतिः पतीतः प्रमवान्मुखी प्रियां ददस्यं काले

दिवमग्निनामिव *Ra* III, 12). हयं०—वयः=हयं पूर्ण (विकसितं) वयः यस्य सः. 'इदं.इदं'—This and thus. The repetition of the pronoun is noteworthy. *e. g.* अयं स तु ते तु विरागकारणेषु परिहीयमाणेषु *Mudra*. I. p. 38. यदु०—स्करं=पुष्टि. च यशः च पुष्टियशसि, तं करोति तत् पुष्टियशस्करं, बहुविधं च तत् पुष्टियशस्करं च व०—स्कर.

Translation.—The Shākya king, highly gratified like Bhava by the birth of the six-faced one, entered his palace and with his face full of joy performed this and that thing (various things) calculated to impart vigour and renown.

94. Prose Con.—इति नरपतिपुत्रजन्मवृत्त्या सजनपदः कपिलाब्धयं तत् पुरं नलकूबरप्रसूतं अप्सरोऽवकीर्णं धनदपुरं इव मुदितं अभूत् ।

Notes.—नर०. वृत्त्या—नरपतेः पुत्रः तस्य यत् जन्म तेन वृद्धिः तया-जनपदः—जनपद 'the country as opposed to the town *cf.* ब्रह्मवर्त जनपदमथच्छायाया गाहमानः *Me.* 51 and जनपदवधूलोचनः शायमानः *ibid* 16. It is not to be taken here in the sense of जनपद=subjects as in जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन. कपिलाब्धयं=named *Kapila*. आब्धय in the sense of 'named', forms the last member of a compound *e. g.* 'रामायणाब्धयः'. धनदपुरं=(धनं दयते पालयते. अमौ धनदः Kubera, the god of wealth, मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः *Amā.*) धनदस्य पुरं त्रिः. अलका the city of the god of wealth. नलकूबरप्रसूतं—नलकूबरस्य (नलकूबर also नलकूबर the son of Kubera (नलः a kind of reed, कूबरः the pole of a carriage, यस्य सः) प्रसूतिः birth, तस्या. अप्स०—कीर्णं=अप्सरोभिः (अप्सरस् *fem.* the singing damsel of heaven अप्सरसः स्ववेद्या उर्वशीमुत्ताः This is an irregular word. The word अप्सरा is also allowed according to the Bhāṣyakāra on the strength of "अनञ्चि" *Pāṇi.* VIII, iii. 47). अवकीर्णम्—scattered over, filled *cf.* किमपि रजोभिरोर्वरेवकीर्णम् मणेरुहार्पणं *Ma* XVI, 27. The celebration of joy at the birth of a son by singing parties and other festivities among Oriental princes is well-known.

Translation.—Then, by the addition to the family of the king in consequence of the birth of a son to him, that city, known as Kapila together with the country, was delighted as was the city of the God of wealth full of heavenly damsels at the time of the birth of Nalakūbara.

Canto II.

1. Prose Con.—सः राजा जन्मजरांतकस्य आत्मविद्ः तस्य आत्मजस्य आजन्मनः सिंधुः अंबुवेगैः इव अहनि अहनि अर्थगजाश्वमित्रैः शृद्धिं ययौ ।

Notes.—जन्म...कस्य= (see I, 54 *supra*.) जन्म च जरा च; तयोः अंतकस्य (अंतं करोति इति अंतकः destroyer; cf. स्वदमिह जगतामंतकस्यांतकोऽहं Veni. III, 30). आत्मविद्ः *gene. sing.* of आत्मविद्=आत्मानं वेत्ति इति. The word आत्मन् is one of the mysterious words in Sanskrit metaphysics, and it has been so variously and vaguely used in literature that it is not quite easy to give its precise meaning. 'One who knows आत्मन्' may be taken to signify 'one who has grasped what (a) One *himself* is, (b) one who has realised the principle of life and sensation, or (c) one who has comprehended the Supreme Deity and Soul of the universe. 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्मं च' *Ama*. The reading आत्मजितः may be explained to be 'who has subdued himself' or 'who has surpassed him *i. e.* the king'. In the latter case the use of आत्मा in the sense of 'myself' meaning the king, who may be said to be the speaker, may be noted. आजन्मनः= from the time of birth. The preposition आ is used with the ablative in various senses "आद् मर्यादाभिविद्धवेः" *Pāṇi*. III, i. 13. Here it is used in the sense of अभिविधि 'limit inceptive' as opposed to मर्यादा 'limit exclusive or conclusive' cf. आजन्मनः शास्त्रमशिक्षितो यः *Sha*. III, 25. अहनि अहनि= From day to day, every day. The repetition वीप्सा of the word अहन् here indicates gradual progress. cf. दिने दिने सा परिवर्धमाना *Ku*. I, 25. सिंधुः= a large river which receives numerous tributaries along its course and increases in size as opposed to a stream. सिंधुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः *Vishva*. अर्थ...मित्रैः—अर्थ (wealth) च गजाश्च अश्वाश्च मित्राणि च; तैः The *instru.* here is in the sense of कर्ण 'means'. ययौ—3rd *Sing.* of the *Perf.* of गृ to go.

Translation.—The king, ever since the birth of that son—who had cut short all birth and old age, who had comprehended what the Supreme Deity and the Soul of the universe was,—rose in greatness from day to day by [the acquisition of] riches, elephants, horses, and friends.

2. Prose Con.—तस्य तस्य धनस्य रत्नस्य च कृताकृतस्य कांचनस्य एव च एकात्मनिधिः अपि [सः] मनोरथस्य अतिभारभूतान् नव अपि निधीन् जिगाय ।

Notes.—तस्य तस्य—Various, several. The repetition of a word to convey the sense of 'variety' 'intensity' etc. is by the general rule नित्यवीच्ययोः *Pāṇi. VIII, i, 4*; cf. तेषु तेषु रम्यतरेषु स्थानेषु तथा सह तानि तान्यपरिसमाप्तानि...मवंसुप्तानि अनुमवन्तः *Kaṣam. p. 369*. कृताकृतस्य=wrought as well as unwrought. हेमरुच्ये कृताकृते *Ama* कृतं च अकृतं च कृताकृतं, तस्य; This is a *Samahara Dwanda*. एकान्त-निधिः=आत्मनः निधिः (treasure नितरां दधाति or निधीयते असौ), एकः आत्मनिधिः यस्य सः. मनोरथस्य—मनोरथः=मनः एव रथः अथ or मनः रथः इव a wish, a desire, इच्छा कांक्षा स्पृहेहा वृद्धांछा लिप्ता मनोरथः *Ama. cf. मनो-रथानामगतिर्न विद्यते Ku. V, 64*. Mark the play upon the word मनोरथ in its literal sense in conjunction with अतिमारभूतान्, अति...तान्—अनिशयितश्चासौ भारश्च अतिमारः तं भूतान्. नव=nine. The treasures of Kubera are said to be nine 'महापद्मश्च पद्मश्च शखो मकरकच्छपे । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव'. The reading of *J* makes a very good sense when बहु च नन् अर्थे च वक्ष्ये, तस्य निधयः तान् अवाप्ति *10. 3rd Sing.* of आप् to obtain. नैक appears to have been construed by Prof. Cowell in the sense of 'manifold'; जिगाय—*Perf. 3rd Sing.* of ग् 3rd Conj. Par. 'to obtain' to acquire.

Translation.—He, the possessor of one single treasure consisting of various sorts of coin, jewelry, and wrought and unwrought gold, came into the possession of nine treasures which were even too great to be longed for (*lit.* too heavy for the mind vehicle to conceive).

3. Prose Con.—यैः पद्मयुक्तैः परद्विपैर्द्वैः अदः मंडलं अभियातुं न शक्यं ते मदोत्कटाः हेमवताः गजाः यद्वात् विना अपि एनं उपतस्थुः ।

Notes.—पद्मयुक्तैः—पदैः युक्ताः (Padmas are the rings put as decorations on the tusks of elephants; they are made either of some precious metal or of brass; or (2) the decoration on the trunks of elephants. Whenever elephants are taken out their tusks are adorned with rings and their trunks and foreheads are painted. Prof. Cowell takes पद्म as the elephant guarding the southern quarter. I have not been able to trace this meaning. परद्विपैर्द्वैः—परेषां (पर a person greater than oneself दूरानात्योक्तमाः पराः *Amara*. Some lexicographers give पर in the sense of 'an enemy' only, परः भेद्विद्वि दूरान्योत्तरे *Medi*. It is used in the latter sense in *Ra. III, 21* and in various other places. Here it may be taken in the sense of 'superior or more powerful enemies.' पर and अपर are literally indicative of the position of a locality. *Kaigata* observes "एतन्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः । शत्रुत्वादिकं त्वार्थोऽप्येव"; द्विपैः (शत्रूणां शुभ्रतुष्टाभ्यां विभक्तिं भवति द्विपः, द्विपानां द्वाः द्विपैः

large powerful elephants) तैः अद्:—*n. accu. sing. of अद्म्* this *i.e.* belonging to Shuddhodana. The demonstrative pronouns तद्, एतद्, and अद्म् strictly refer to the degree of distance from the speaker. अद्म् is used in reference to the nearest object. मण्डलं=country, dominion, मण्डल देशविद्योः *Amā.* The word is used in the sense of विं in Canto IV and in the sense of a 'ring' or 'course' in canto V. 23. अभियानुं=to attack. मदोत्कटाः—मदेन उत्कटाः (उद्भिद्यो कटौ यस्य सः मदोत्कटः) furious on account of the flow of rut. मदोत्कटो मदकलः *Amā.*, see also *Raghu.* VI, 7. हैमवताः—हिमवति भवाः born on the Himālaya. यन्नात् विना—The prepo. विना governs the *ablative* as well as the *accusative* and *instrumental*. उपतरुः=stood ready in service.

The idea is—The enemy's elephants came into the possession of the king without an effort.

Translation.—This country was not possible to be attacked by the large elephants, who were decorated with Padma ornaments, and who belonged to powerful enemies; [but] the same furious Himālaya-born elephants stood [came] ready before him without any effort (on his part).

4. **Prose Con.**—अस्य पुरं बलेन मैत्र्या च धनेन आसिः नानांकचिन्हैः नवहेमभांडैः तथा अन्यैः अभूयितैः लंबसटैः तुरंगैः संचुक्षुभे.

Notes.—बलेन—धनेन etc. आसिः obtained either by force, or money, or friendship. नानांकचिन्हैः=नानाश्च ते अंकाश्च (नाना an *adj.* at the beginning of a compound), ते एव चिन्हानि येषां ते, तैः. The marks on the different parts of a horse's body are viewed as auspicious or otherwise according to their position by all people in India. नवहेमभांडैः=हेमः भांडानि (भांड a horse's ornament भांड पात्रे वणिञ्जलधने भूषाश्चभूषयोः *Medi.*), नवानि हेमभांडानि येषां तैः. लंबसटैः=लंबाः सटाः (सटा is specially the long matted hair on the head of an ascetic or the mane on the neck of a lion सटा जटा केसरयोः *Medi.* By analogy it is here applied to the mane of a horse) येषां तैः. संचुक्षुभे=*Perf. 3rd per. Sing.* of क्षुम् 1st Conj. *Atma.* with सम्.

Translation.—The metropolis of this (king) was astir with horses, having numerous (auspicious) marks, and decorated with new golden ornaments, acquired either forcibly or by friendship or by (payment of) money, as well as with horses having no ornaments [but] having long flowing manes.

वर्षा०—दोषं=अशनेः (अशनि lightening, वज्राशनिद्वयोः *Ama.*) पाताः (falling, the falling of lightening causes very serious losses a fact too well-known) अ०—पाताः; ते एव दोषः अ०—दोषः; वर्षासु or वर्षणे अ०—दोषः वर्षा०—दोषः, तं. काले च देशे च at the proper season and at the proper place.

The reading of C. विनाश्म०—दोषैः=अश्मानि (अश्मन् a stone, refers perhaps to the falling of meteoric stones) च वर्षासु अशानयः च अश्मवर्षाशानयः तेषां पाताः स एव दोषः. The falling of meteoric stones is quite independent of the rainy season and, therefore, there is no great propriety of the word अश्मन्; moreover, the word hangs loosely on the rest of the compound.

Translation.—For him at the due season and proper place did come down rain, attended with a light sound of breeze and of clouds and its parts adorned with circles of flashes of lightening, having suppressed (i. e. without) the drawback of the falling of lightening during showers.

8. Prose Con.—तदा अकृते कृषिभ्रमेण अपि ताः एव ओषधयः ययर्तु फलवत् सम्यक् रसेन, रसेन सारेण च अभ्यधिकाः एव यमूवुः ।

Notes.—कृषिभ्रमेण—कृषेः भ्रमः तेन. ओषधयः—(ओषधी or ओषधि corn etc: although it is generally understood in the sense of 'an herb,' a medicinal plant; ओषधिः फलपाकान्ता *Ama.* In its most extended sense it may be taken to be vegetation in general. ययर्तु an *ind.*—according to season. रसेन=with sap, juice. सारेण=with substance *cf.* पुण्यामि चौषधीः सर्वाः सौमो भूत्वा रसात्मकाः *Bhag. Git. XV, 13.* अभ्यधिकाः—अभितः सर्वतः अधिकाः this is an instance of a *Prāddi.* compound. The Ganarātua Mahodadhi enumerates the senses in which अभि is used: they are “अभि पूजामृतायेच्छा सौम्यामिमुख्य-सौरूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु”.

Translation.—Then, even without the labour of ploughing being done, there grew all vegetation at the proper season with fruit and in a proper manner and it developed with sap and marrow.

9. Prose Con.—गर्भधराः नार्यः संग्रामसंमर्दे इव शरीरसंदेहकरे काले प्रवृत्ते अपि स्वस्थाः [सन्त्यः] सुखं च निरामयं च एव प्रजशिरे ।

Notes.—गर्भधराः=गर्भं धारयन्ति ताः. संग्रामसंमर्दे=संग्रामस्य संमर्देः stampede, treading) तस्मिन्. शरीर०—करे=शरीरस्य संदेहः (risk, danger *cf.* जीवनसंदेहदोलामारोपित *Kāda.*) तं करोति तत् श०—करं, तस्मिन्. प्रवृत्ते Having arrived. सुखं—adv. easily, without difficulty. निरा-

मयं—*vide* I, 25 *supra*. प्रजसिरे—*Perf.* 3rd plu. of जन् to beget, to deliver with प्र.

Translation.—Even at the approach of the period which threatens danger to the body, as in the collision of battle, women in travail were quite easy and delivered without difficulty as well as without ailment.

10. Prose Con.—यत्र नराः परेभ्यः प्रभुभ्यः विभवे लभ्ये अपि न प्रार्ययन्ते स केचिन् सूक्ष्मघनाः अभ्यर्थिताः अपि तत्र कदा विमुखाः न धमूयुः ।

Notes.—परेभ्यः प्रभुभ्यः—from rich but unknown persons. विभवे—विभव= wealth, *cf.* अतनुषु विभवेषु हातयः किन्तु नाम *Sha.* V, 8. लभ्ये=लभ्यं शक्य लभ्यं, तस्मिन्. प्रार्ययन्ते—The verb प्रार्थ to solicit or beg is both *Paras* as well as *Atma*. The latter form is used here very aptly since the favour is for the persons asking it. स—The particle स when used with the present tense imparts to it the force of the past tense *cf.* क्रीणन्ति स प्राणमूल्ये यंशसि *Ma.* XVIII, 15. इति स तर्कादिव परयतस्ती ॥ *Jd.* I, 34 सूक्ष्मघनाः=गूढं (slender little) धनं येषां ते. अभ्यर्थिताः solicited *cf.* नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जल ददाति *Niti.* 73. विमुखाः—with turned faces. *cf.* प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोचैः *Ma.* 17.

Translation.—Here people did not ask for money from the unknown rich although it was obtainable from them; for no individuals turned their faces when applied to, although they had little money.

11. Prose Con.—नाहुषस्य ययातेः इव तदा तस्य राज्ञः राज्ये बंधुषु कथनं अनृजुः द्वेष्यः न, अदाता अपि न, अत्रतः एव न, अनृतकः न, हिंस्रः न आसीत् ।

Notes.—नाहुषः—नहुषस्य अपत्यं पुमान्. *Yayāti* was the son of *Nahusha*. In the *Vishnu Purāṇa* it is mentioned that this prince conducted the affairs of state for the good of the people. He belonged to the lunar race. द्वेष्यः—an enemy, see *Bha. Gi.* VI, 9. बंधुषु—among kinsmen सगोत्रबांधवशातिवधुः स्वः स्वजनाः समाः *Ama.* अनृजुः—न ऋजुः *Mallināth* explains ऋजुता by अवकृत्य, अनुदित्व hence अनृजुः=not upright or not straightforward accord. to *Pāṇi* I. iv, 15. निश्चिन्तनं नृजुः शठः *Ama.* अनृतिकः—I do not find this form in any dictionary but *Vāchaspatya* gives the form अनृतक for 'one accustomed to speak lies,' quoting सुम्भा अनृतका-देवविष्ये जायन्ति भारत. *Maha Bha.* The word as it stands in the text with the क suffix also makes the same meaning.

Translation.—At that time, in his kingdom, as in the days of Yayāti, son of Nahusha, there was no crooked-minded enemy among kinsmen, no ungenerous person, no one who did not adhere to religious observances, nor was there a liar, nor a murderous person.

12. Prose Con.—तत्र धर्मकामाः प्रत्यक्षतः, स्वर्गं अभिलक्ष्य, देव स्थानदेवायतनाधमाणां कूपप्रपापुष्करिणीवनानां क्रियाः चक्रुः ।

Notes.—धर्मकामाः—धर्म इव कामः (“ इष्टविषयभिलषः ” इच्छामनोभवा कामो *Ama.*) येषां ते. प्रत्यक्षतः an *inde.* used adverbially in the sense of ‘clearly, distinctly’, formed by the termination *तसिद्ध* to प्रत्यक्ष=प्रक्षः प्रति (an *arya. com.*) प्रत्यक्षं which has come into the language as a *rūḍha* word. अभिलक्ष्य—Having directly in view, having a definite aim from लक्ष्य a goal, a mark. *cf.* श्वः सिध्यन्ति लक्ष्ये चक्षे *Sha.* or दर्पेन कौतुकवत्ता मयि ददन्त्यः *Uttar. V, 11.* उद्यां—अधमाणां=उद्यानानि च देवायतनानि (आयतन a sanctuary, the inner part of a temple where the idol is generally installed, चैत्यमायतनं तुल्ये *Ama.*) च आधमाः च; तेषां. कूपं—वनानां=कूपाश्च प्रपाः (प्रपा a water-shed i. e. a small shed erected by the road-side where water is given to people to drink free of charge. *Marathi* पाणपोरं. प्रपा पानीयशालिका *Ama.*) च पुष्करिण्यः. पुष्करिणी is a small pond or masonry trough generally kept filled for cattle to drink) च वनानि (the word वन is to be taken in its restrictive sense of ‘a cluster of trees’ ‘a grove’. These were planted as resting-places *cf.* श्यामायमानानि वनानि पश्यन् *Ra. II, 8*) च तेषां. In tropical countries, such as India, the construction of works like the above were looked upon as works of great merit (पुण्य), and they were of great use to travellers when there were no rapid means of communication. क्रियाः—works as an enjoiment.

Translation.—Those who sought religious merit, having that firmly in their view undertook the construction of gardens, sanctuaries, and hermitages, as well as wells, watering-sheds, cisterns and groves as works which must be done.

13. Prose Con.—दुर्मिश्रमयामयेभ्यः मुक्तः च हृष्टः जनः स्वर्गं देव अभिरेमे पतिः पत्नी वा महिषी पति वा परस्परं च न व्यभिचेरतुः ।

Notes.—दु०...मयेभ्यः=दुर्मिश्रात् (दुर्मिश्र drought, scarcity) मयं. The *abla.* is to be taken by the *sūtra* पंचनी मयेन *Pañi. II, i, 37*; दुर्मिश्रमयं च आमयं (आमय=disease रोगव्याधितामयः *Ama.*) च or the compound may be taken दुर्मिश्रं च मयं (fear from thieves and marauders etc. as a consequence of drought) च आमयं च. अभिरेमे

lived in comfort; for the use of अग्नि in the sense of 'excess see. II, 8. *supra*. पतिः=पाति इति one who protects. The husband is always looked upon as the protector. पत्नी=(पतिः अस्याः इति पत्नी.) The न comes in by the *sūtra* पत्युर्नो दृष्टसंयोगे *Pāṇi*. IV. i. 33. व्यभिचेरतुः=3rd per. dual of the Perf. of व्यभिचर् to transgress.

Translation.—(Here) people, rescued from the fear of drought and from plague [or from drought, fear, and disease] were happy and enjoyed (life) as if in heaven; husband transgressed not against wife nor wife against husband mutually.

14. Prose Con.—कथित् रतये कामं न सिपेवे, कथित् कामार्थं अर्थं न जुगोष, कथित् धनार्थं धर्मं न चचार, कथित् धर्माय हिंसां न चकार ।

Notes.—कामं—love; the feeling of attraction for the opposite sex. रतये—for the sake of carnal gratification. The idiomatic use of the Dative is noteworthy "A noun expressive of the purpose for which a thing is done or of the result to which anything leads or of the effect for which anything exists is put in the Dative तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्याः । कृदि संध्यमाने च. सिपेवे—Perf. of सेव्. cf. आचारपूतं पवनः सिपेवे *Ra* II, 13. कामार्थं—The word काम is used here in the sense of इष्टविषय a desired object and is different from that in which it is used above. कामाय इति कामार्थं अर्थं in the sense of 'for the purpose of' at the end of a compound is always compounded with the noun in the dative according to the *Vārtika* अर्थेन तु नित्यसमासो विभेद्यनिवृत्ता च. अर्थं=wealth, riches. cf. अर्थानामीशेषत्वं *Vairā* 30. धर्मं—The observance of religious regulations. The accusative is noteworthy; verbs having the sense of motion, real or metaphorical, govern the accusative. cf. चरतः किल दुश्चर तपः *Ra*. VIII, 79.

Translation.—None pursued love merely for sensual gratification, none took care of wealth for the sake of desired objects, none behaved according to religious rules for the sake of wealth, and none killed living beings for religious purposes alone.

15. Prose Con.—स्त्रेयादिभिः अभितः स्वचक्रं न व्रत्तं, परचक्रमुक्तं [च] स्वस्यं, तस्य पुरेषु अरब्धेषु तथैव राष्ट्रे क्षेमं मुनिर्हं च, बभूव ।

Notes.—स्त्रेयादिभिः=स्तेनस्य कर्म स्त्रेय. The *n* of स्तेन is dropped according to "स्तेनाद्यत्रलोपश्च" *Pāṇi*. V. i. 125. स्त्रेयं (theft, चौरिका स्तेन्य चौर्ये च स्त्रेयम् *Amā*.) आदिः (foremost) येषां तानि [कर्माणि] तैः श्रेष्ठैः—भिः. अभितः='on both sides, from which it is extended to 'on all sides.' cf. श्रुताः प्रभावाद्भितः प्रसारिताः *Ki*. VIII, 10. It is

used as an adverb or prepo. with the accusative of the noun. स्वचक्रं—स्वस्य चक्रं (realm; dominion चक्रं राष्ट्रं च *Ama.*) परं... मुक्तं—परस्य (पर an enemy, अभिवाति पराराति: *Ama.* vide note on पर in St. 3 *supra.*) चक्रं (army चक्रं कोके पुमान् ह्येव त्रजे सैन्यखांगयोः । राष्ट्रं दंभांतरे *Medi.*) तेन मुक्तं. This is one of the six calamities spoken of as ईतयः which are अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शूलमाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेता ईतयः स्मृताः ॥

Translation.—His dominion was not harassed on any side by theft and similar troubles and was in peace on account of being free from foreign invasion; there was prosperity and plenty in his towns and forests, as also in his whole kingdom.

16. Prose Con.—आदित्यमुतस्य मनोः इव तस्य राज्ञः राज्ये तदा तज्जन्मनि हर्षः चचार, पाप्मा प्रणनाशधर्मः जज्वाल कलुषं शशाम ।

Notes.—आदित्यमुतस्य मनोः—आदित्यस्य (of the sun, सूर्यमूर्यमादित्य *Ama.*) मुनः, तस्य मनोः. मनु—the seventh Manu called *Vaivasvat* Manu is supposed to have been born from the sun and is regarded as the founder of the solar race of kings who ruled at Ayodhyā, vide *Uttar. VI, 18.* तज्जन्मनि—तस्य जन्म, तस्मिन् when he—the prince—was born; or more accurately, in consequence of his birth. This is an instance of what is technically called निमित्तसप्तमी. पाप्मा—sin, wickedness (पाप्मन् *m.* अस्त्री पङ्क पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषं *Ama.* cf. पाप्मस्यश्च पुनातु *Malati. V, 26.* कलुष also means 'sin, wickedness'. I would however take कलुष to signify 'discontent, dissatisfaction' as in अपि च कलुषं विप्रियवशात् *Uta. I, 13.*).

Translation.—As in the time of Manu, the son of Sun, so now at the birth [of a son], in the reign of this monarch, joy went round, wickedness disappeared, righteousness blazed forth, and discontent subsided.

17. Prose Con.—यतः राजमुतस्य तस्य एवंविधा सर्वार्थसिद्धिः बभूव ततः सर्वार्थसिद्धः अयं इति नृपः तस्य मुतस्य नाम प्रचक्रे ।

Notes.—एवं='so, in this manner' "एवं प्रकारेण यो रंगीकारेण धारणे." विधा=kind, sort, विधा विधौ प्रकारे च *Ama.* सः—सिद्धिः=सर्वेषां अर्थानां (objects) सिद्धिः (accomplishment, fulfilment, cf. सिद्धिः साध्ये सतां *Hito.* सर्वार्थसिद्धः name of Gautama Buddha सशक्त्यसिद्धः सर्वार्थसिद्धः शीघ्रोदनिश्च सः *Ama.*

Translation.—Since there came about the fulfilment of all desired objects at the birth of his son the king caused the prince to be named *Sarvārthasiddha*.

18. Prose Con.—मायादेवी तु विबुधार्पिकत्वं विशालं तनयप्रभावं दृष्ट्वा जातं ग्रहणं बोधुं न शशाक ततः विनष्टा त्रिदिवं जगाम ।

Notes.—विबु०—कल्पं...विबुध इव ऋषिः or विबुधानां ऋषिः, ईषद्भूतः विबुधार्थिः विबुधार्पिकत्वं; त वि०—कल्प according to ईषदसमाप्तौ कल्पश्चेदयंदेशीयरः *Pāṇi V, iii. 67.* The termi. कल्प, देश्य, and देशीयर are added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than,' 'nearly equal to' cf. कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमार *Ra. V, 36, महेन्द्रकल्पस्य महायदेव्या Jan. I, 27.* विनष्टा=perished, *p. par.* of विनश्य 4th Conj. *Par.* to disappear, to die. त्रिदिवं—Heaven; ब्रह्मविष्णुवरींद्रभेदेन सात्त्विकराजस्तामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा.

Translation.—But queen Māyā observing the glory of her son which was almost equal to that of a deified saint was unable to sustain the excessive joy which it produced and as a consequence she expired and went to heaven.—

19. Prose Con.—ततः मातृसमप्रभावा मातृष्वसा तदानीं तं सुरगर्भकल्पं कुमारं पूर्णेन स्नेहेन मुदा पुत्रवत् संवर्धयामास ।

Notes.—ततः—in the sense of the ablative of तद् with the तसिद्ध termination is primarily indicative of place, but is generally used as indicative of time, as 'from that time forward' मातृसमप्रभावा—मातुः समः प्रभावः यस्याः मा. मातृष्वसा = मातुः स्वसा (स्वसा *nouns.* sing. of स्वसु a sister) maternal aunt. तदानीं=then, तदा तदानी *Ama.* मुदा=ins. of मुद् *eids I, 88 supra.* cf. स मुदाऽसौ समुदाइतप्रियः *Jāna. IV, 29.* पुत्रवत्=पुत्रेण तुल्य पुत्रवत् by तेन तुल्य क्रियाच्चेदतिः *Pāṇi V, i. 115.*

Translation.—From that time the queen's sister having a mother's influence then brought up the prince who was almost like a heaven-born child, with great affection and pleasure.

20. Prose Con.—ततः उदयस्थः बालार्कः इव अनिलेन समीरितः बहिः इव अतमस्के पक्षे ताराधिपः इव क्रमेण कुमारः सम्यक् वृष्टे ।

Notes.—उदयस्थः=उदये निवृत्तः. उदय is the eastern mountain. Its geographical position is as vague as the mountain itself. The popular belief of there being two mountains, one in the East and one in the West, finds a very prominent place in Sanskrit literature. cf. उदयगुह्यसंज्ञाकमरीचिभिः *Vilva. III, 6; Jan. III, 81.* The vagueness can be palpably perceived in the Smṛiti दैव्यं दृश्यते भाम्ना न देवा उदयः स्मृतः. I am inclined to think that these mountains mean nothing more beyond the apherical segment of the earth from behind which the two luminaries are observed to rise up or behind which they are seen to go

down in the west. बालार्कः—बालश्चासौ अर्कश्च the newly risen sun, cf. बालार्कप्रतिवेवाप्सु *Ra.* XII, 100. समीरितः—Shaken, hence fanned from ईर् 1st. Conj. *Paras.* with सन् to move violently, to agitate; cf. अपरागसमीरितः *Ki.* II, 50. अतमस्कै—नास्ति तमः दसिन्, नसिन् During the period when there is no darkness i. e. During the bright half. When the final word of a Bahuvrihi compound does not undergo any change it takes the क optionally. पक्षे—पक्ष is the half of a month, a fortnight; पक्षौ पूर्वापरौ शुद्धकृष्णौ मासस्य तादृशौ *Ama.* ताराधिपः—ताराणां अधिपः The moon is looked upon as the 'ruler of the stars'. The moon has been the theme of numerous legends. Her names are highly significant e. g. हिमांशुः, कुमुदबांधव, ओषधीश, नक्षत्रेश, क्षपाकर etc. The boy gradually developing and increasing like the moon during the bright half of a lunar month finds expression in various places e. g. पुषोष वृद्धि, हरिश्चन्द्रोदितेनुप्रवेशादिव बालचंद्रमाः *Ra.* III, 22. दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चाद्रमसीव लेखा *Ku.* I, 25.

Translation.—Then like the rising sun on the Eastern horizon (mountain), or the fire fanned by the wind, or like the moon during the bright fortnight the prince gradually grew up.

21. Prose Con.—ततः अस्मै महार्हाणि चंद्रानि ओषधिभिः सगर्भा रत्नावलिः च मृगप्रयुक्ता हंसः रथकः सुहृदा आलयेभ्यः आचक्रिरे ।

Notes.—महार्हाणि—see I, 32 *supra*. ओषधिभिः—by medicinal herbs बालरक्षा कार्पोषधीभिः. सगर्भा—impregnated with. मृगप्रयुक्ताः—मृगैः प्रयुक्ताः yoked, with deer. रथकाः—toy-carriages. The suffix क expressive of demunition is according to हस्ते *Pāṇi.* V, iii. 86 e. g. धृक्क.

Translation.—For the prince were brought by his friend from his house (as presents) costly unguents of sandal and a string of precious stones impregnated with medicinal herbs, and small golden carriages.

22. Prose Con.—वयोनुरूपानि च भूषणानि च हिरण्मयाः हस्तिमृगाश्वकाः रथाः गावः च वसनप्रदुन्ता चामीकरस्यचित्रागश्वीः [सुहृदा आचक्रिरे] ।

Notes.—वयोनुरूपानि=रूपस्य अनु अनुरूपं; वयसः अनुरूपं वयोनुरूपं, तानि. हं—श्वकाः a Dvandwa compound. It may be noted that the compound as it stands violates the rule अल्पाक्षरं but the general maxim निरुद्धाः कवयः ought to be our satisfaction.—हिरण्मयाः—हिरण्यस्य विकारः हिरण्ययः (according to दाण्डिनायने *Pāṇi.*) वे made of gold, golden. हिरण्यं हेमहाटकं *Ama.* चामी—चामीकर (gold

चामीकरं जातरूपं महारजस कांचने *Ama.*) च रूप्यं (silver) च चा०—रूप्ये, ताभ्यां चित्राः variegated. गंघ्रीः (a cart drawn by oxen गंघ्रीः कवलवाहकं *Ama.*)

Translation.—Besides were brought by his friend ornaments suited to his age and golden elephants, deer and horses as well as war-chariots and oxen and a covered light carriage inlaid with gold and silver.

23. Prose Con.—सः एवं तैः तैः वयोनुरूपैः विषयोपचारैः उपचर्यमाणः बालः अपि धृत्वा च शौचेन च धिया च प्रिया च अबालप्रतिमः बभूव ।

Notes.—तैः तैः—vide II, 1 & 2. वयोनुरूपैः—see II, 22. विषयोपचारैः=विषयाः (objects) एव उपचाराः (marks of humouring) तैः, उपचर्यमाणः *pre. par. pass.* of चर् with उप to entertain. धृत्वा by intrepidity धृतिधारणधैर्ययोः *Amar. cf.* भज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकां *Nāi.* IV, 105. अबालप्रतिमः=न बालः अबाल. अबालस्य इव प्रतिमा यस्य सः.

Translation.—Thus humoured by all sorts of pleasing objects suited to his years— young boy as he was—he evinced the deportment of not-a-child by his intrepidity, purity, wisdom, and grandeur.

24. Prose Con.—सः बालः राजसूनुः कौमारं वयः अतीत्य मध्यं संग्राप्य स्वकुलानुरूपाः विद्याः बहुवर्षगम्याः अल्पैः अद्वेभिः जग्राह ।

Notes.—कौमारं—*adje.* to वयः; कुमारस्य भावः by the rule प्राणभृज्जा-निकषोवचनागोत्रादिभ्योऽन् *Pāṇi.* V. i 129 अतीत्य *pas. par.* of ई with अनि. मध्यं [वय] middle age i. e. यौवनं *cf.* देहिनीऽस्मिन्यथा देहे कौमार यौवनं जरा *Bha. Gi.* II, 13. बहुवर्षगम्याः—बहूनि च तानि वर्षाणि च बहुवर्षाणि, तैः गम्याः *pot. par.* of गम्; accessible, intelligible. विद्याः Various sciences or rather departments of knowledge. They are enumerated to be fourteen :—viz. पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, the six अंगानि viz. शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्तं छंदसां चयः। ज्योतिषामदनं चैव वेदांगानि षडेव तु ॥ and the four Vedas ऋक्, साम्, यजुस् and अथर्व.

Translation.—That young prince having gone beyond the age of childhood and come to youth, grasped in a few days the various branches of knowledge, suited to his family, which to others were intelligible after many years of study.

25. Prose Con.—नैःधेयसं मध्यं अर्थं अगितान् महर्षेः पुरस्तात् धृत्वा साक्ष्यबुद्धिदिमिच्छन् द्वादशद्वयः तस्य कामेषु संगं जनयावभूव ।

Notes.—नैःधेयसं—निःधेयमानुरूपः, possessing transcendental happiness (निश्चिन्नेयः यस्य सद्-निःधेयः final beatitude); or निर्लेपं द्वेयः

यस्मात् तत् (श्रेयम् being here the comparative of श्रीमत् or प्रशस्य) to which nothing is superior; most excellent. *vide* Bha. Gi. VIII. 14. भव्य—likely to become, hence future, destined. अर्थम्=destined purpose, object. महर्षेः=महान् चासौ ऋषिश्च महर्षिः or also sometimes महाऋषिः, तस्मात्. The word ऋषिः is itself derivable from ऋषति (वेदान्) जानाति सः ऋषिः by the *Uān*. इयुष्यति. पुरभात् ind. in front of, before. This like पुरः and पुरतः is used either with the genitive or ablative. तस्य of the young prince. शाक्यः...र्षिः—शाक्यं च तत् कुलं च तस्य ऋद्धिः elevation, prosperity, increase; ऋद्धिः स्वादीयभिर्भेदे समृद्धयपि योषिति *Medi*. कामेषु—in worldly objects, in sensual things. जनयावमूव—*Peri. Perf.*

Translation.—Having heard face to face (*i. e.* directly) from the great sage Asita the destined future which was to confer supreme happiness *Suddhodana*, who had the continued elevation of the *Shākya* race at heart brought the prince in contact with sensual objects.

26. Prose Con.—ततः असौ स्थिरशीलसंयुतान् कुलात् सार्धं वपुर्हीनियोपपन्नां यशोविशालां तुल्याभिधानां यशोधरां नाम प्रियं उद्युवाह ।

Notes.—ततः Then. स्थि...संयुतान्—स्थिर (firm, well-established) च तत् शीलं (character, generousness. शील seems to comprise everything that is excellent as regards conduct) च; तेन संयुत तस्मात्. वपुः...पद्मां—वपुः bodily form, build of the body, हीनियोपपन्नां modesty, and त्रियः courteous conduct, polite behaviour. तेः उपपन्ना accompanied, possessed of *cf.* अदेव माहादिभिर्नोपपन्ना *Ra.* II, 16. यशोविशालां—यशेन विशाला, तां. तुल्याभिधानां तुल्यं अभिधानं यस्याः सा. उद्युवाह—*per.* of उह् with उद् & वि 'led home as a bride.'

Translation.—Then from a family possessing an established good character he brought home, as if she were the very goddess of wealth, a bride who was pious, endowed with graceful figure, modesty, and decorum: who had a wide-spread reputation and who had the appropriately significant name of *Yashodhara*.

27. Prose Con.—अनन्तरं भूमिपतेः अयं मनसुमारप्रतिमः प्रियः पुमारः तथा शाक्यनरेन्द्रवत्सा मापि महत्सातः साच्या मह इव अभिरमे ।

Notes.—अनन्तरं—in the sense of the *accu. of time*, नास्ति अन्तरं यथास्यास्य=Soon afterwards. सन...मः—सनसुमारस्य (सनसुमारः son of *Brahmā* supposed to be possessed of everlasting youth) इव प्रीमा (प्रतीमादन्ते अनदा standard of comparison प्रतिमार्त्तं प्रतिरिक्ते प्रतिमा *Anda*.) इव मः सा...पद्मा—शाक्यधाम्नी नरेन्द्र, तस्य वपुः daughter-

er-in-law ममा स्तुपा जनीवच्चः *Amā.*) *cf.* तेषां वधूत्वमसि नदिनि *Uttā.* I, 9.) तथा. सार्धम् an *inde.*—with, in the company of. मर, माक, & सम govern the instrumental by the Sūtra मरयुक्तेऽ प्रधाने *Pāṇi* II, 3, 19. *cf.* कथा सार्धं मोक्षमन्येन दपार् उत्तरः सहस्राक्षः सहस्र अक्षिणि अस्य *see* I, 27 *supra*. The word अश्विन् loses its इन् at the end of a Bahuvrihi compound by बहुमीहो मत्पदणोः *Pāṇi.* V, 211. 73. शच्या—*for the instru* see note on सार्धं. शची is the wife of Indra (पुलामजा शचीन्द्राणि *Amā.*) and is represented as an ever blooming virgin. अभिरेमे—for the intensifying force of अभि *see* St. 8 *supra*.

Translation.—There-after, this prince, the darling of the king, resembling Sanatkumāra [in appearance] freely sported with the daughter-in-law of the Shākya king just like the thousand-eyed one with Sachī.

28. Prose Con.—किञ्चिन् मनः क्षोभकरं प्रतीपं कथं न पश्येत् इति नः वृषः अनुचिन्त्य तस्मै हर्म्योदरेषु एव वासं हि आदिशतिस्म भूप्रचारं न [आदिशतिस्म] ।

Notes.—मनः करं—मनसः क्षोभः (agitation, *cf.* अर्धेन्द्रियक्षोभमयुग्म-नेत्र *Ku.* III, 69) तं करोतीति, तं. प्रतीपं *ety.* आपः प्रति प्रतीप 'opposed to the current of a stream', hence, contrary, adverse, hostile; *cf.* प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः *Nar.* I, 11). अनुचिन्त्य = well-contemplating *cf.* धातुर्विमुलमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः *Sha.* I, 43. तस्मै—refers to the young seion Sarvārthasiddha. The roots कथ् and others meaning 'to tell, to direct, etc. govern the Dative of the person to whom the verb refers'. हर्म्योदरेषु = हर्म्याणां उदराणि the inner parts, *cf.* सीमानः प्रदोदरेषु *Uttā.* II, 16. हि is used to indicate determination or fixity of purpose हि पादपूरणे हेतो विज्ञेय्येयवधारणे *Medi.* स्म—for the use of the particle *see* II, 8 *supra*. भूप्रचारं=भुवि प्रचार wandering, roaming *cf.* श्वणिप्रचारैः *Jāna.* I, 45.

Translation.—The king, reflecting within himself how the prince may not behold anything adverse (to the above course) calculated likely to agitate his mind, ordered residence for him in the innermost parts of the palace, and no (free) wandering about the land.

29. Prose Con.—ततः च हर्म्यस्य शरत्तोयदपांडुरेषु रंजितेषु सर्वतु-मुग्धाश्रयेषु विमानेषु स्त्रीणां उदारैः तूर्यैः विजहार ।

Notes.—शरत्. पांडुरेषु = शरदः तोयदाः (clouds तोय जलं ददाति असी a cloud) ते इव पांडुराः bluish white *cf.* *Jāna.* I, 29. शरत्तोयद is explained as 'the autumnal cloud.' The earlier clouds are

generally dark in colour. It is only the later clouds, those that are seen in अश्विन and कार्तिक, that are white, more accurately pale bluish, or 'silver white clouds.' सर्वं...ध्रुयेषु—सर्वे च ते वनवध तेषां सुगानि तेषां आश्रयाः, तेषु. विमानेषु—(विमान a seven-storied building विमानो व्योम याने च सप्तभूमिगृहेऽपि च *Medi.* hence lofty apartments attached to the palace. उद्गारः—grand, splendid; cf. पदाक्षिपन्काव-दुदारबंध *Ku.* VII, 14. This word is not used here in the same sense as in I, 1. तूर्यः—Musical instruments cf. स तूर्यमेनां स्त्रियां बभूवुः *Ku.* VII, 10 where *Malli.* explains तूर्यं as गन्धवाद्य. विजहार amused, indulged.

Translation.—Then, he amused [himself] by [listening to] the splendid musical instruments of [i. e. played upon by] the women in the lofty apartments, in the palace, which were painted pale-white like the clouds of the latter part of the rainy season and which contained the (means of) enjoyment for all seasons.

30. **Prose Con.**—कलैः चामीकरवद्धकक्षाः नार्गकराप्रानिहृतैः नृदंगैः वरासरोत्तुलस्रैः नृत्यैः कैलासवन् तद्भवनं ररान ।

Notes.—कलैः—(कल melodious, pleasing; cf. कलकलितगणैः कंदेन *Dan.* परमूनकलव्याहारेषु *Malli.* V, 1.) चामीकरैः—चामीकरैः (चामीकरं जातरूप महारजनकांचने *Ama.*) वद्धाः कक्षाः (the middle parts cf. एते हि सिद्धुनवद्धकक्षाः *Mri.* V, 21.) नार्गकाः...हृतैः—नार्गकां कर्मा (hands, करो वषोषते पानां रदनी प्रत्यायनुदयोः *Midi.*) तेषां अमानि, तैः अभि-हृताः, तैः नृदंगैः—नृत्यः श्रेय यस्य सः, तैः see *Rat.* I, 1, 80. वराः—सर्गः वराः (best देवादेवैः वरः श्रेष्ठे विपु द्वीपे मनासिन्धवे *Ama.*) च ताः वनरसदृश, वामां नृत्यानि, तेषां मनानि, तैः. कैलासवन्—कैलासेन तुल्यं कैलासवद् according to “ तेन तुल्यं क्रियाचेद्विदः.” Kailāsa is a mountain celebrated in the traditions and myths of India. It is described in the Purānas as a mountain of pure silver and has a dazzling brilliance. It is supposed to be full of everything that is pleasing and to be the residence of Shiva and Kubera. It is to India what Mt. Olympus was to the ancient Greeks. तद्भवनं—may be taken either as a compound word तस्य भवनं or may be taken as नद् भवनं but perhaps the former would be preferable.

Translation.—With soft sounding drums, ornamented with golden bands, beaten by the foreparts of the hands of women and with dances which were like those of beautiful heavenly nymphs, the palace of the King shone like mount Kailāsa.

31. **Prose Con.**—तत्र नार्यः कलाभिः वाग्भिः च उरिर्हितैः मार्गैः मंदैः गन्धैः मनुजैः हास्यैः च भुक्तांचिनैः अर्धनिर्गोक्षिर्नः तं रमयांबभूव ।

Notes.—कलाभिः—see II, 30 *supra*. दारिभिः—instru. plu. of वाच्/ena. speech. ललितैः sportive वा भावभेदे स्नेहले ललित त्रिषु । मुन्द्रे अस्त्रियं प्रमदागारे क्रीडिते जातपहवे *Shabda. cf.* प्रियक्षिप्याललिते कलाविधौ *Ra.* VIII, 6.). भावैः (भाव amorous gesture or expression of sentiment शृंगारचेष्टा *cf.* तद्भावदर्शनाभाति *Sha.* II, 1). भ्रुवोचितैः भ्रुभिः अचिनानि (pretty and arched *past par.* of अञ्च् *cf.* अनिताक्षिपश्मन् *Ra.* V, 76. The reading भ्रुवचितैः makes a good sense too = deceived (being overshadowed) by the eyebrows. अर्धं०. क्षितैः—अर्धानि च तानि निरीक्षितानि च, तैः Half-stolen glances.

Translation.—There the women charmed him by their sweet chat, by amorous gestures; and low, sportive, and agreeable smiles as well as by their half stolen glances made charming by the arched eye-brows.

32. Prose Con.—ततः कामागमपंडिताभिः रतिकर्कशाभिः स्त्रीभिः गृहीतः सः विमानपृष्ठान् गृही न जगाम किंतु विश्वकर्मा विमानपृष्ठात् इव जगाम ।

Notes.—काम०—ताभिः कामस्य जायनः (science *cf.* बहुधाप्यायमैभिर्वा; पंधानः सिद्धिहेतवः *Ra.* X, 26) तस्मिन् पंडिताः, ताभिः विमानपृष्ठात् = विमानस्य (for विमान see. II. 29. *supra*) पृष्ठ surface i. e. the terrace. The second विमान means व्योमयान an aerial car or a balloon of the gods where पृष्ठ may be taken to be the seat in it विश्वकर्मा the architect of the gods. The reading पुण्यकर्मा may also do: for पु०—कर्मा see I, *supra*.

Translation.—Then, held [as he was] by the women proficient in amatory science and ardent in enjoyment, he came down from the terrace of the pavilion to the ground like the architect of the gods alighting from the heavenly aerial car.

33. Prose Con.—तस्य एव विवृद्धिहेतोः तद्भाविना अर्थेन चोद्यमानः नृपः तु शमे अभिरेमे, पापान् विरराम, दमं भेजे साधून् संविवभाज ।

Notes.—वि०—हेतोः from the aim of (securing) his rise. The word हेतु in this sense is in the Ablative generally. तद्भाविना—तस्य भावि (भाविन् what must take place from भू to be) *cf.* यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा' *Hito*. शमे—(शम mental quietitude शमयतु शमः शांतिः *Amn. cf.* स्वयं त्यक्त्वा शमे शममुत्तमनन्तं विदधति *Fai* 16) दमं (दानिस्तुदमयो दमः *Amn.* i. e. drawing the mind from evil propensities. *cf.* बुद्धिर्ज्ञानसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः *Bha. Gi.* X, 4).

Translation.—Then the king, for the sake of his son's prosperity, impelled by the predicted destiny took pleasure in

mental tranquility, turned away from sin, practised [the process of] drawing off the mind from evil propensities and worshipped saints.

34. Prose Con.—काममुखे अधीरवत् न ससंजे, जगत्यां विषये न संरंजे, चपलान् इंद्रियाश्वान् विजिग्ये, बंधून् पौरान् गुणैः जिगाय ।

Notes.—अधीरवत्—अधीरस्य इव by the Sutra तत्र तस्यैव *Pāṇi.* V, i, 116 and it is not to be like कैलासवत् in stanza 30 *supra*. ससंजे *perf.* of संज् 1st Conj. *Paras.* 'to adhere, to cling to' *cf.* धुरमाससंज् *Ra.* II, 71. संरंजे—*Perf.* of रंज् with सं to take delight in, to be attached to, *cf.* "रुपादरज्जत नले न विदममुन्नः" *Nai.* XIII, 38. इंद्रि०—आश्वान्—इंद्रियाणि एव अश्वाः for the comparison of the senses with horses see *Jā.* I, 14. जिग्ये and जिगाय *Perf.* of जी *Ubha.* to conquer to overcome.

Translation.—He adhered not to sensual pleasures like a weak-minded individual nor did he passionately devote himself to worldly objects: he overpowered the restless horse-like senses and gained over his kinsmen and subjects by his virtues.

35. Prose Con.—परस्य दुःखाय विद्यां न अधीष्ट, तु यन् शिवं ज्ञानं तत् अप्यगीष्ट, यथा स्वाम्यः प्रजाम्यः तथा सर्वप्रजाम्यः शिवं आदाशमे ।

Notes.—अधीष्ट—*aorist* of इ 2nd conj. *Atm.* with अधि. शिवं—beneficent. अधीष्ट—*aorist* of इ with अधि to study. प्रजाम्यः (प्रजाः issue progeny; subjects, प्रजा स्यात्संजननी जने *Atma.*) *cf.* प्रजाः प्रजाम्बा इव तत्रयित्वा *Sha.* V, 5. Verbs having the sense of 'giving, conferring' etc., govern the Dative of the indirect object. आदाशमे—*per.* of अंज् with आ to bless.

Translation.—He acquired not the sciences to vex others but he studied that knowledge which was beneficent; and he blessed all his subjects just as he blessed his children.

36. Prose Con.—मः तदायुषे तं भामुरं आंगिरमाधिदेवं यथावत् आनर्चं, अकृते कृशानां हृष्यानि लुहाव, द्विजेभ्यः कनकं च गाः ददा ।

* Notes.—भामुर—Brilliant, dazzling; *cf.* मणिमयगन्धर्वाद्युक्तभामुराः *Ki.* V, 5. आंगिरमाधिदेवं—अंगिरः कुन्दोत्पन्नानां अधिदेव. Angirasa is supposed to be the founder of a race whom Prof. Wilson calls 'warrior-priests.' He is the reputed author of many Vedic hymns and is also mentioned in later mythology as one of the inspired legislators of India. आनर्चं—*per.* of अर्च् to worship. अकृते *lit.* not small; therefore, large, fierce, नरुहः अकृतेः

The senses of the negative particle न are six of which the following is the *memoria technica* तत्माद्वयमभावश्च नन्वन्वं तद्वत्त्वा । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नन्वर्थः । पदं प्रकीर्तिताः ॥ Here it is in the विरोध sense. कृशानौ=in the fire, कृशानुः पावसोऽनलः *Amn.* जुहाव.—*pr.* 3rd Sing. of ४ 3rd conj Par. to offer, to present as an oblation. कनकं and कृशानु both mean gold, only the latter is uncommon.

Translation.—For his (prince's) long life he worshipped the brilliant tutelary deity of the Angirases in the prescribed form, offered oblations in the blazing fire and gave gold and cows to Brahmans.

37. **Prose Con.**—शरीरं च मनः पवित्रं तृतीयबुभिः च गुणबुभिः एव सखौ, वेदोपदिष्टं सोमं च आत्मजं हृदि शान्तिमुखं समं [एव] पपी ।

Notes.—पवित्रं—*infi.* of पू 4th conj *Atm.* to cleanse, to purify cf. पवनः पवतामस्मि *Bha G:* X, 31 सखी—*Perf.* of स्नु to bathe. तृतीयबुभिः तीर्थस्य अबुभिः, for तीर्थ see I, *supra.* गुणबुभिः—गुणा (राम, दम, शान्ति *etc*) एव अबुभिः. सोम—the juice of the soma plant. The 9th Book of the Rîgveda is specially dedicated to the honour of this exhilarating juice. 'No sooner did the Aryans perceive the powers of this juice in elevating the spirits and producing a temporary frenzy than they found something divine in it and they hallowed it with a godly veneration, the plant which afforded them this juice became to them the king of plants, the process of extracting the juice was a holy sacrifice, everything connected with it was sacred and drinking it was at one time considered very meritorious.' आत्मजं—आत्मनि जात. हृदि—हृदये वर्तमान finding a place in the heart समं—simultaneously cf. सममेव समाक्रान्ति इव तिरदगामिना *Ra.* IV, 4

Translation.—With a view to purify his body and his mind he bathed with the waters of holy places and with waters in the form of virtues, likewise he simultaneously took in the soma-juice as enjoined by the Vedas as also the heart felt happiness of perfect calm produced in the mind.

38. **Prose Con**—यत् मांत्वं अर्धवत् तत् न समापे यत् च तत्त्वं विप्रियं तत् न अजल्प हि यत् [यस्मात्] मांत्वं अतत्त्वं च तत्त्वं परयं [इति] आत्मनः एव न्दिया सन्तु न अशकत् ।

Notes.—मांत्वं—Kind conciliatory words. तत्त्वं—truth, reality, cf. तत्त्वं मांत्वं कथय भगवत् को दृष्टव्यः पूर्य *Amn.* अर्धवत्—अर्धः अभिन् इति. विप्रियं—disagreeable, वि is here in the sense of negation forming

a Bahuvrīhi compound. कृतवानमि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते नया इतं Ku. IV, 7. परुषं—disagreeable, hard; निष्ठुर एव *Amat.* compare त्विं मनोहारि च दुर्लभं वचः for the general sense.

Translation.—He did not utter conciliatory words which were not meaningful, nor did he speak out that truth which was disagreeable; for even through a sense of shame of himself he could not speak meaningless kind words or a hard truth.

39. Prose Con.—इष्टेषु च अनिष्टेषु च कार्यवन्तु रागद्वेषाश्रयतां न प्रपेदे, व्यवहारलब्धं त्विं विप्रे नया अस्यन् यथावन् हि न मेने ।

Notes.—इष्टेषु—इष्ट is here used in the sense of 'a friend' cf. अपि नन्द्यनापत्रो नद्यो वापीष्टर्शनात् *Pancha.* II, 167. अनिष्टेषु—अनिष्ट is therefore 'an enemy'. कार्यवन्तु—कार्यवन् having an object in view. राग०.. तां—रागा (viz. love and jealousy) एव दोषो, नयोः आश्रयता (condition of being attached to). प्रपेदे—threw [himself] upon, hastened towards. व्यवहार=practice, usage. यथावन्=according to the proper method.

Translation.—In regard either to friends or foes, who had anything to do with him, he did not rely upon affection or jealousy. He cherished only that satisfaction which is due according to practice, all the rest he did not look upon as right.

40. Prose Con.—आशावनः अभिगतम् तर्पे मयः देयांशुभिः सचेच्छिदिष्ट, उद्धनं अरिदपि युद्धादने वृत्तरक्षधेन अवेमिदिष्ट ।

Notes.—आशावनः—आशा (expectation) अस्मान्मलि आशावान् by स्वयाम्बुमित्रिनि मयुर *Pāṇi.* V, II, 91. मयः—instantly, forthwith cf. Megha I, 16. देयांशुभिः देयानि (देय whatever is fit or appropriate to be given; a gift) एव अस्ति तेः अचेच्छिदिष्ट—*accist* 3rd *per.* sing. of the *frequen.* of छिद् to cut *fig.* to destroy. उद्धनं—उद्धनं कृतं वायु मः, न puffed up, overflowing, cf. अशुद्धानां *Mu* III, 8. The phrase may also mean ill-mannered as in उद्धतः क रं गुणावहः परेषां *Malati.* VIII, 18. क्त्वे—'without' governs the ablative accord. to *Pāṇi.* II, iii, 29. The other words such as अन्व, एव, एत, अत्रान् and words indicative of directions and those derived from भ्रू govern this case *vide* Apte's Guide 581. वृत्तरक्षधेन—वृत्त (good or virtuous conduct; cf. वृत्तेश न रक्षति *Pancha* IV, 27,) एव राक्षसः (a hatchet युद्धादने मरिचि राक्षस *Amat.* cf. आशाविना समरक्षधेन *Ra.* VI, 42) तेन. अवेमिदिष्ट—*accist* of the *Frequ.* of छिद् to cut.

Translation.—He, at once, destroyed the thirst of an eager suppliant by his gift waters, so too he struck down, even without a battle only by his battle-axe *viz.* good conduct, the excessive arrogance of the enemy.

41 Prose Con.—सः एकं विनिये, सप्त जुगोष, सप्त एव तस्यां पंच रक्ष, त्रिवर्गं प्राप, त्रिवर्गं बुबुधे, द्विवर्गं जज्ञे, द्विवर्गं प्रजहौ ।

Notes.—There is a sort of play upon the numerals in this stanza depending mainly upon the particular significations attached to them. Thus एकं refers either to a (a) the mind; (b) his dominion. विनिये—नी with वि in the sense of 'applying to good use or to appease' is specially *Atma*. सप्त (a) the seven constituents which form a state *viz.* स्वाम्यमात्रमुत्तकोशराष्ट्रवर्णानि च (d) the seven constituent substances forming the body रसास्त्रमांसमेदोऽप्तिमज्जानः शुक्रमयुताः. पंच refers to the five vital airs प्राण अथान व्यान उदान समान. त्रिवर्गं—(a) the three objects of worldly existence धनं, अर्थे, and काम (b) the three states of existence *viz.* बृद्धि, ग्यान, and क्षय. द्विवर्गं—(a) चित् intelligence, animating spirit of life *vide Niti. I.* and जडत्वं objective, material world. (b) सुखदुःख pleasure and pain.

Translation.—Thus he controlled the one (*i. e.* either his kingdom or his mind), took care of the seven (constituent parts of the state but was indifferent about the seven primary substances of the body, protected the five (vital airs); secured the three objects of worldly existence, and perceived the three conditions of existence, gained an insight into the two elements of the subjective and objective world and abandoned (all thought about) the two ruling passions pain and pleasure.

42. Prose Con.—कृतागस्त [अतएव] वध्यान् अपि न अजंपनीन् ह्य अपि न ददसं, गन्धेन फलेन एतान् बन्ध [एतेन] हि तेषां त्यागः अपि अनयायदृष्टः ।

Notes.—कृतागस्त=कृतानि आर्णादि (भागम् crime, sin भागोऽपराधी मनुष्य *Atma*.) दष्टे. वध्यान् fit to be sentenced to death. अजंपनीन् aorist of the *Freq.* of हन् to kill. ह्य *instr. sing.* of ह्य *f.* anger, *cf.* निर्वर्णभाष्या *Rev. V.* 21. गन्धेन *vide II.* 38 *supra*. फलेन with the result अनयायदृष्टः अनयाय (अनयाय no loss, no-injury) दृष्टः.

Translation.—He never put to death any criminals though they deserved it, nor did he look them with anger; he bound

them down with gentle words; for, with the result (produced thereby) their release was considered harmless.

43. Prose Con.—सः आर्याणि परमव्रतानि अचारीत् चिरसंभृतानि वैराणि अहासीत्, गुणगंधवंति यज्ञांसि च आपत्, मलिनीकराणि रजांसि अहासीत् ।

Notes.—आर्याणि—ऋषेदिदं आर्प suited to or befitting the Rishis; hence, highly sacred. अचारीत् *aorist 3rd per. sing.* of चर् to move. चिरसंभृतानि—चिरेण संभृतानि concentrated, brought together, accumulated from a long time; cf. संभृतं तद्धि तेजः. वैराणि enmities अहासीत् *aorist* of हा to abandon. गुणगंधवंति गुणानां गन्धः (connection गंधो गंधक आमोदे देशसंबन्धगर्वयोः *Vishva*) अस्ति येषां तानि. आपत्—*Aorist 3rd person sing.* of आप् 5th conj. Paras. to obtain, to pervade. रजांसि—see note on अरजस्काः II, supra.

Translation.—He performed great religious vows even befitting the Rishis [prescribed by the great sages of old]: he abandoned long-cherished hostilities: he secured glory connected [resulting from] with good conduct: he relinquished the exciting sentiment which darkened (one's career).

44. Prose Con.—अप्रवृत्तं बलिं च न अजिहीर्षीत् परवस्त्वर्माच्छां च न अचिकीर्षीत्, द्विपतां अधर्मं च न अविवक्षीत्, मन्युं च हृदयेन न अदिधीर्षीत् ।

Notes.—अप्रवृत्तं—न प्रवृत्तं not settled, not fixed. बलिं—(बलि a tax, tribute प्रजानामेव भूलये स बलिमग्रदीत् *Ra.* I, 18). अजिहीर्षीत् *aorist* of the *Desi.* of ह् 3rd Conj. Paras to take forcibly: पर०... छां—परस्य वस्तु तस्य अर्माच्छा (for the intensifying force of अभि *ride* II, 8) अचिकीर्षीत्—*aorist* of the *Desi.* of कृ to do. द्विपतां (द्विपदेषणदुर्दः *A mar.* द्विपत् an enemy; cf. द्विपन्सुरन् *Ma.* II, 1. अविवक्षीत् *aorist* of the *Desi.* of वच् 2nd Paras. to speak. अदिधीर्षीत्—*aorist* of *Desi.* of धृ to hold.

Translation.—He did not wish to extort any unusual tax, he set not his wishes after the things belonging to others, nor did he wish to give utterances to the unfairness of his enemies and he never wished to retain anger in his heart.

45. Prose Con.—प्रयुक्तयोगस्य शमात्मके चेतसि सुप्रसन्ने [सति] यथा इन्द्रियाणि [तथा] तस्मिन् भूमिपर्ता तथा प्रवृत्ते [मति] मूल्याः च पौराः च तथा एव चेहः ।

Notes.—प्रयुक्तयोगस्य—प्रयुक्तः (*lit.* joined; hence, set to doing,

absorbed, commenced) योगः (meditation. The chief aim of the Yoga philosophy is to teach the method by which the human soul may be united with the Supreme spirit; deep meditation is laid down as the chief means of securing this end) येन तस्य. शमात्मके-शमं आत्मा (essence) यस्य तस्मिन्. आत्मन् is used as the last member of a compound in the sense of 'consisting of,' 'made of' The suffix क्न् is used, as is technically called, स्वार्थे. तथा प्रवृत्ते— तथा i. e. तेन प्रकारेण; by the rule प्रकारवचने भाव्य the pronoun तद् takes the suffix या in this sense. प्रवृत्ते (प्रवृत्त adopted a course). चेहः—Per. 3rd plu. of चर् to go, to act.

Translation.—When the king was thus inclined his servants and citizens behaved exactly in the same manner, as the senses, of him who has commenced deep meditation, do when the mind is calm and full of profound repose.

46. **Prose Con.**—ततः काले चारुण्योधरायां सुयशोधरायां यशोधरायां शौद्धोदनेः राहुसपन्नवक्त्रः नाम्ना राहुल एव सुतः जज्ञे ।

Notes.—काले—at the proper time. cf. काले खलु समाख्याः फल वञ्चन्ति नीलधः Ra. XII, 69. सु...धरायां—सुष्ठु यशः, त भरति तस्यां. चारुण्यो-धरायां—धरतः ते धरे, पद्मसा धरे पयोधरे, चारुणि पयोधरे यस्याः तस्याः. राहु-सपन्नः (सपन्न a rival, an enemy; cf. मा वा सपन्नेष्वपि नाम तन्नम् Milati IV, 5 राहुमपन्न generally taken as 'the moon'). The mythological legend, according to the Padma Purāṇa, is as follows—Rāhu was the son of the demon Viprachitti. At the time of the churning of the ocean of milk he insinuated himself among the gods and obtained a portion of the nectar; the sun and the moon observed the theft and informed Vishnu of it, who, as a punishment beheaded Rāhu the head became immortal in consequence of the nectar (amrita) having reached the throat. On this account Rāhu pursues the sun and the moon with implacable hatred, he is, therefore, the enemy of both—the sun and the moon—but the latter is generally spoken of as the enemy of Rāhu. The compound is dissolved as राहुमपन्नस्य एव वक्त्रं यस्य सः.

Translation.—Then, in course of time, was born from Shaudhodana a son whose face resembled the enemy of Rāhu, by name Rahula, to the highly glorious and fair bosomed Yashodhara.

47. **Prose Con.**—अथ कुलस्य नृदि शर्षा इत्युभयः सः परमप्रवर्तितः भूतिशालः यथैव पुत्रप्रगवे नन्दं तथैव पौत्रप्रगवे नन्दं ।

Notes.—शर्षा—with accusative of the noun to which it is joined शर्षा has various senses (see Gan. Maho.). Here it is used either

in the sense of (1) 'in favour of' as, in यद्य नो प्रति स्यात् or (2) 'in reference to' as in चंदोत्तरां प्रति तु केनानि विप्रश्न्या, or (3) it may be simply 'on account of'. इष्टपुत्रः—इष्टः पुत्रः यस्य सः परमप्रतीतः—यस्य प्रदीतः (celebrated cf. मोक्षं वदः स्थानं इव प्रदीतः Ra. XIII, 53.) यथैव—just as, पौत्र—grandson.

Translation.—Now the far-famed King who had longed for a son for the continuance of his race was as much rejoiced at the birth of the grandson as he was at the birth of the son.

48. Prose Con.—मे पुत्रस्य पौत्रगतः सेहः मन इव कर्म स्यात् इति ज्ञातृहर्षः पुत्रप्रियः [सः] स्वर्ग आरुह्यन् काले तं तं विधिं आलुलंघे ।

Notes.—ज्ञातृहर्षः—I would read ज्ञानविनः because in that case the force of ज्ञान् would come out: or the change of ज्ञे to ज्ञु in the sense of निश्चय is desirable. आरुह्यन् *pre. parti.* of the *Desi.* of नृ with आ. पुत्रप्रियः—पुत्रः प्रियः यस्य सः by the वारिवाद्यादि rule. काले *vide* II, 46. तं तं—*vide* II, 1, 2 for the repetition of the pronoun.

Translation.—How can my son's affection for my grandson be just like mine. Being thus anxious the king who loved his son and was eager to ascend to heaven at the due time attended to each and every ceremony.

49. Prose Con.—प्रायमकल्पिकानां यशसा अन्वितानां राजपमानां पथि स्थित्वा शुक्रानि अमुक्त्वा अपि तपसि अतमहिमारहितैः यज्ञैः च अददत् ।

Notes.—प्रायमकल्पिकानां—प्रायमकल्पिक A Yogin just commencing his course. A student who has just entered on the study of the Vedas. प्रायमकल्पः आचारंभः प्रवेशनं यस्य सः प्रायमकल्पिकः by प्रवेशनं इति टक्. यः...न्वितानां—यशसा अन्वितानां (अन्वि *pa. par.* of *r* with अनु, attended by, possessed, or full of). राजपमानां—राजानः कथमाः इव an instance of the *upamānottara karmadhāraya* by उपमिक्त्वाप्रादिभिः सामान्याप्रयोगे *Pāṇi* II, i, 36. The words under the व्यास class are सुसुहृद्वे व्यासपुत्रवामदेवराः मिहमाहृद्वनागापाः पुंसि द्वेहायंभोचराः *Amara*. शुक्रानि—wealth; शुक्र has really the मनुस् term. in the sense of 'possessing,' but it is dropped by the *Pāṇi*. पुनश्चनेस्यो मनुवेदुनिष्टः शुक्रो दुपतरे निष्टे मनुमकं तु रजते *Medi*; hence by *Lakṣhara* शुक्र may be taken to signify 'dominion.' Perhaps राजानि instead of शुक्रानि would have been better. अनसु—*aorist* of the *Atm.* of नृ. The verb नृ is usually *Paras.* but when it means 'to practise penance' it is *Atma.* and is conjugated like a root of the 4th *conj.* by ददोदुतावे च *c. g.* अन्ननदन्नादमः *Sid. Kan.* -हिमारहितः In the rituals there is a provision made to avoid killing animals at sacrifices. Under such circumstances

an image of kneaded flour of the animal is made and it is used for sacrificial purposes. अयत्—*arist* 3rd *per. sing.* of the *Atma*. of यत् 1st *conj.* The *Atmanepadi* form is very apt since the fruit of the *yadnya* is for the king's (the performers) own good.

Translation.—Standing (following) in the course of the pre-eminent monarchs who had entered on the course of Yoga and who were covered with fame, the king practised austerities without abandoning his kingdom and performed sacrifices which involved no killing of animals.

50. Prose Con.—अय पुण्यकर्मा स नृपः नृपधिया तपःधिया एव कुलेन वृत्तेन धिया च दीप्तः सहस्रांशुः इव तेजः उत्तिसृक्षुः अजाज्वलिष्ट ।

Notes.—पुण्यकर्मा—पुण्यं कर्म यस्य सः. वृत्तेन=वृत्त good or virtuous conduct, *cf.* एव चलितवृत्तस्तु वृत्तशेष न रक्षति *Panch.* IV, 28. सहस्रांशुः सहस्रं अंशवः यस्य सः the sun उत्तिसृक्षुः—*Desi.* of सृज् with उत्. अजाज्वलिष्ट—*Aorist* of the *Desi.* of ज्वल् to shine.

Translation.—Now that king of holy deeds dazzling by his glory as also by the splendour of his austerities, by his noble ancesstory, virtuous conduct, and wisdom, shone forth brightly being desirous of shedding lustre like the sun.

51. Prose Con.—स्थिरधीः [सः] पुत्रस्थितये आर्विकं स्वायंभुवं अर्चयित्वा जज्ञाप; आदिकाले प्रजाः सिम्बुधुः कः इव दुष्कराणि कर्माणि चकार ।

Notes.—स्थिरधीः स्थिरा धीः यस्य सः पुत्रस्थितये—for the existence; hence, for the safety of (his) son; *cf.* सगंभिनानाशहेतवे *Kad.* I. The use of the Dative is according to the *Vartika* तदर्थे चतुर्थी वाच्या. आर्विकं—अर्चा अहंति इति Deserving worship. स्वायंभुव—स्वयंभोः अपत्यं पुमान् स्वा०—भुव, *त. viz.* मनु. प्रजाः—progeny. कः *Bramha* को ब्रह्मणि गर्भातमवमदशेषु भास्करे *Atma*. दुष्करं—Difficult to be done *cf.* कर्तुं दुष्करं कर्तुं दुष्करं

Translation.—He whose glory was firm muttered prayers, after having worshipped the adorable *Sadyambhu*, and performed difficult ceremonies as *Bramha* did in days of yore when he wished to create living beings.

52. Prose Con.—[सः] शर्यं तत्त्वाय शर्यं विममर्षं शर्मं शिषेवे नियमं शिषेवे वशी इव संचिन् विषयं न भेजे, पिता इव शर्मान् विषयान् ददर्श ।

Notes.—विममर्षं—reflected, meditated upon. शर्मं शिषेवे—see at. 39 *supra*. शिषयं—religious observances, *cf.* *Ratna*. I, 19. The singular of the word शिषय is used to represent the class or group of

various religious observances. जालंघवचने. विपेदे—perf. of मद् *Atm.* 1st Conj. with वि. वशी—वशिन् one who has controlled his passions, cf. वशिनां हि परस्मिन् हंसैष पराध्वनी वृत्तिः *Sha.* V, 21. विषयः—a worldly affair. पिता इव cf. with the idea राजन् दुपुत्रानि etc. *Niti.* विषयान्—parts of the country of the whole dominion; विषयो गोचरे देवे तथा जनपदेऽपि च *Amar.*

Translation.—He laid aside arms, meditated upon the Śāstrās, practised calmness, passed through various observances like an ascetic, abstained from all worldly objects, and looked after all parts of the kingdom like a father.

53. **Prose Con.**—मः हि पुत्रहेतोः राज्यं, कुलार्थं पुत्रं, यशसे कुलं, वमार; स्वर्गाय तु स्वर्गं, आत्महेतोः दिवं, धर्मार्थं आत्मस्थितिं आचक्षांश्च ।

Notes.—पुत्रहेतोः The word हेतु is put in the genitive case in the sense of 'cause' or 'object'; and that which is the object may also be in the genitive by वशीहेतुशब्देन *Pāṇi.* II, iii, 29. राज्यं—The Vedic regulations. आत्मस्थितिं—one's own existence. आचक्षांश्च—aorist of कृष् 1st Conj. *Paras.* to long for, to wish.

Translation.—He endured the kingdom for the sake of his son, the son for his race, and the race for his own glory. He longed for Vedic teaching for [the attainment of] Heaven; Heaven for the sake of the [emancipation of the] soul, and his own continuance for the sake of charitable purposes.

54. **Prose Con.**—पुत्रसुतं रक्षा मे सुतः वनं कथं न यायार इति नापमानः मः गच्छिः निपात्य ध्रुविनः च निदं एवं गिरिपिं धर्मं चकार ।

Notes.—नापमानः Future active part. of नाय in the sense of 'to hope for, to be anxious'. In this sense it is exclusively *Ātmanepoll.* In XIII, 59 of *Kīrtita*, Bhattoji Dixit finds fault with the *Ātma.* use of नाय as also does Mammata in the *Kāvya-prakāśha*. निपात्य—a verbal adjective from नाय to protect, to hold, with नि, by the addition of द according to ह्रस्वस्यन्तीदरः *Pāṇi.* III, i, 96 in the sense of 'fit to be held,' or 'fit to be observ. ed.' ध्रुविनः—*Shruti* from श्रु to hear is in Sanskrit literature the technical term for all those works which are considered to have been revealed. It applies, therefore, properly speaking, to the Mantra and Brahman portion of the Vedas, but at a later period it came to be applied to the Upanishads. It means revelation as distinguished from *Smṛiti* 'tradition.' The distinction between *Śruti* and *Smṛiti* had been established by the Brahmanas previous to the rise of Buddhism, or at all events, says Max Müller, previous to the time when the *Sūtra*

Canto III.

1. Prose Con.—ततः सः कदाचिद् मृदुशादूलानि पुंस्कोटिदोत्रादित-
पादपानि पद्माकरमंडितानि शीतेन च दद्यानि काननानि शुभाव ।

Notes.—ततः afterwards i. e. after the birth of the son and the incidents narrated in Canto II. कदाचिद् once upon a time. मृदु...दूलानि—शादूल=शादः (short grass, शादः कर्तनशब्दोः *Vishva.*) सन्ति अथ शादलं. (शादलं शादहृदि *Amr.* a meadow, a greensward. cf. रम्या नक्षत्रिरपैति न शादलेभ्यः *Ki. V, 31*). The formation of the word by the addition of वल्च् is by नटशादहवल्च् *Pū. IV, ii, 28*. ददुनि शादूलानि देतु दानि an adj. clause to काननानि. पुंस्कोट्यानि—पुनान्त्रयं ते कोटिनाथ तैः उच्चादिनाः (made resonant) पादनाः (पादैः निवन्ति ते those that take up nourishment or drink by the feet i. e. their roots) देतु दानि. The word पुनान् used with कोटिन् is not so much to signify the sex of the bird as to indicate his excellence and agreeableness. 'पुंश्वहने प्रागल्भ्यचेतनार्थं *Malli. on Ku. III, 32*. The cuckoo is a bird very favourite with Indian poets, the sweetness of its warblings are very frequently alluded to. It is most vociferous during the Vasanta season when the mango trees are in blossom. पद्माकरमंडितानि—पद्मानां आकराः (*lit.* rich sources of lotuses; hence pools of water containing lotuses cf. *Jān. I, 50*; or पद्माकर may be taken to be a lake, पद्माकरस्तदागोष्ठी *Amr.*) तैः मंडितानि (adorned). शीतेन by frost or cold दुषारः शीतः शीतो हिमः *Amr.* or शीतं हिमदुषे *Medi.* दद्यानि held fast, or दद्यानि may be taken in the sense of रुन्धानि. काननानि—It can not be that the prince heard the forests but he heard about their condition.

This stanza gives the time of the year but rather confusedly. If it be the Shishira or the cold season then पुंस्कोटिदोत्राद् is not possible; since, the cuckoo never cooes during that season. It is just possible that the period is the close of the Shishira and the setting in of the Vasanta. The approximate seasonal divisions of the year according to the Hindu Calendar are:—

- Vasanta = Spring = Half Febr., March, 1/2 April.
- Grishma = Summer = Half April, May, and 1/2 June.
- Varsha = Rains = Half June, July, 1/2 August.
- Sharad = Autumn = Half Agust, Sept., 1/2 Octr.
- Hemant = Winter = Half Octr, Novr, 1/2 Decr.
- Shishira = Cool season = Half Déc, Janry, 1/2 Febr.

The metre is उदयानि.

Translation.—Then, once upon a time, he heard of forests—which were carpeted with soft greensward, wherein the trees resounded with the cooings of the *kolīlas*, and which were adorned with lotus-pools,—as bound by frost.

2. **Prose Con.**—ततः स्त्रीजनवह्नभानां पुरस्काननानां मनोज्ञभावं श्रुत्वा [सः] अंतर्गृहे अवरुद्धः नागः इव बहिः प्रयाणाय बुद्धिं चकार ।

Notes.—स्त्रीभानां—स्त्रियः पद जनः (a body collectively), वृत्त वह्नमनि (वह्नम dear, agreeable अभीष्टभीषितं हृद्ये दयित वह्नमं प्रिय *Ama*) मनोज्ञभावं मनोज्ञश्चासौ भावश्च, तं (भाव condition भावः सत्तास्वभावभिप्राय-चेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बन्धुजन्तुविभूतिषु ॥ रत्नाद्यौ च *Medi.*) अन्तर्गृहे (अन्तस् गृह the inner apartment of a house). नाग an elephant गजेऽपि नागमातंगौ *Ama* cf. बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः *Ra. XVI, 26.* बहिः an indec.—outside.

The metre is उपजाति.

Translation—Then, having heard of the delightful condition of the city-groves, which were agreeable to the fair sex, he made up his mind to go out like an elephant shut up in the innermost apartment of a house

3. **Prose Con.**—ततः सः नृपः पुत्राभिधानस्य तस्य मनोरथस्य भावं निराम्य स्नेहस्य च लक्ष्म्याः च वयसः योग्यां विहारयात्रां आत्रापयामास ।

Notes.—पु० नस्य—पुत्रः अभिधानं (denotation, name) यस्य सः मनोरथस्य—मनसः रथः तस्य 'a conveyance of the mind'; hence, 'one who was the fulfiller of all wishes'. भावं Inclination, wish, desire of हृदयनिहितभावाः *Pāṇi III, 43.* विहारयात्रां विहाराय यात्रा travelling about for diversion, *Viḥāra* need not be taken in the Buddhist sense of the word.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, the King, on hearing the inclination of him who was (styled) his son and was [therefore] the fulfiller of all wishes, ordered for him a travel for diversion suited to his own affection, and wealth, [as well as] suited to the age [of the youth].

4. **Prose Con.**—युकुमारचित्तः कुमारः संविम्रचेताः मा भूत् इति मन्यमानः [सः नृपः] राजमार्गे आर्तस्य पृथग्जनस्य रांपातं नियतंयामास ।

Notes.—यु० चित्तः युकुमार चित्तं यस्य सः सं० चेतः संविम्रचेतः यस्य सः whose mind was agitated. मा भूत् *ride I. 72.* Dr. Keilhorn calls this subjunctive aorist. He says the subjunctive Aorist and the subjunctive Imperfect are used in classical Sanskrit only after the prohibitive particle मा and after मास्, and are used

in an Imperative sense. राजमार्गे on the high-road. Compare the English term 'King's high-way' with राजमार्गः. पृथग्जनस्य=पृथग्जन is 'a sinner,' a 'wicked person.' पानरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः *Ama.* संपातं=meeting, encountering; we have the word संपात largely used in astrology as मेघसंपातः.

The metre is उपजाति.

Translation.—The king prohibited the meeting of an afflicted sinner on the high road with the impression that the tender-hearted prince may not be excited at heart.

5. Prose Con.—ततः प्रलंग्हीनान् च विकलेंद्रियान् च जीर्णांतुरादीन् च कृपणान् मिथून् च परेण साम्ना समुन्सार्य राजपथस्य परां शोभां चकुरुः ।

Notes.—प्र०...हीनान्—प्रलंग्हीः हीनाः तान्—bereft or devoid of minor limbs (such as the nose, fingers, etc. प्रलंग्ग= a minor limb). विकलेंद्रियान्—विकलानि इंद्रियानि येषां तान् those who have impaired or defective organs of sense. जीर्णांतुरादीन्—जीर्णाः (decrepit or old persons) च आतुराः च (आतुर ill, cf. आतुरानां चिकित्सकाः *Pāṇi.* I, 153) जीर्णांतुराः च आदयः येषां तान्. आदि at the end of a compound is translated by 'and others,' 'and so on,' 'such like,' etc. *e. g.* इंद्रादयो देवाः. कृपणान्—कृपण wretched, helpless, cf. कृपणान् शब्दो जनो लज्जते. मिथून्—मिथु a mendicant, a beggar. This is peculiarly a Buddhist word. It is formed by the addition of कृत affix according to सनाहंसमिथुः *Pāṇi.* III, ii. 168. *i. e.* आहंस in the sense of telling and मिथु take उ to form verbal nouns. परेण=पर excellent, wellthought of, दूरानांनोचनाः पराः *Ama. cide* II, 3, 10, 15. साम्ना—instru. sing. of सामन् conciliatory or mild method cf. नूतनः साम्ना प्रशाम्यति *Pāṇi.* IV, 48. राजपथस्य=For the change of पथिन् to पथ at the end of a compound see *Ratnā.* I, 1. The suffix अ is added according to कृत्यपूर्वस्युत्थामानक्षे *Pāṇi.* V, iv. 74. परां—Excellent, best; cf. कुतः परं मय्यमहो नहीयसी *Naisha.* I, 24.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, having removed, with the great conciliatory method, all those who were devoid of minor limbs, those who had impaired organs of sense, those who were old, ill, and the like, and all wretched beggars, they made the highway assume first-rate beauty.

6. Prose Con.—ततः राजमार्गे श्रीमति कृते[सति] श्रीमान् विनीतानुचरः कुमारः प्रासादशृङ्गान् अवतीर्य काले कृतान्वयुजः सन् नृपं अभ्यगच्छन् ।

Notes.—राजमार्गे—see IV, 4. श्रीमति—श्रीम् beautiful, charming विनीतानुचरः—विनीताः (well trained, disciplined) अनुचराः

(followers, attendants) यस्य सः प्रा०...द्यात्—see note on विमानश्याव II, 32. प्रासाददृष्ट is हर्म्यदृष्ट the upper part or the roof of the palace i. e. the terrace. काले—see II, 48. कृ०...नुज्ञः—कृता अभ्यनुज्ञा (permission; cf. कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा *Ku.* V, 7.) यस्य सः

The metre is उपजाति.

Translation.—The road having been thus beautified, the great prince, who had disciplined attendants, came down at the proper time from the terrace of the palace, and, on being permitted by the king, went to see him.

7. Prose Con.—अथो आगताधुः नरेन्द्रः सुतं शिरसि उपाग्राय विरं निरीक्ष्य गच्छ' इति वाचा आज्ञापयति स्म एनं स्नेहात् मनसा न मुमोच ।

Notes.—अथो see I, 54 *supra*. उपाग्राय smelling of the head by elders is one of the indications of affection and is met with in Sanskrit Dramas. For a discussion on this propensity see *Ameri. O. So. Journal* of 1904 स्म—This particle with the present tense of a verb conveys the meaning usually denoted by the Prefect or Imperfect tense of the verb, and is met with in classical literature e. g. इति स्म चक्षुः श्रवसा प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः *Naishā. I*, 28 also 38, 39.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the king, with tears in his eyes, smelt the son on the forehead, and gazing long at him gave him permission by the word 'go', but did not leave him from his heart through affection.

8. Prose Con.—ततः सः जावूनदभाङ्गमृद्धिः चतुर्भिः निमृतेः सुरंगैः युक्तं अङ्गीवविद्युच्चुचिरदिग्धारं हिरण्मयं स्यंदनं आहरोह ।

Notes.—जा०...मृद्धिः see II, 4. निमृतेः steady, gentle. अङ्गी०—धारं=न डीवा (not weak; hence, powerful, strong) अङ्गीवा चासौ विद्युत् च तद्वद् युचिः (bright) अ०—युचिः रदिग्धारा (a continuous line of rays) रदिग्धारा; अ०—युचिः रदिग्धारा यस्य सः, तः; agreeing with स्यंदनं. Mr. Cowell takes रदिग् in the sense of 'reins', विरणप्रयदौ रस्मी *Ama.* I prefer the first sense of the word, since the whole chariot being made of gold is likely to have a bright dazzling lustre like that of a flash of lightening. If the chariot had been in motion the reins would be shaking and then perhaps their comparison with flashes of lightening would have been more appropriate. हिरण्मयं—see II, 22. स्यंदनं a war-chariot, याने चक्रिणि युद्धार्थे यन्त्रागः स्यंदनो रथः *Ama.*

The metre is उपजाति.

Translation.—Then he mounted the golden chariot, emitting continued radiance like that of strong powerful flashes of lightning, to which were harnessed four steady horses having golden trappings.

9. **Prose Con.**—ततः सनक्षत्रः चन्द्रः अंतरिक्षं इव प्रकीर्णोवज्जल-
पुष्पजालं विपक्षमाल्यं प्रचलत्पताकं मार्गं सदृशानुयात्रः (सः कुमारः) प्रपेदे ।

Notes.—सनक्षत्रः नक्षत्रैः सह accompanied by stars. अंतरिक्षं= the intermediate region between heaven and earth (नभोऽंतरिक्षं गगनं *Atma*. According to Nirukta अंतरा चावा पृथिव्योः क्षांतं अवस्थितं भवति. according to Sāyana अंतरा चावा पृथिव्योर्मध्ये इक्ष्यमाणं स्थोम). प्रकी०... जालं=उज्ज्वलानि च तानि पुष्पाणि च उज्ज्वलपुष्पाणि, तेषां जालानि उज्ज्व०—जालानि; प्रकीर्णानि (scattered, spread out; cf. प्रकीर्णः पुष्पाणां अंजलिः *Feñi*. I, 1) उज्ज्व०—जालानि यस्य सः; तं, agreeing with मार्गं the road on which wreaths of flowers, probably in the form of trellis-work or festoons, were hung. वि०—माल्यं=विपक्षानि (hung, suspended, cf. विपक्षविपक्षजालाद्रवत्तलेषु *Shak*. I) माल्यानि (garlands cf. शिरो-भिन्नुते नराधिपैर्माल्यमिवास्त्यशासनन् *Ki*. I, 21.) यसिन् सः, तं along which festoons of flowers were suspended. प्र०—पताकं=प्रचलत्पताकाः यसिन् सः, तं=along which there were fluttering flags and bunting. सदृशानुयात्रः=सदृशा (suitable, befitting) अनुयात्रा (a following, retinue, train) यस्य सः

The metre is उपजाति.

Translation.—The prince, with a suitable retinue, like the moon with the stars entering the sky, came on the road, which was adorned with trellis-work of bright flowered wreaths, which had festoons suspended, and along which were fluttering flags.

10. **Prose Con.**—कौतूहलात् पौरैः स्फीततरैः नेत्रैः समन्तात् अभिवी-
क्ष्यमाणः नीलोत्पलैः किन्तु विकीर्यमाणः सः शनैः शनैः राजपथं जगाहे ।

Notes.—कौतूहलात्—through curiosity, or eagerness. पौरैः—by the citizens पुरे भवाः पौराः. स्फीततरैः—Excessively joyous. The suffix तर imparts the sense of excessiveness. नीलोत्पलैः—नीलानि च तानि उत्पलानि च, तैः The blue-lotus *Nymphaea Cerulea* is a variety of the lotus-kind almost invariably used by poets as an object of comparison for the eyes किन्तु=तु which has an interrogative sense involving some doubt or uncertainty is very often compounded with the interrogative pronoun and its derivatives in the sense of 'indeed'. *A. G.* § 283. विकीर्यमाणः—विकीर्यन्ते इति *pre. par.* from कृ *Atma*. to scatter. समन्तात्—all round, from all sides. अभिवीक्ष्यमाणः—carefully seen. शनैः शनैः—slowly, step by step;

cf. शनैः. शनैः उदिते भगवति सुवितरि *Kāda*. also शनैः शनैः शतरथेण वारिणा *Ki. IV, 5.* राजपथं—*vide* III, 4. The word पथिन् at the end of a compound becomes पथ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Gazed at from all sides by eager citizens with eyes beaming with delight, he was, as it were, showered with blue-lotuses: thus he gradually passed along the royal road.

11. Prose Con.—केचित् सौम्यगुणेन तं तुष्टुः तथा अन्ये दीप्ततया ववन्दिरे, केचित् तु अस्य सौमुख्यतः ध्रियं आशंसिपुः च आयुषः वैपुल्यं [आशंसिपुः] ।

Notes.—सौम्यगुणेन—सौम्य. (agreeable, charming) चासी गुणश्च. तुष्टुः—were gratified, hence, praised. ववन्दिरे=saluted, bowed. सौमुख्यतः सुमुखस्य भावः सौमुख्य, तस्मात् आशंसिपुः—*Perf.* 3rd *per. plural* of आशस् to praise. आयुषः *gen. sing.* of आयुस्, वैपुल्यं—विपुलस्य भावः वैपुल्य plentifulness. [आशंसिपुः] wished, hoped for.

The metre is इद्रवज्रा.

Translation.—Some were gratified with his gentle disposition, others paid him respect on account of his majestic appearance, others, however, praised the beauty of his fine countenance and wished him a long life.

12. Prose Con.—नार्यः महाकुलेभ्यः कुब्जाः च कैरातकवामनानां व्यूहाः च कृशेभ्यः निवेशनेभ्यः निमृस्य देवानुयायिष्वजवत् प्रणेषुः ।

Notes.—महाकुलेभ्यः—from great houses (कुल a house कुलं... मवने च तनौ इव *Meli.*; cf *Ra XII, 25*) महन्ति च तानि कुलानि च, तेभ्यः. The word महत् is generally changed to महा when it forms the first member of a Karmadhāraya or a Bahuvrīhi compound. कुब्जाः—the hump-backed They are described as—येषां शिरोषि शृङ्गिषाद लक्षणोपेत न भवति पृष्ठपुटरद्वय च सुलक्षणे स्यात्ते कुब्जाः कै०—वामनानां=कैरातकाश्च वामनाश्च, तेषां. कैरातकाः=किराताः एव कैराताः by the rule प्रशादेराकृतिगणत्वात् सार्धेऽण्, कुत्सिनाः किराताः कैरातकाः. The word किरात may be derived from कृ to scatter, which becomes किर according to इगुपञ्चमीकिरः *Pāṇi. III, 1, 135* and अतन्ति गच्छन्ति सततं इति अन्तः wanderers. किरः (scattered about, dispersed) च अन्तः च किराताः. The Kīrātas belonged to one of the mountain-tribes who lived on the outskirts of the countries taken possession of by the Aryans and were perhaps one of the aboriginal races of the country. They subsisted by hunting and led a wandering life in consequence of having been driven away and, compelled to

recede from the more fertile parts of the country by the invaders. They appear to have been of service to the newcomers as watch-men and guards. वामन= dwarf, a pigmy, अथ वामने न्यद्री च खर्वहस्ता स्युः *Ama*. व्यूहाः crowds. कृशेभ्यः—small, poor; *adv.* to निवेशनेभ्यः—from places of residence. दे०...ध्वजवत्= देवं अनुयाति इति देवानुयायी, स चासौ ध्वजश्च; स इव दे०...ध्वजवत्.

The metre is उपजाति.

Translation.—Women came out from the large mansions (while) the hump-backed, and the crowds of poor foresters and dwarfs, came out of their poor tenements, and bowed (to him) like the banner-cloths of the flags (in a procession) of the gods.

13. Prose Con.—ततः कुमारः गच्छति खलु इति प्रैष्यजनात् प्रवृत्तिं ध्रुत्वा मान्येन जनेन कृतान्धनुजाः स्त्रियः दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुः ।

Notes.—खलु—a particle used in the following senses.—निषेधवाक्यालंकारनिष्ठासानुनयनियमनिश्चयहेतुविपादेषु. Here it conveys the sense of निश्चय. प्रैष्यजनात्—प्रैष्यः एव जनः तस्मात्; प्रैष्य also प्रैष्य a follower, a servant नियोज्य किंकरप्रैष्यभुविष्यपरिचारकाः *Ama*. The addition of जन in the singular may be viewed as indicative of a class or body. प्रवृत्ति= news, intelligence; *cf.* जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिं *Me*. I, 4. प्रवृत्तिर्दृष्टवृत्तांतप्रवाहेषु प्रवर्तने *Haima*. मान्येन= मान अर्हतीति मान्यः, तेन जनेन by the elder persons or by those who deserve respect. कृ०...ज्ञाः—see III, 6. दिदृक्षया=द्रष्टुमिच्छया with the desire of seeing. हर्म्यतलानि the terraces or flat roofs of the palaces.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, hearing from the attendants that the prince was certainly going out, the women, eager to have a view of him, hastened to the terraces of the mansions with the permission of their elders.

14. Prose Con.—ताः सस्तकांचीगुणविघ्निताः च सुप्तप्रबुद्धाः कुललोचनाः च कौतूहलेन अपि नृताः वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाः ताः परेयुः ।

Notes.—सस्त०...विघ्निताः—सस्ताः (slipped down) च तेषां कर्चीनां गुणाः (the tying strings of the girdle) च; तैः विघ्निताः hindered, impeded. The use of the कर्ची or girdle appears to have, at one time, been very common among Indian women and is to be seen even in these days in southern India and among the Mārvādees. सुप्त०...लोचनाः—सुप्ताः प्रबुद्धाः अतएव आकुलानि लोचनानि यासां ताः. अपि—and, also. वृ०...भूषणाः—निरङ्ग न्यस्तानि विन्यस्तानि; वृत्तादेन विन्यस्तानि वृ०—स्नानि; वृ०—स्नानि विभूषणानि याभिः ताः.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—Impeded by the strings of the girdles which had slipped down, with their eyes distressed in consequence of thus being awakened from sleep, and also on account of being filled with an eager curiosity, with their ornaments wrongly put on (in the hurry) at the news, they crowded together.

15. **Prose Con.**—प्रासादमोपानतलप्रणादैः च कांचीरवैः च नूपुर-
निखनैः अन्योन्यवेगात् समाक्षिपंत्यः गृहपक्षिसंधान् विभ्रामयन्त्यः (ताः भवन्ति) ।

Notes—प्रासा०...प्रणादैः—प्रासादानां सोपानानि (flights of steps, especially made of flag-stones), तेषु तलानां (of the soles of the feet) प्रणादाः (sounds), तैः the instrumental denotes 'accompanying circumstances'. कांचीरवैः—कांचीनां रवाः (ध्वनिध्वानरवस्रनाः *Ama*) तैः समाक्षिपंत्यः—jostling, elbowing अन्योन्यवेगात्—अन्याः च अन्याः च अन्योन्याः, तासां वेगात्. गृह०...संधान्—गृहाणां पक्षिणः (The Hindus as a class have a great predilection for birds and small animals. Giving corn in plentiful to pigeons and doves etc. and allowing them to pick it in the quadrangles of houses is to be seen in many places even in these days of 'civilization'), तेषां मूपाः (flocks, multitudes संधसार्योत्तुजतुभिः *Ama* The *Amarakosha* gives a separate term for each class of collections but the distinction does not appear to be kept in view in literature). विभ्रामयन्त्यः—scaring away.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—With the sounds of their feet on the flights of steps of the mansions, the jingling of their girdles, and that of their anklets, those women come out jostling each other in their hurry and scaring away the birds attached to the houses.

16. **Prose Con.**—कासांचित् आसां उत्सुकानां (अतएव) जातत्वरणां अपि वराङ्गनानां तु विशालाः श्रोण्यः तथा पीनपयोधराः गुरुत्वात् गतिं जगृहुः ।

Notes.—कासांचित्—The addition of चित् to the forms of interrogative pronouns imparts to them an indefinite sense and may be rendered by 'some', 'certain.' उत्सुकानां—eagerly striving, anxiously desirous, इष्टार्थोक्त उत्सुकः *Ama*. जातत्वरणां=जाता त्वरा यासां, तासां. वराङ्गनानां—वराश्च ताः अंगनाश्च (प्रसूतानि अंगानि limbs अस्याः इति अंगना. This is formed according to the *Gana sutra* अंगात् बल्यपे on *Pāṇi*. V. ii. 100) तासां. गुरुत्वात्—on account of heaviness cf. गृष्टिगुम्त्वान् *Ra*. II. गतिं जगृहुः—held back in going.

The metre is उपजाति.

Translation.—The large hips and full bosoms of some of these pretty women checked their progress notwithstanding their anxious desire (to have a look of the prince) and the (consequent) precipitate haste.

17. Prose Con.—अन्या (स्त्री) तु शीघ्रं गन्तुं समर्था अपि रहः प्रयुक्तानि प्रगल्भानि विभूषणानि हिया निगूहमाना (सती) गतिं निजग्राह. तूर्णं न ययौ ।

Notes.—रहस्—*ind.* in secret. प्रयुक्तानि—put on. प्रगल्भानि remarkable, specially noticable: hence beautiful. हिया through a sense of shame *vide Ratnd.* I, 1. निगूहमाना—*Pre. Par.* of निगूह (*Atm.*) to conceal.

The metre is उपजाति.

Translation.—Another woman, though quite able to go fast checked her pace and did not come hastily, concealing through shame the noticeable ornaments which she had put on in seclusion.

18. Prose Con.—परस्परोत्पीडनपिडितानां संमर्दसंशोभितकुंडलानां सखनभूषणानां तासां तदा वातायनेषु अप्रशमः बभूव ।

Notes.—प०.. डितानां—परस्पराणा उत्पीडन, pressing तेन पिडिताः (formed into a mass or heap) तासां. सं०.. लानां—संमर्दनेन (संमर्द thronging together) सशोभितानि कुंडलानि यासां तासां. सख०...णानां=स्वनेन सखितानि सं०—नानि; सं०नानि भूषणानि यासां तासां. वातायनेषु in the windows *cf.* सौधवातायनम्वा *Mālati*. अप्रशमः=uneasiness.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, there was uneasiness at the windows among the women, who had [as it were], heaped themselves (there) by pressing upon each other, whose ear-rings gleamed in the thronging and whose ornaments jingled.

19. Prose Con.—परस्परोपाधितकुंडलानि वातायनेभ्यः विनिःसृतानि स्त्रीणां मुखपंकजानि तु हर्म्येषु सक्तानि पंकजानि इव विरेलुः ।

Notes.—पर०कुंडलानि—परस्परेषु उपाधितानि (depending, *fig.* holding) कुंडलानि देयां तानि. The word परस्पर is not to be looked as a compound. For an explanation see note on अन्योन्य stanza 21 *infra*. विनिःसृतानि=issuing out. सक्तानि = fixed, fastened. पंकजानि—(पके जातानि पंकजानि, lotuses).

The metre is उपजाति.

Translation.—The lotus-like faces of the women, supporting each others' ear-rings, appearing out at the windows, gleamed like so many actual lotuses stuck on the palaces.

20. Prose Con.—ततः कौतूहलोद्घाटितवातायनैः युवतीकलापैः विमानैः श्रीमन् नगरं समन्तात् साप्सरोभिः विमानैः वियत् इव वमासे ।

Notes.—कौ०...यनैः—कौतूहलेन उदाटितानि (opened) वातायनानि (windows) येषां तानि; तैः यु०लापैः—युवतीनां कलापाः (hands, कलापः संहती बह्वे कौच्यां भूषणतूणवोः *Ajaya*) येषु तैः an instance of a *Vyadhikarna Bahuvrihi* विमानैः—see II, 32 समन्तात्—*ind.* round. साप्सरोभिः—अप्सरोभिः महितानि साप्सरांसि, तैः साप्सरोभिः. वियत्=sky, वियद्विष्णुपदं वातु पुत्साकाशविहायसि *Ama*.

The metre is उपजाति.

Translation.—With the lofty palaces (*astir*) with crowds of damsels, with every window thrown open in eager curiosity, the magnificent city shone on every side like the very heaven with its celestial cars thronged with heavenly damsels.

21. Prose Con.—वातायनानां अविशालभावात् अन्योन्यगंडार्पितकुंडलानि प्रमदोत्तमानां मुखानि पंकजानां वद्धाः कलापाः इव रेजुः ।

Notes.—अविशालभावात्—न विशालं अविशालं, अविशालस्य भावः तस्मात् अन्यो०—लानि=अन्योन्यानां नटाः cheeks of गंडस्वेदापनयनरजा etc. *Me* I, 37.) तेषु अर्पितानि कुंडलानि येषां तानि. अन्योन्य is not a compound 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' and is to be declined as a nominal word *e. g.* अन्योन्येषां पुष्करैरामृशतः *Ma* For a further discussion see *Sidd. Kau.* and commentary. प्रमदोत्तमानां—प्रमदः (हर्षः) आसां अस्तीति प्रमदाः; ताश्चताः उत्तमाश्च, तासां वद्धाः कलापाः—formed into boquets or bundles. रेजुः=shone.

The metre is उपजाति.

Translation.—The faces of the delighted pretty women shone like lotuses formed into boquets—faces which in consequence of the narrowness of the windows were so packed together that the ear-rings on them looked as if transferred to each other's cheeks.

22. Prose Con.—तस्मिन् पथि कुमारं वीक्ष्यमाणाः स्त्रियः गां गन्तुकामाः इव वभुः एनं च उर्ध्वोन्मुखाः उदीक्ष्यमाणाः नराः पां गन्तुकामाः इव वभुः ।

Notes.—वीक्ष्यमाणाः—pass. part. of वीक्ष् with वि. भू=to the ground 'गौरिला कुंभिनी क्षमा' *Ama*. cf. दुर्दोहं गां स वक्ष्य *Ra.* I, 26. "As the women were looking down from the terraces with such

eagerness straining their necks that they may be said to be eager to throw themselves down. गन्तुकामाः the infinitive with the final *u* omitted is used with the words काम and मनस् in the sense of 'wishing' or 'desiring' what is indicated by the root according to 'गुंकाममनसोरपि'. ऊर्ध्वोन्मुखाः having upturned faces. छां—to the sky सोदिवी द्वे क्षिया *Ama*.

The metre is उपजाति.

Trans.—The women, gazing down upon the prince on the road, appeared as if longing to throw themselves down on the earth; while the men gazing at him with upturned faces seemed as if longing to rise up towards heaven.

23. Prose Con.—ताः च स्त्रियः वपुषा श्रिया च जाञ्जल्यमानं तं राजमुतं दृष्ट्वा अस्य भावो धन्या इति शुद्धः मनोभिः न खलु अन्यभावात् अवोचन् ।

Notes.—जाञ्जल्यमानं *past par.* of the *fre.* of जञ्ज् to shine. धन्या fortunate, happy *cf.* धन्या केयं श्रिया ते शिरसि *Mudra*, I, 1. अन्यभावात्—out of jealousy or ill-feeling. अवोचन्—*aorist* of वच्.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—Beholding the King's son thus radiant in body and beauty those (women) said with pure hearts and no ill-feeling 'happy and fortunate is his wife.'

24. Prose Con.—व्यायतपीनबाहू रूपेण साक्षात् पुष्पकेतुः इव अयं श्रियं लब्ध्वा धर्मे उपप्यति किञ्च इति श्रियाः गौरवं एव चक्रुः ।

Notes.—व्या०बाहू=विशेषेण श्रियतो व्यायतौ (long, *cf.* शुभा शुभव्यायत-बाहुरमलः *Ra.* III, 34) च पीनी च व्या०पीनी; तौ बाहू यस्य सः साक्षात् *ind.* in actual bodily form. पुष्पकेतुः—*Madana*, the God of love. पुष्पाणि च केतुः (mark) यस्य सः श्रियं regal splendour. धर्म the Law, "The word धर्म is etymologically equivalent to the Latin *Forma* with its implied connotation of the English phrase 'good form.' Law did not in the early times mean legislation. It was rather custom or established precedent; and a sense of duty to the established order of things included and implied a reverential attitude towards the Gods" *R. Davis*. उपप्यति—*fu.* 3rd per. *Sing.* of उपे 2nd *Conj. Para.* to undergo, to practise. किञ्च='as is reported', 'as it is said' वार्तासंभावयोः *किञ्च*. गौरवं—*Respect, regard*; तथापि यन्मथपि ते गुणैरेत्यस्ति गौरवं *Ma.* II, 71.

The metre is उपजाति.

Translation.—This (prince), with long full-developed arms

and in figure like that of the flower-armed god himself, abandoning all regal splendour, will devote himself to religion: at this report the women paid him respect.

25. Prose Con.—तथा तत्पूर्वं राजपथं शुचिधीरवेषः विनीतैः पौरैः कीर्णं आलोक्य कुमारः किञ्चित् जहर्ष पुनः च आत्मनः भावं द्व मेने ।

Notes.—तत्पूर्वं=in his front, before him तस्य पूर्व; or it might be taken in the sense of 'for the first time' स एव पूर्वः तत्पूर्वं. न. राजपथं—see III, 4 and 10. शुचिवेषः=धीरः (agreeable, sober) चासौ वेषश्च (वेद dress, apparel) The word is also written वेत्र) धीवेषः; शुचिः (pure white cf. अथ दिमशुचिभस्मभूषित *Ki.* XVIII, 15) धीरवेष. येषां तैः. विनीतैः—respectable, decent, gentlemanly. कीर्णं—covered, filled किञ्चित्—a little cf. यदा किञ्चित्किञ्चिदुपजनसकाशात् *Nita* 3. आत्मनः भावं=The condition of his own mind आत्मा is used here in the sense of चित्त. 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि' चित्ते धृत्तौ च बुद्धौ च परम्बावर्तनेऽपि च'.

The metre is इद्रवज्जा.

Translation.—Then, beholding the high road before him crowded with respectable citizens dressed in white sober garments, the prince felt a slight pleasure; again, however, he thought of the whole scene like the condition of his own mind.

26. Prose Con.—शुद्धाधिवासाः देवाः तु तत् पुरं स्वर्गं द्व प्रहृष्टं समवेक्ष्य क्षिणिपाल्मजस्य प्रयातुं संचोदनार्थं जीर्णं नरं निर्ममिरे ।

Notes.—शुद्धावासाः—शुद्धाः अधिवासा. (अधि वासः अधिवासः an *ayaya* *Māva* comp, places of residence) येषां तैः. प्रहृष्टं=प्रकर्षेण तत् प्रहृष्ट highly delighted, full of joy. शि १६, ५=क्षिति पालयतीति क्षितिप, तस्य आत्मजः (आत्मनः जातः) तस्य. संचोदनार्थं for the purpose of urging. जीर्णं emaciated, cf. जराजीर्णरौः *Pas.* 112.

The metre is उपजानि.

Translation.—But then the gods, whose abodes were pure, on beholding that city full of joy like the very heaven, created an emaciated man for the purpose of stirring the son of the king to depart.

27. Prose Con.—ततः जरया अभिभूतं नरेभ्यः पृथगाकृति तं दृष्ट्वा आगतस्तस्यः तत्र एव निष्कंपनिर्मिष्टदृष्टिः कुन्तारः संप्राहृष्ट उवाच ।

Notes.—अभिभूतं—overcome *vide* I, 1 *śaura*. पृथगाकृतिः=पृथक् (indecli. separate, different [from others and himself]) आकृतिः (form, appearance) यस्य स., न. आगम्यः—आगता (arisen) आम्बा (consideration, thought; cf. मल्लेषाम्बा पराङ्मुखः *Ra.* X, 43) यस्य सः.

30. Prose Con.—रूपस्य इत्रो बलस्य व्यसनं शोकस्य योनिः रतीनां निधनं स्यूतीनां नागः इन्द्रियाणां रिपुः एषा जरा नाम यया एषः (नरः) भग्नः ।

Notes.—व्यसनं—destruction *cf.* स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमान Kir. XIII, 15. व्यसन विपदि भ्रष्टः *Ama.* योनिः—generating cause, source; *cf.* सा योनिः सर्ववैराणा *Ulla.* V, 30. रतीनां—of pleasures, of enjoyments; see stanza 37 *infra*. निधन—loss, destruction, *cf.* कल्यातेऽपि न प्रयाति निधनं विद्यास्यमंतर्धन *Nita* 16. भग्नः—broken down, *cf.* समारम्भा भग्नाः कति *etc. Fas, Mis.* 39. नाम—certainly, forsooth, *cf.* निनीतवैषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम *Sha.* I.

The metre is इद्रवज्रा.

Translation.—This is forsooth old age—the ravisher of beauty, the annihilator of strength, the source of sorrow, the destroyer of enjoyments, the bane of memories, and the enemy of the senses. It is by this [old age] that this man has been broken down.

31. Prose Con.—अनेन शिशुत्वे पयः अपि पीतं हि कालेन उर्या भूयः परिमृष्टं क्रमेण च वपुष्मान् युवा भूत्वा क्रमेण तेन एव जरा उपेतः ।

Notes.—अनेन By this old man. अपि brings in the sense of his having drunk milk, just as he did other juvenile actions, such as crawling, prattling, *etc.* कालेन in course of time *cf.* कालेनावरणाव्यापारिणो यत्नेहसारे स्थितः उर्या on this earth. भूयः *and*, moreover, besides, or it may be taken as the *geni. sing.* of भू the ground. परिमृष्टं stroked. वपुष्मान् one having a well-developed body. Compare with this generally क्षण बालो भूत्वा क्षणमपि च युवा कामरसिकः क्षणं विचरन् क्षणमपि च संपूर्णविभवः ॥ जरा जीर्णमेतत् इव वक्षिर्मदितनूनरः संमारादे विज्ञाति यमपानीजवर्णिकाम् ॥ १ ॥

The metre is उपद्राति.

Translation.—By this (individual) in his childhood and was milk also drunk, in course of time, in this world, did ^W, further, crawl on the ground; and having gradually develope ^W into a youth with well formed body, he has by the same course reached an old age.

32. Prose Con.—इति एवं उर्ये (गति) यः चरितः राजात्मनः इदं शिष्यं गूढं वनापि हि एष दोषः मन अति भविष्य इति, ततः अस्मै सारयिः अन्युपायः ।

Notes.—अविता—*num. sing.* of अविद् about to become *cf.* समादिदेशेऽपि न विदो *Ku.* I, 20. अस्मै—(the dative) *to*, the indirect

Notes.—भर्तृमुत्तस्य=The son of the master; this is, of course, शौद्धोदनिः *vide canto II*. नियंता=निवृत्त the driver. चिंतावशः—चिन्तावा-वशः influenced by, under the influence of. शून्यं—really speaking the king's house was not शून्य, but the mind of Shauddhodana being distracted, the palace had no charm for him; hence, it was as it were शून्य, or vacant, to him.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer by order of (his) master's son turned back the chariot; and the prince, under the influence of anxiety, entered the house even as if it were vacant.

39. **Prose Con.**—जरा जरा इति प्रपरीक्षमाणः यदा तु तत्र एव शर्म न छेने तदा नरेन्द्रानुमतः नः भूयः तेन एव क्रमेण बहिः जगाम ।

Notes.—जरा जरा—The repetition or वीक्ष्य indicates continuity in the meditation of the prince. प्रपरीक्षमाणः—*Pre. Par.* of ईक्ष् with परि and प्र=scrutinising; hence, reflecting. शर्म—happiness, pleasure, शर्मन्तातमुन्नानि च *Isa. cf. लज्जस्वम् शर्म च. Naishā. I, 50.* नरेन्द्रानुमतः—नरेन्द्रेण अनुमतः permitted *cf. अनुमत्तगमना रुकुन्तला Sha. III.* भूयः—*inde.* again.

The metre is उपद्रवत्रा.

Translation.—Continuously reflecting about old age, when the prince found no happiness there (in the palace) then, again, with the permission of the king, he went out with the same arrangement as before.

40. **Prose Con.**—अथ ते एव देवाः अपरं व्याधिपरतिदेहं ननुष्यं. मन्त्रतुः तं च दृष्ट्वा तद्रतदृष्टिः एव शौद्धोदनिः सारथिं आबभारे ।

Notes.—व्या०...देहं—व्याधिभिः परितः (surrounded by; hence, seized, taken possession of, *cf. कोपपरिजनानसं Ki. II, 25; Mūdra. III, 30.*) देहः यस्य स; तं. तद्रतदृष्टिः—तस्मिन् गता दृष्टिः यस्य स.

The metre is उपजाति.

Translation.—Now, those same deities created another man with his body all afflicted by disease; when his eye fell on him Shauddhodana said to the charioteer.

41. **Prose Con.**—स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः स्रग्नांसबाहुः कृशपांडु-गात्रः परं समाश्लिष्य अंब इति करुणं वाचं, भुवाणं एषः नरः कः ।

Notes.—स्थूलोदरः—स्थूल उदर यस्य नः one having a bloated belly श्वांसचलच्छरीरः—श्वासेन (on account of breathing) चलत् श्वांसचलत्; श्वांसचलत् शरीरवत् सः स्रग्नांसबाहुः—अंसी (shoulders स्कंधो भुजशिरोमोक्षो

35. **Prose Con.**—सशिरःप्रकंपं दीर्घं निश्चस्य तस्मिन् च जीर्णं चक्षुः
विनिवेद्यतां च सहर्षा जनतां दृष्ट्वा एव सः इदं संविष्टं वाक्यं जगाद ।

Notes.—सशिरःप्रकंपं=शिरसः प्रकंपः, तेन महितं यथास्यात्तवौ. जीर्णं
refers to the man in stanza 26 *supra*. जनता=जनानां समूहः जनता.
The addition of ता (तत्) is according to the rule आयजनबधुभ्यस्तु
Pāṇi. IV, ii, 43; cf. छाया । मागमिनी जगृहिरे जनतास्तरुणा *Ma*. V, 14.
संविष्टं=full of melancholy.

The metre is इद्रवजा.

Translation.—With a tremulous nodding of the head [indicative of uneasiness] and heaving a long sigh at finding the
exultant multitude gazing at that broken man he gave vent to
this melancholy expression

36. **Prose Con.**—एवं जरा स्मृतिं च रूपं च पराक्रमं च निर्विशेषं
हन्ति ईर्ष्यां प्रत्यक्षतः ईक्षमाणः लोकः न च एव च उद्वेगं उपैति ।

Notes.—निर्विशेषं = निर्गतः विशेषः यस्मिन् कर्मणि तत्तथा equally, indis-
criminately; cf. सन इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः *Vai*. 50. प्रत्यक्षतः=
अङ्गोः प्रति प्रत्यक्षः, तस्मात् प्रत्यक्षतः before, in front, directly. लोकः the
world people in general; लोकस्तु भुवने जने *Ama*. न एव च the
addition of the particle च imparts an emphasis to the idea
conveyed by the verb (here) उपैति, Its use is different from that
in *St*. 32 *supra*.

The metre is उपजाति.

Translation.—Thus then does old age strike down memory,
comeliness, and valour; although the world sees this before it
yet it is not perturbed !

37. **Prose Con.**—हे सूत एवं गते अश्वान् निरतयं क्षीघ्रं गृहानि एव
भवान् प्रयातु जराभवे चेतसि वर्तमाने (गति) कुनः मे उद्यानभूमौ रतिः हि ।

Notes.—एवं गते such being the state. जराभवे जरा एव नवः
(state of existence) मस्मिन्. चेतसि वर्तमाने सति the mind being
in. रतिः fondness pleasure. In this sense it is used with the
locative. cf. शिव रति मा दृषाः *Niti*. 77.

The metre is उपजाति.

Translation.—Oh charoteer! such being the state turn
back the horses, do go home quickly; my mind being (wrapped
up) in an existence which is (nothing but) old age whence
can there be pleasure for me in garden-grounds.

38. **Prose Con.**—अथ नर्तनस्य तस्य आश्रया निर्वृता रूपं निर्वर्त-
मानाय ततः विनाशः कुनारः तदेव नवर्तं शृण्वं इव प्रपदे ।

Notes.—भर्तृमुत्स=The son of the master; this is, of course, शौद्धोदनि: vide canto II. नियंता=नियन्तृ the driver. चिंतावशः—चिन्तायाः वशः influenced by, under the influence of. शून्यं—really speaking the king's house was not शून्य, but the mind of Shauddhodana being distracted, the palace had no charm for him; hence, it was as it were शून्य, or vacant, to him.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer by order of (his) master's son turned back the chariot; and the prince, under the influence of anxiety, entered the house even as if it were vacant.

39. Prose Con.—जरा जरा इति प्रपरीक्षमाणः यदा तु तत्र एव शर्म न लेभे तदा नरेन्द्रानुमतः सः भूयः तेन एव क्रमेण बहिः जगाम ।

Notes.—जरा जरा—The repetition or वीप्सा indicates continuity in the meditation of the prince. प्रपरीक्षमाणः—*Pre. Par.* of ईक्ष् with परि and प्र=scrutinising; hence, reflecting. शर्म—happiness, pleasure, शर्मशातमुखानि च *Am. cf.* लज्जत्यमूर् शर्म च. *Vaisha. I, 50.* नरेन्द्रानुमतः—नरेन्द्रेण अनुमतः permitted. *cf.* अनुमत्तगमना शकुन्तला *Sha. III.* भूयः—*indef.* again.

The metre is उपेन्द्रवज्रा.

Translation.—Continuously reflecting about old age, when the prince found no happiness there (in the palace) then, again, with the permission of the king, he went out with the same arrangement as before.

40. Prose Con.—अथ ते एव देवाः अपरं व्याधिपरीतदेहं मनुष्यं सम्युज्जुः तं च दृष्ट्वा तद्गतदृष्टिः एव शौद्धोदनिः सारथिं आबभाषे ।

Notes.—व्याधि...देहं—व्याधिभिः परीतः (surrounded by; hence, seized, taken possession of, *cf.* कोपपरिजनानस *Ki. II, 25; Mudra. III, 30.*) देहः यस्य सः; तं तद्गतदृष्टिः—तस्मिन् गता दृष्टिः यस्य सः.

The metre is उपजाति.

Translation.—Now, those same deities created another man with his body all afflicted by disease; when his eye fell on him Shauddhodani said to the charioteer.

41. Prose Con.—स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः सस्तांसबाहुः कृशापांडुगात्रः परं समाश्लिष्य अंब इति करुणं वाचं द्रुवाण एष नरः कः ।

Notes.—स्थूलं उदरः—स्थूल उदर यस्य सः one having a bloated belly श्वाश्चरीरः—वासेन (on account of breathing) चलत् श्वाश्चलत्; श्वाश्चलत् शरीरयस्य सः सस्तांसबाहुः—अंसी (shoulders स्कंधो मुनश्चिरोस्तोऽङ्घ्रि

Ama. cf. सस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ etc. *Sha.* I) च बाहु (arms भुजबाहु प्रवेष्टो दोः arm. The word (also बाहु)—appears to be used rather loosely in literature sometimes for the arm, at others for the hand; but after the use of the word by Kalidâsa—a poet who has always been precise in the choice of his words, the word बाहु may be taken to signify 'shoulder' cf. स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य *Sha.*) च अंसबाहु a *Samahâra Divandwa* by ब्रह्म प्रणिर्त्यसेनागानान् *Pâñi.* II, iii, 2, सस्तः (drooped down, hanging loose) असबाहुः यस्य सः कृंगात्रः=पादु pale, sallow, च तद् गात्र च (गात्र body, the human frame; अथ कलेवर गात्रं वपुः *Ama.*) पां० गात्रः कृदं पां०गात्र यस्य सः कृंगात्रः, तं. परं another person. अंब=vocative of अंबा mother: the usual cry of an ailing person.

The metre is उपजाति.

Translation.—This man having a bloated belly, his body shaking on account of breathing, his arms and shoulders drooping down, his body sallow and weak, and embracing a stranger he is cries out 'oh ma!' Who is this man!

42. Prose Con.—ततः सारथिः अग्रवीत् सौम्य अस्य धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः एषः रोगाभिधानः भुमहान् अनर्थः येन शक्रः अपि अस्वतंत्रः कृतः

Notes.—सौम्य (loc. good sir, gentle, my lord: generally an expression of address, of respect. cf. प्रीतास्ति ते सौम्य विराय जीव *Ra.* XIV, 59) धा० भवः=धातुनां (of the humours of the body viz. वात, पित्त, कफ. Indian pathology traces many of the systematic ailments to the preponderance of one or other of these three humours प्रकोपः (excitement, inflammation) स एव प्रभवः (source, origin.) यस्य सः रोगं धाम्—रोगः अभिधान (name, अभिधान च नामधेय च नाम च *Ama.*) यस्य सः. अनर्थः (an evil, a calamity). शक्रः (Indra, the ruler of the gods. विष्णुदेवतं नः शक्रः *Ama.*). अ० संश्रः=(स्वसिन् तत्र (dependence subsistence) यस्य सः स्वश्रः, न स्वश्रः अश्रः.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer said, good my lord! this is a great evil called 'disease' which has increased on account of having originated in the inflammation of the three humours. By this even Indra is made helpless.

43. Prose Con.—इति यः राजमुनः तं नरं सानुकंपं ईक्षमाणः भूयः ऊचिषान् अम्य एव दोषः एषः दृष्टुं जातः (अपवा) प्रजानो यामान्यतः रोगभवं (६६)।

Notes.—सा०...कंपं—प्रनुदयदा (with compassion; cf. भववा गुरो भवनुदयदा च *Ra.* II, 63.) इति यथा स्वाधवा. ऊचिषान्—*nom. Sing.*

of the *perf. par.* of वच् to speak. दोषः—see III, 32. पृथक्—special. प्रजानां—प्रजा mankind, the human species. सामान्यतः—*ind.* समानस्य भावः सामान्यं (general, common; *cf.* सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां) तस्मात् सामान्यतः generally, commonly.

The metre is इन्द्रवज्रा.

Translation.—Then the prince eying that man with commiseration said once more—Is this calamity peculiar to this individual or is the danger of disease common to mankind.

44. Prose Con.—ततः सः रथप्रणेता वभाषे हे कुमार एषः दोषः साधारणः एवं रोगः परिपोष्यमानः रुजातुरः लोकः हर्षे उपैति ।

Notes.—रथप्रणेता—रथस्य प्रणेता (नीयते असौ नेता with प्र, guider; hence, charioteer). साधारणः—common, universal, general. रुजातुरः—रग्निः (रुग् disease, स्त्रीर्युजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः *Ama.*) आतुरः (diseased, distressed, troubled आतुरोऽन्यमिनोऽन्यातः *Ama.* *cf.* आनुराणां चिन्तितः *Pancha.* I, 155). लोकः—mankind. उपैति—derives, obtains, runs after.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer replied—Oh prince this is calamity universal; though tortured in this manner by diseases, and distressed by ailments, man runs after pleasure.

45. Prose Con.—इति श्रुतार्थः विषण्णचेताः सः अङ्गुर्निगतः क्षयी इव प्रावेपत कर्णान्वितः सन् किञ्चित् मृदुना स्वरेण इदं वाक्यं प्रोवाच ।

Notes.—श्रुतार्थः—श्रुतः अर्थः (meaning, purport, account) येन सः वि०चेतः—विषण्ण (dejected, despondent) चेतः यस्य सः. अङ्गुतः—अङ्गुतः (of water नीरक्षीराबुधंवरन् *Ama.*) ऊनयः (ripples भंगस्तरण ऊर्निः *Ama.* *cf.* पद्मो वेनवत्याब्जलोनि *Me.* I, 25.), तन्नु गतः. क०न्वितः—कर्णया (कर्णया pity, tenderness) अन्वितः (seized with, overpowered.)

The metre is उपजाति.

Translation.—The prince, who heard this account was dejected at heart and trembled like the reflection of the moon on a ripple of water; being overpowered with pity he softly spoke the following words.

46. Prose Con.—इदं च प्रजानां रोगव्यसनं पश्यन् लोकः त्रिधम्मं उपैति यत् रोगमयः अमुकाः अपि हसन्ति (अतः) नराणां अहो विस्तीर्ण-विज्ञानम् ।

Notes.—प्रजानां see III. 43. रोगव्यसनं रोगाः एव व्यसनं (calamity distress). लोकः see III. 44. विधम्मं=rest, relaxation. उपैति

see III, 44. यत् since. रोगभयैः रोगाणां भयानि or रोगाः एव भयानि ते. अमुक्ताः न मुक्ताः not free विविज्ज्ञानं विलीणं च तत् विज्ञानं च (विज्ञान is worldly knowledge or knowledge derived from worldly experience as opposed to ज्ञान knowledge of the supreme spirit vide *Bhagwatgita* Chap. VII).

The metre is उपजाति.

Translation.—While beholding this calamity of sickness among mankind the world is calm. Although not free from danger or disease still do people (enjoy) laugh on. Oh! how profound is the knowledge of the people.

47. Prose Con.—हे सूत बहिः प्रयाणात् रथः निवर्ततां नरेन्द्रस्य एव प्रयातु रोगभयं च ध्रुत्वा मे चेतः रतिभ्यः प्रत्याहृतं संकुचति इव ।

Notes.—बहिः *ind.* out प्रयाणात् (प्रयाण going out from या with प्र). प्रयातु The Imperative of निवर्त and प्रया is used in the sense of a gentle command रतिभ्यः see III, 30 प्रत्याहृतं repelled *cf.* प्रत्याहृताखो निरिद्राप्रभावात् *Ra.* II, 41 संकुचति इव—contracts as it were, shrinks, compare stanza 35 from the *Vairāgyashataka* of Bhartrihari with this.

The metre is उपजाति.

Translation.—Oh charioteer! Let the chariot be withheld from going out and do go straight to the Royal palace having heard this danger of sickness my mind, repelled from pleasures, shrinks, as it were, into itself

48. Prose Con.—ततः सः निवृत्तहृदयः प्रध्यानयुक्तः निवृत्तः सन् सद्यः परिवेष्य तं च तथा द्विः संनिवृत्तं प्रेक्ष्य भूमिपतिः पुर्यागमं चकार ।

Notes.—निवृत्तहृदयः -निवृत्त. (gone, vanished) हृदयः यस्य सः. प्रयुक्तः प्रवेष्टेन ध्याने प्रध्यान (contemplation) तस्मिन् युक्त (engrossed, absorbed) निवृत्त returned. द्विः *adv* twice संनिवृत्तं returned, as mentioned in stanzas 37 and 47. पुर्यागमं—पुर्या आगम पुनर्गम returning, coming

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, that prince with all his joy vanished, and himself absorbed in thought entered the palace, seeing him then returned twice, the king himself returned to the city.

49. Prose Con.—निवर्तनस्य निमित्तं तु ध्रुत्वा नृपः आनानं अनेन संत्यक्तं द्वाि मेने मार्गस्य च शौचापि कृत्वा सुषोण एव रथः अवि च उपर्युक्तः च (अगौर) ।

Notes.—अनेन संत्यक्तं—abandoned by this i. e. by the prince

because of the sights beheld by him which produced a feeling of aversion for this world in his mind, *vide* stanzas 26 to 47. the sight of (1) an old man ; (2) of a diseased man ; (3) and of a dead body. शौकृताय = शौचेषु अधिष्ठितः (one who was appointed to keep the road clean i. e. free from all disagreeable sights) तस्मै. The dative is used according to the sūtra कुषट्ठेर्धान्याधानां य प्रति शेषः *Pāṇi.* I, iii, 37. रष्टाअपि = though angry. उग्रदंडः = उग्रः (severe, harsh) चात्तौ दण्डः (punishment) च.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—On hearing the cause of the return (of the prince) the king came to the conclusion that he was deserted by the prince: he got angry with him who was appointed to keep the prince's path clear, though he was angry yet he did not inflict any harsh punishment on him.

50. Prose Con.—अस्मान् न विजह्यान् इति नायमानः (वृषः) चलेन्द्रियत्वात् अपि न अतिशक्तः (इति) भूयश्च तस्मै सुताय विशेषयुक्तं विषयप्रकारं विदधे ।

Notes.—विजह्यात् the potential is here used to convey the sense of 'hope, wish.' नायमानः see II. 54. चलेन्द्रियत्वात् = चलानि च तानि इन्द्रियाणि च; तेषां नावः चलेन्द्रियत्वं, क्त्वात् on account of the unsteadiness of the senses. अतिशक्तः—extremely strong; therefore, 'firm,'; Prof. Cowell suggests, the reading अपि नाम शक्तः which would make a good sense. विभ्युक्तं = विविधैः युक्तं full of specialities, full of special things. विप्रश्कारं—विषयानां (of enjoyments) प्रकारः (variety), न. विदधे—gave, arranged.

The metre is उपजालि.

Translation.—'Would that the prince does not leave me'; wishing this, and further, since the prince was not extraordinarily firm through the unsteadiness of the senses, the king once more arranged for his son a special form of worldly enjoyment.

51. Prose Con.—यदा च शब्दादिभिः इन्द्रियार्थैः अस्य सुतः अंतःपुरे न एव रेमे तदा रसान्तरं स्थान् मन्यमानः बहिः यात्रां व्यादिशति स्म ।

Notes.—शब्दादिभिः—शब्दाः आदिदेषां तैः. इन्द्रियार्थैः—इन्द्रियाणां अर्थाः तैः. रसान्तरं—रसानां (सु pleasure, enjoyment) श्रवणं (change, alteration). व्यादिशति स्म—ordered; for the use of स्म see II, 10.

The metre is उपजालि.

Translation.—When the son did not derive any pleasure in the various objects of the senses, such as speech, etc. in the harem,

Translation.—Then the prince having set out as above, the same deities placed a lifeless [body] on the road; the dead body borne along was seen only by the charioteer and the prince and by none else.

55. Prose Con.—अथ स राजमुतः सूतं अत्रवीत् दीनैः मनुष्यैः अनु-
गम्यमानः यः भूषितः अश्वासी अवरुच्यते च (सः) नरैः चतुर्भिः ह्रीयते एषः कः ।

Notes.—दीनैः—Distressed, agreeing with मनुष्यैः. अश्वासी (जश्वास्मिन् not breathing) अवरुच्यते—*pass. 3rd per. sing. of अवरुच्यते* to cover, to shroud.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince said to the charioteer,—“Who is this followed by distressed persons, though decorated is without breath, has been shrouded, and is being borne by four men.

56. Prose Con.—ततः सः अर्थवित् निवृत्ता शुद्धाधिवासैः शुद्धा-
त्मभिः देवैः एव अभिभूतचेताः (सन्) इमं अवाच्यं अपि अर्थ ईश्वराय प्रव्याजहार ।

Notes.—शुद्धावासः—शुद्धे (शुद्ध holy, pure) अधिवासः (residence, abode; cf. लक्ष्मीभूतर्भोधिनाधिवासान् *Ma. III, 71*) येषां तैः शुद्धात्मभिः शुद्धाः आत्मानः येषां तैः अभिभूतचेताः—अभिभूत (overpowered) चेतः यस्य सः अर्थवित्—अर्थ (meaning, purport) वेत्ति जसौ. ईश्वराय—to the master i. e. to the prince. प्रव्याजहार—spoke; from हृ with प्र, वि, and आ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Having his mind influenced by the same deities—dwellers in a holy place and of pure minds—the charioteer who knew the purport of this spoke out the truth which was not to be disclosed.

57. Prose Con.—बुद्धीद्रियप्राणगुणैः वियुक्तः तृणकाष्ठभूतः विसंज्ञः
उतः एषः कोऽपि यत्नवद्भिः प्रियाप्रियैः संबध्य संरक्ष्य च लज्यते ।

Notes.—बुद्धी०...गुणैः—बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च गुणाश्च, तैः वियुक्तः devoid of. तृण-भूतः—तृणस्य काष्ठं, तत् इव भूतः, or तृण च काष्ठं च, ते इव भूतः. विसंज्ञः—विगता संज्ञा (consciousness) यस्य सः. यत्नवद्भिः—यत्नानि अस्ति देवा ते यत्नवत्तः, तैः agreeing with प्रियाप्रियैः—those who are friendly and those who are not friendly i. e. friends and strangers.

The metre is उपजाति.

Translation.—This is some one, abandoned by intellect, the senses, the vital airs, and all qualities—who being unconscious and asleep lies stretched like a piece of dried straw (or, like blade of grass and a log of wood): he is abandoned alike by struggling friends and strangers “after they have carefully swathed and guarded him.”

Translation.—Then the prince having set out as above, the same deities placed a lifeless [body] on the road; the dead body borne along was seen only by the charioteer and the prince and by none else.

55. Prose Con.—अथ स राजसुतः सूतं अववीत् दीनैः मनुष्यैः अनुगम्यमानः यः भूपितः अश्वासी अवरुध्यते च (सः) नरैः चतुर्भिः हीयते एषः कः ।

Notes.—दीनैः.—Distressed, agreeing with मनुष्यैः. अश्वासी (अश्वानिन् not breathing) अवरुध्यते—*pass. 3rd per. sing. of अवरुध्* to cover, to shroud.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince said to the charioteer,—"Who is this followed by distressed persons, though decorated is without breath, has been shrouded, and is being borne by four men.

56. Prose Con.—ततः सः अर्थवित् निवेता शुद्धाभिवासः शुद्धात्मभिः देवैः एव अभिभूतचेताः (सन्) इमं अवाच्यं अपि अर्थ ईश्वराय प्रव्याजहार ।

Notes.—शुद्धावासः—शुद्धे (शुद्ध holy, pure) अभिवासः (residence, abode, cf. रुक्मीभूतोगाधिनदाधिवासान् *Ma* III, 71) येषां तैः; शुद्धात्मभिः शुद्धाः आत्मानः येषां तैः. अभिभूतचेताः—अभिभूत (overpowered) चेतः यस्य सः अर्थवित्—अर्थ (meaning, purport) वेत्ति असौ. ईश्वराय—to the master i. e. to the prince. प्रव्याजहार—spoke; from हृ with प्र, वि, and आ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Having his mind influenced by the same deities—dwellers in a holy place and of pure minds—the charioteer who knew the purport of this spoke out the truth which was not to be disclosed.

57. Prose Con.—बुद्धीन्द्रियप्राणगुणैः वियुक्तः तृणकाष्ठभूतः विसंज्ञः सुप्तः एषः कोऽपि यत्नवद्भिः प्रियाप्रियैः संवध्य संरक्ष्य च स्वज्यते ।

Notes.—बुद्धीन्द्रियगुणैः—बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च गुणाश्च, तैः वियुक्तः devoid of. तृण-भूतः—तृणस्य काष्ठं, तत् इव भूतः, or तृणं च काष्ठं च, त इव भूतः. विसंज्ञः—विगता संज्ञा (consciousness) यस्य सः. यत्नवद्भिः—यत्नानि अस्ति येषां ते यत्नवत्, तैः agreeing with प्रियाप्रियैः—those who are friendly and those who are not friendly i. e. friends and strangers.

The metre is उपजाति.

Translation.—This is some one, abandoned by intellect, the senses, the vital airs, and all qualities—who being unconscious and asleep lies stretched like a piece of dried straw (or, like blade of grass and a log of wood): he is abandoned alike by struggling friends and strangers "after they have carefully swathed and guarded him."

the king, (under the impression that a diversion in enjoyment might amuse the prince), ordered another travel.

52. Prose Con.—तनयस्य भावं युद्धा काञ्चित् संवेगदोषान् अविचिन्त्य स्नेहात् कलासु अभिज्ञाः योग्याः वारमुख्याः तत्र समाज्ञापयति स्म ।

Notes.—भाव—the feeling of the heart; mind. संवेगान्—संवेगस्य दोषाः (the evils inherent in excitement and irritation) तन्-अविचिन्त्य=not taking into consideration. कलासु—in arts such as wiles and blandishments, and in music, singing etc. अभिज्ञाः—अभिजानन्ति नाः well-versed, proficient. वारमुख्याः—notable public women 'अथ सा जनैः सरुक्ता वारमुख्या स्यात्' *Amā.* समाज्ञापयति स्म—deputed. For स्म see III, 51.

The metre is उपजाति.

Translation.—Understanding the mental condition of the prince, the king, without taking into consideration any of the evils of irritation, ordered suitable leading courtezans skilled in all (their) arts to be in attendance on the prince.

53. Prose Con.—ततः विशेषेण स्वलंकृते च परीक्षिते च नरेन्द्रमार्गे मृतं च रथं च अत्यास्य कुमार बहिः प्रस्थापयामास ।

Notes.—विशेषेण profusely, abundantly cf. आसीद्विशेषा फलपुष्प-वृद्धिः *Ra.* II, 10. स्वलंकृते सुष्ठु अलंकृतः, तस्मिन्, परीक्षिते—examined. This was for the purpose of keeping away loathsome sights such as those mentioned in stanzas 26 and 41. अत्यास्य bringing out in readiness.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, having the road profusely decorated and having called up the charioteer and the chariot, [the king] sent out the prince [on a journey.]

54. Prose Con.—ततः तया राजपुत्रे गच्छति (सति) तैः एव (देवैः) मार्गे गतासुः विहितः, तं च मृतं एव ऊपमानं मृतः कुमारः च वदसं अन्यः न (वदसं) ।

Notes.—तैः देवैः—see stanzas 26, and 40 *supra*. गतासुः—गताः नवः (The five vital breaths or life-winds in the body पुनि मृतमयः प्राणाः *Amā.* cf. मेरुस्त्रिजः सुरसमूहविगुणवर्धिता *Niti.* 110. The five vital airs said to constitute life are "प्राणायानः समानः तीक्ष्णव्यानी" of which वृद्धि प्राण, गुद प्राणः, नाडी समानः, चंद्रदेवे उदानः and गुह्यग्रीवः सदानः. विहितः *Post. Par.* of च with ति. ऊपमानं—*per. par.* of वद to bear.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince having set out as above, the same deities placed a lifeless [body] on the road; the dead body borne along was seen only by the charioteer and the prince and by none else.

55. Prose Con.—अथ स राजसुतः सूतं अत्रवीत् दानैः मनुष्यैः अनुगम्यमानः यः भूपितः अश्वार्सी अवरुध्यते च (सः) नरैः चतुर्भिः ह्रीयते एषः कः ।

Notes.—**दानैः**—Distressed, agreeing with मनुष्यैः. अश्वार्सी (अश्वसिन् not breathing) अवरुध्यते—*pass. 3rd per. sing. of अवरुध्य* to cover, to shroud.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince said to the charioteer,—“Who is this followed by distressed persons, though decorated is without breath, has been shrouded, and is being borne by four men.

56. Prose Con.—ततः सः अर्थवित् निर्यता शुद्धाधिवासः शुद्धात्मनिः देवैः एव अभिमूतचेताः (सन्) इमे अवाच्यं अपि अर्थे ईश्वराय प्रव्याजहार ।

Notes.—**गुणावासः**—गुह्यं (गुह्य holy, pure) अधिवासः (residence, abode; cf. लक्ष्मीभूतोनोपनिषदाधिवासान् *Ma. III, 71*) येषां तैः; शुद्धात्मनिः शुद्धाः आत्मानः येषां तैः. अभिमूतचेताः—अभिभूतं (overpowered) चेतः यस्य सः अर्थवित्—अर्थ (meaning, purport) वेत्ति असौ. ईश्वराय—to the master i. e. to the prince. प्रव्याजहार—spoke; from हृ with प्र, नि, and आ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Having his mind influenced by the same deities—dwellers in a holy place and of pure minds—the charioteer who knew the purport of this spoke out the truth which was not to be disclosed.

57. Prose Con.—बुद्धीद्विप्राणगुणैः वियुक्तः तृणकाष्ठभूतः विसंज्ञः सुप्तः एषः कोऽपि यत्नवादिः प्रियाप्रियैः संबध्य संरक्ष्य च लज्यते ।

Notes.—**बुद्धी०...गुणैः**—बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च गुणाश्च, तैः वियुक्तः devoid of. नृ०-भूतः—नृपल्ल काष्ठ, सख रव भूतः, or नृपं च काष्ठं च, त रव भूतः. विसंज्ञः—विगता सज्ञा (consciousness) यस्य सः. यत्नवादिः—यत्नानि अस्ति येषां ते यत्नवान्, तैः agreeing with प्रियाप्रियैः=those who are friendly and those who are not friendly i. e. friends and strangers.

The metre is उपजाति.

Translation.—This is some one, abandoned by intellect, the senses, the vital airs, and all qualities—who being unconscious and asleep lies stretched like a piece of dried straw (or, like blade of grass and a log of wood): he is abandoned alike by struggling friends and strangers “after they have carefully swathed and guarded him.”

58. Prose Con.—इति प्रणेतुः वाक्यं निश्चयं सः चुक्षुभे, एनं च सः किञ्चित् उवाच किं एकाकिनः तु एव जनस्य अयं नाशः [वा] सर्वप्रजानां ईदृशः अंतः ।

Notes.—प्रणेतुः—*gen* sing. of प्रणेतृ *lit.* a leader, hence, a driver. चुक्षुभे—was agitated. एकाकिनः—(एकाकिन् alone, single). सर्वप्रजानां—of all mortals.

The metre is उपजाति.

Translation.—On hearing these words of the driver he became excited and spoke a little to him as follows—Is the destruction of this man alone special or is such the end of all mankind ?

59. Prose Con.—ततः प्रणेता तस्मै वदति सः सर्वप्रजानां अयं अंतकर्ता लोके हीनस्य मध्यस्य महात्मनः वा सर्वस्य नियतः विनाशः ।

Notes.—तस्मै—Note the use of Dative. सः—This particle with the present tense imparts the sense of the Imperfect. अंतकर्ता—अंत करोति अमौ. In the reading अंतकर्मा the word may be dissolved as अंत. एव कर्म यस्य तः one whose act is that of nothing else but destroying लोके—in this world. हीनस्य—of the low. महात्मनः—महान् आत्मा (mind) यस्य तस्य. नियतः—certain, inevitable.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer said to him:—this is the destroyer of the whole human race; in this world the destruction of all, whether low, middling, or the great, is inevitable.

60. Prose Con.—ततः सः पीरः अपि नरेन्द्रमूनुः मृत्युं ध्रुत्वा एव सद्यः विषगाद, अंगेन च कूर्चरात्रं संश्लिष्य निहादवता स्वरेण प्रोवाच ।

Notes.—पीरः—Calm, intrepid, thoughtful सद्यः—*ind.* instantly, forthwith, *cf* चक्षितनतनतागी सद्यः सद्यो निवेश *Bhd. Vild.* सद्यः मरदि कक्षणे *Am.* अंगेन—see III, 41. कूर्चरात्रं—कूर्चस्य (of the pole) अर्धे (forward) कूर्च. निहादवता—*instr.* sing. of निहादवः; निहादः (ringing sound) अस्ति अयं इति निहादवः having a ringing sound.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then on hearing of death, the prince, thoughtful as he was, instantly became dejected, and pressing the pole-arm with his shoulder (for support) spoke with a clear ringing voice.

61. Prose Con.—इयं च प्रजानां निष्ठा नियतं प्रमाद्यति लोकाः च व्यस्तभवः वृत्तां नवादि चट्टानि (इति) एके गथा हि अप्यनि स्मर्याः वर्तमानाः ।

Notes.—निष्ठा—Condition, state. नियतं—*ind.* positively, cer-

tainly. स्वच्छमयः—स्वच्छं मयं येन सः. नृणां—also नृणां *gen. plu.* of नृ a man. अध्वनि *loc. sing.* of the *irre.* word अध्वन् *m.* a road. स्वस्था=calm, unagitated. वर्तमानाः—remain, are, exist.

The metre is उपजाति.

Translation.—This confidence of the people is certainly deluding: the world is such as has abandoned all fear: the minds of men are, I believe firm: hence, they are standing self-composed on the road.

62. Prose Con.—तस्मात् हे सूत रथं न्यवर्ततां देशकालौ नः विहारयोग्या नहि विनाशं जानन् अपि आर्तिकाले सचेतनः कथं हि इह प्रसक्तः स्यात् ।

Notes.—देशकालौ देशश्च कालश्च a Dvandwa com.=place and time. वियोग्या विहाराय योग्या fit, suited for an excursion. नहि—the particle हि signifies assertion, or emphasis. आर्तिकाले—आर्तः (आर्ति affliction, distress *cf.* आपत्तार्तिप्रशमनकलाः संपदो द्युत्तमानां *Me.* I, 53) कालः, तस्मिन्. सचेतनः=चेतनया (चित्तना understanding, intelligence *cf.* पश्चिनाद्यामिर्नीयानात्प्रसादमेव चेतना *Ra.* XVII, 1. प्रसक्तः=excessively attached; devoted. *cf.* यावन्न जानन्ति नर प्रसक्त *Panch.* I, 193.

The metre is उपजाति.

Translation.—Therefore, Oh Charioteer! turn back the chariot; neither the place nor the time are suited for my excursion. How happens it that intelligent man, although he knows that there is in this hour of misery, is yet excessively attached to it.

63. Prose Con.—इति नराधिपात्मजे ब्रुवाणे अपि सः तं रथं न एव निवर्तयानास नरेन्द्रशासनान् तु विशेषयुक्तं सपद्मखंडं वनं एव निर्यया ।

Notes.—ब्रुवाणे—*loc. obso.* of ब्रुवान् *pres. par.* of the *Attm.* ब्रू to speak. नरेन्द्रशासनात्—(शासन order, command; *cf.* अनुष्ठितां शासननयत्राय *Ra.* XIV, 83). सपद्मखंडं=रघुना खंडः (collection *cf.* अद्वैतदुमयूगसुदनिचिते *Ma.* VIII, 10.), पद्मखंडः सहितं सखंड. वनं=a grove.

The metre is वंशुस्व.

Translation.—Although the son of the monarch said so, the charioteer did not turn the chariot, but, according to the king's orders, went straight to the grove having special attractions and full of collections of lotuses.

64. Prose Con.—ततः शिवं कुमुनितपालपादपं परिभ्रमन्नमुदित-नक्षत्रोदितं निपानयन् सच्चनलचारुदापिकं नंदनं वनं इव तद्वनं ददम ।

Notes.—शिवं—(स्वस्ति पाप नष्ट); good, lovely शिवं भद्रं कल्याण नग्न शुभ *Attm.* कुंदपं=बालः (young, fresh *cf.* बालनक्षत्राणः *Me.* 75.) च अश्वी पादपः (पद्मिः पिरति इति=a tree) च बा—५; कुमुनितः (कुमुनानि वर्ते

येषां ते having flowers) वा०वाः यस्मिन् तत् agreeing with वनं. परि०—
 किलं=मत्ताः (infatuated) च ते कोकिलाश्च; प्रमुदिताः (highly delighted)
 च ते मत्तकोकिलाश्च प्रमु०—किलाः; परिभ्रमतः (wandering or flying about)
 मत्तकोकिलाः यस्मिन् तत्. निपानवत्—निपानानि (pools or casterns आहा-
 वस्तु निपान स्यादुपकूपजलाशये *Ama.*) विद्यते अस्य तत्. This is an adject-
 ive formed by the addition of the suffix मत्तुप् denoting possession
 तदस्यास्त्वलिति मत्तुप् *Pāṇi* V, ii. 94. The मत् is changed to वत्
 according to मादुपधायाश्च मतोर्वौ यवादिभ्यः *Pāṇi*. VIII, ii, 9. whereby
 the म of the suffix मत् is changed to व when affixed to words
 ending in न्, or अ short or long, or having either for their
 penultimate. सक०—दीर्घिकं—चार्यः (beautiful, pleasing) च हाः
 दीर्घिका. (wells वापी तु दीर्घिका *Ama.*) च चार० काः, कमलैः सहिताः सकमलाः;
 सकमलाः चा०—काः यस्मिन् तत् सक०—क. नन्दनं—the name of the
 garden of Indra. नन्दन वन *Ama.*

The metre is रुचिरा.

Translation.—Then he saw the lovely grove, resembling the
 garden of Indra, full of young trees with blossoms, having in-
 fatuated sportive cuckoos flying about, and having pools of water
 as well as beautiful wells containing lotuses.

65. •Prose Con.—ततः वराहसरोन्वित अलकाधिपालयं नवव्रतः विघ्न-
 कातरः मुनिः इव नृपात्मजः तन् वरांगनागणकण्डिलं वनं दलात् अभिनीयते स्म ।

Notes.—वरा०—तं=वराश्च ता अप्सरसश्च, तानिः अन्वित (full of) तं.
 अल०—लयं=अलकायाः (अलका the name of the residence of
 Kubera—the lord of the Yakshas. It was supposed to be on
 one of the peaks of the Himālaya above the peak of Meru,
 अलका कुबेरपुर्यामखिवां चूर्णकुतले *Ama.* cf. गतव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वरा-
 नाम् *Me.* I, 7.) अधिपः (lord, master) तस्य आलय (mansion,
 residence ; गृहाः पुति च भूभुवेव निवास्य निलया लयाः *Ama.*) त. नवव्रतः
 नवः व्रतः (नियमो व्रतमयी *Ama.*) यस्य सः one who has recently
 undertaken a vow, one who has just entered the order of
 saints. विघ्नकातरः—विघ्नेः कातरः (frightened, cf. निमेव कातराणि
Sha.) दलान् ind. forcibly, against one's wall. वरा०कण्डिलं—वराश्च ता
 अगनाश्च, तानां गणः (crowd समुदयः समवायश्चो गणः *Ama.*) तेन कण्डिलं
 (full of, occupied by). अभिनीयते स्म—For the use of the
 particle स्म see II, 10.

The metre is रुचिरा.

Canto IV.

1. Prose Con.—ततः तस्मात् पुरोद्यानात् कौतूहलचलेक्षणाः स्त्रियः प्राप्तं वरं इव नृपं सुतं प्रत्युज्जग्मुः ।

Notes.—ततः—on the arrival of the prince. पुरोद्यानात्—पुरस्य उद्यान (grove, cluster of trees, garden, etc. सादुद्यानं निस्तरणे वनभेदे प्रयोजने *Ama.*) कौ०...क्षणा—कौतूहलेन (with curiosity, eagerness) चले दक्षणे (दक्षणे an eye दक्षणे दक्षिणे *Medi.*) यासां ताः स्त्रियः those mentioned in III. 65. वरं—one who is to be respected almost like a deity; for the use of वर in a similar sense see *Ján. V, 51.* वरो हूतो विटे जामातरि श्रेष्ठे देवताभिरभीप्सिते *Haim.*). प्रत्युज्जग्मुः went forth to welcome cf. प्रत्युज्जगाम कथकैशिकेन्द्रध्वद्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाला *Ra. V, 61.*

Translation.—Then from the city-grove the women whose eyes were restless through curiosity came forward to greet the prince like a deity.

2. Prose Con.—ताः विस्मयोत्कुललोचनाः अभिगम्य च पद्मकोशनिभैः करैः तस्मै समुदाचारं चक्रे ।

Notes.—वि०...चनाः—विस्मयेन (with astonishment. विस्मय=विगत-ध्वान्नात्म्यश्च, a condition in which smiling is lost or forgotten; see L⁴ 46) उत्कुलानि (widened, strained) लोचनानि यासां ताः अभिगम्य—approaching, going near cf. ननुनेकाग्रदासीनमभिगम्य नदपयः पद्म०निभैः—पद्मानां कोशानि (hollows कोश *m.* and *n.* also written कोष. “कोशोऽप्यी कुड्मले खड्गविधानके” *Ama.* cf. सुजानयोः पद्मकोशयोः श्रिय *Ra. III. 8*) तेषां निभाः (likeness, similarity सुस्तरपदे त्वनी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपनादयाः *Ama.*) तैः; or पद्मकोशेभ्यः निरतिशया भा तेषां तैः करैः—by the hands. तस्मै The use of the dative here may be noted. Though not coming under the usual particular syntactical rules for the use of Dative with particular verbs, it comes under the general rule चतुर्थी संप्रदाने *Pápi. II, iii. 13* and कर्मणा वनभिद्रोहि न संप्रदानन् *I, iv. 32*; see note on दोषाय I, 37 *supra.* समुदाचारं=proper mode of address. Here the word is to be taken in a more extended sense than in *Sha. V*, to signify ‘bowing respectfully.’

Translation.—Those women with their eyes wide open through astonishment went up to him and did him homage with their hands formed like the buds of lotuses.

3. Prose Con.—ताः नायः दासैः लक्ष्मिः शोभितं तं सहर्षः भूर्जः विप्रह्वान् कामः इव इति मेनिरे हि ।

Notes.—दीप्तेः—brilliant, लक्षणेः by marks. There are thirty-two marks on the body of a man which are viewed as auspicious सहजेः—natural, born along with one. विग्रहवान् = विग्रहः (body, form, विग्रहः समरे काये *Udd*) अस्मासीति विग्रहवद् For the possessive suffix वत् see III. 65 *supra*. cf. विधातविग्रहकः *Ratnā*. I. 8.

Translation.—Those women thought that he—adorned as he was with brilliant signs—was verily Kāma incarnate with natural ornaments.

4. **Prose Con.**—मन्मथाक्षिप्तचेतसः (ताः) एनं परिचार्यं निश्चलैः प्रीति-विकचैः च लोचनैः पिबन्त्यः इव तस्थुः ।

Notes.—मन्मथतसः—मन्मथेन (मन्मथ Cupid, god of love, मयतीति मय one who excites, मत [मय=चेतना feeling] मयः [the exciter of feelings] मन्मथः, तेन आक्षिप्तं (bewildered, distracted, cf. आक्षिप्तमिव मे चेत *Verā*. II) चेतः यासां ताः In this connection it may be observed *en passant* that the last word of a Bahuvrīhi compound generally takes the form of the word of the new gender resembling the original word, thus चेतस्य here, as the last member of the Bahuvrīhi, is to be declined like अप्सरस्य, and the whole compound agrees with ता in the 2nd stanza परिचार्यं see I. 36. प्रीतिविकचैः प्रीत्या विकचानि (expanded, opened), तैः पिबन्त्यः इव as if drinking (by the उत्प्रेक्षा figure). Compare with this generally *Ra.* II, 10. also III. 10 *supra*.

Translation.—Then, with their minds excited by passion they surrounded him, and stood drinking him, as it were, with steady eyes strained wide with love.

5. **Prose Con.**—काञ्चित् [स्त्रियः] सौम्यत्वात् धैर्यत्वात् च मही अव-तीर्णः साक्षात् सुधाशुः चंद्रमाः इव एनं प्रजहिरे.

Notes.—काञ्चित् see III. 16 सौम्यत्वात् On account of gentleness, agreeableness. धीरत्वात् see I. 31. सुधाशुः—सुधा (nectar, ambrosia) अश्वः यस्य तं साक्षात् *ind.* incarnate. प्रजहिरे see II. 9.

Translation.—Some of the women from his gentleness and majestic steadiness thought him to be like the ambrosia-rayed moon come down incarnate upon earth.

6. **Prose Con.**—तस्य वपुषा आक्षिप्ताः ताः निग्रहीतुं जजृभिरे; अन्योन्यं दृष्टिभिः गत्वा दृनैः च विनिश्वसुः ।

Notes.—वपुषा *instru. sing.* of वपुस् body, figure, person. आक्षिप्ताः seduced, attracted. निग्रहीतुं to keep in check, or under restraint, to hold back. जजृभिरे = strained hard.

अन्योन्यं—This is not to be viewed as a compound by the Vārtika असनासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुबन्त्वः. दृष्टिभिः गत्वा—This is a peculiar idiom. *Lit.* 'going to each other by glances,' i. e. being attracted towards each other by ardent looks.

Translation—Being influenced by [the sight of] his form they strained hard to bring him under their control, and after reciprocating (meeting) with each other by glances they heaved deep sighs.

7. Prose Con.—एवं ताः नार्यः तं दृष्टिमात्रेण एव ददृशुः अस्य प्रभावेण यंत्रिताः न व्याजहुः न जहृशुः ।

Notes.—दृष्टिमात्रेण—दृष्टिः एव दृष्टिमात्रं (a compound of the *Mayūra-Vyansakadi* class), तेन. यंत्रिताः fastened, rivetted. *cf.* इंदोरयत्रित *Jāna* V, 48.

Translation.—Thus those women saw him only by gazing at him with their eyes: being held fast by his power they neither spoke nor smiled (but stood stock still).

8. Prose Con.—प्रणयविकृवाः ताः तु तथा निरारंभाः दृष्ट्वा धीमान् पुरोहितमुतः उदायो [इदं] वाक्यं अब्रवीन् ।

Notes.—प्रणयविकृवाः—प्रणवेन (प्रणय fondness, affection; *cf.* ताभारणोऽन्यनुनयोः प्रणवः सरस्व *Vikra.* II, 16) विकृवाः (affected, overcome; *cf.* प्रबोधविकृवाः *Ki.* I, 6, I, 73 *supra*). प्रणव instead of प्रणय would have been better. निरारंभाः निर्गतः आरम्भः (undertaking, act, commencement) तदाभ्यादानमुदात्त आरम्भः *Amā.* *cf.* प्रवृत्तनात्मनिर्वोत्तमार्थः *Ki.* VII, 71) वाक्ता नाः पुरोहितमुतः—पुरोहितस्य (पुरोहित a family-priest who conducts all the ceremonial rites of the family) मुतः

Translation.—Uddāyi, the wise son of the family-priest, on finding the love-smitten women thus doing nothing spoke to them as follows:—

9. Prose Con.—[यूयं] सर्वाः सर्वकलाज्ञाः भावग्रहणसंदिताः रूपचातुर्यं नयन्नाः स्वयुगेः मुख्यता गताः स्य ।

Notes.—स० ज्ञाः—*vide* कलाज्ञनिष्ठा I, 31 & III, 52 *supra*. भावसंदिताः—भावानां ग्रहण (comprehending, understanding). नयिन् चरिताः (proficient): for भाव *see* I, 31 & St. 12 *infra*; and for चरिता *see* I. 32 *supra*. मुख्यतां *vide* III, 52 *supra*. स्य 2nd *per. plu.* of the *pre.* of अस्मृ to be, to exist.

Translation.—All of you are well-versed in all arts, are proficient in understanding the various emotions, are graced

with beauty and skill, and have been occupying the foremost position by your characteristic endowments.

10. Prose Con.—एभिः गुणैः उत्तरान् कुरुन् शोभयन्त्यः आमन् कुबेरस्य च क्रीडं अपि [शोभयन्त्यः आसन्] किं पुनः इमां वसुधां ।

Notes.—गुणैः—referred to in st. 9. उत्तरान् कुरुन्—the northern Kuru country. Here the use of the word Kuru in the plural may be taken to really refer to the people of the country. कुबेर the god of wealth *see* I, 36 *supra*. क्रीडं—amusement, pastime. किं पुनः—how much more then, *see* Ap. Gui. §267.

Translation.—With these endowments of yours you graced the Kurus as well as the pastimes of Kubera; how much more then in respect to this world (of ours).

11. Prose Con.—यूयं वीतरागान् ऋषीन् अपि चालयितुं शक्ताः अप्सरोभिः कलितान् विबुधान् अपि प्रहीतुं शक्ताः [स्थ] ।

Notes.—वीरगान्—वैरागः (gone, *past p* from वी 2nd Conj *paras*. to go, depart) रागाः (sentiments They are six called षड्विधसु विरः काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, and मत्सर. ऋषीन् ascetics, anchorites. Here the word need not be taken to mean 'an inspired sage'. कलितान् influenced, environed by विबुधान्—विशेषेण बुध्यते ते विबुधाः, तान्. प्रहीतुं—*see* note on निग्रहीतुं in st. 6 *supra*.

Translation.—You are able to cause even anchorites, who have given up all desires, to swerve (from their path), likewise, you have the power to ensnare even the gods who are circumvented by heavenly nymphs

12. Prose Con.—भावज्ञानेन हावेन रूपसंपदा चातुर्यात् च स्त्रीणां अपि संरागे शक्ताः स्थ किं पुनः नृणां ।

Notes.—भावज्ञानेन=भावस्य (भाव expression of mental feelings or emotions *cf.* त यदमी सृष्टति भावाः Ku. VI, 95 and II, 31 *supra*) ज्ञान; तेन. हाव feminine coquettish gesture calculated to excite amorous sensations “अनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रवादाशकः भाव एवापसलक्ष्यविकारो हाव उच्यते *Sāhi* 127. The use of the singular is in the collective sense. रूपसंपदा=रूप एव संपद (wealth, possession). तया. Mark the use of the *instr.*, and of the *acc.* in चातुर्यात् संरागे (संराग passion, excitement). किं पुनः *see* St. 10 *supra*. स्थ *see* St. 9. नृणां *see* III., 61 *supra*.

Translation.—By your knowledge of the expressions of emotions, your coquetry, extreme grace, and skill, you can enrapture even women, how much more men then.

13. Prose Con.—स्वगोचरे एवंविधानां नियुक्तानां वः इयं एतादृशी चेष्टा कुतः तु वः आर्जवेन न तुष्टः अस्मि ।

Notes.—स्वगोचरे in one's own sphere, see I. 13. गोचरः गावः (इन्द्रियाणि) चान्यलिङ्गिति by *Pāṇi*. III, iii, 119. चेष्टा—action, behaviour cf. अहो मुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः सलस्य च. *Panch.* I, 150. आर्जवेन—ऋजोः भावः आर्जवं=Simplicity, guilelessness cf. कृतानुकारान्निव गोभिरार्जवे *Ki.* IV, 13.

Translation.—Why this kind of behaviour of you who have thus been set in your own peculiar province: I am not at all pleased with your guilelessness.

14. Prose Con.—इदं वः चेष्टितं गोपयोपितां हीनिकुञ्चितचक्षुषां नववधूनां सदृशं हि स्यात् अपि वा ।

Notes.—चेष्टित same as चेष्टा in St. 13. गोपयितां गोपानां (cow-boys) योपितः दासां. ही०क्षुषां हिया निकुञ्चिते चक्षुषी दासां ताः नववधूनां नवाः च ताः वयश्च, दासां. see *Ratnd.* I, 2 for वधू. सदृशं appropriate; here used in the sense of certainty सुरेवं तु पुनर्वै वेलवधारणवाचकः” *Amar*.

15. Prose Con.—यद्यपि अयं श्रीप्रभावात् महान् वीरः इति स्यात् [तथापि] स्त्रीणां अपि महत् तेजः इति अत्र निश्चयः कार्यः ।

Notes.—श्री०...वात्—शिवः प्रभावः तस्मात्.

Translation.—Although this individual be a powerful hero by the splendour of his glory, still, let it be understood that the power of women is very great.

16. Prose Con.—पुरा देवतैः अपि दुर्धर्षैः महान् ऋषिः काशिसुन्दर्या वेशव्या पदन्यासात् ताडितः अभूत् ।

Notes.—देवतैः by the gods (cf. तदनु या देवत *Uta.* IV, 5.) दुर्धर्षैः दुस्तेन र्षितु शक्यः unassailable. काशिसुन्दर्या Is this, ‘a beauty at the court of Kāshirāja the son of Kasha and friend of the Pandwas.’ वेशव्या—वेशवधू=वेशे वधू (a young woman in the house of a prostitute hence ‘a young prostitute’ वेशो वेशवगृहे गृहे नेश्वये च *Medi.*) तया. पदन्यासात्—पदस्य न्यासः (placing, implanting cf. तस्माः पुरन्यासपरिग्रहात् *Sh.* II, 2), तस्मात्. ताडितः po: por. or तद् to strike.

Translation.—In times of yore a powerful anchorite who was unassailable even by the gods was struck by the foot (kicked) by a young prostitute, a beauty of the court of Kāshirāja.

17. Prose Con.—पुरा बालमुख्या नृपालगोतनः मिथुः जंपया [ताडितः किं तां] पित्रीषुः [अर्सा] तदर्थं व्यसून् निरहत् ।

Notes.—The allusions in this stanza are obscure to me. बालमुख्या may be बालसु मुख्या one prominent among young women or it may be a proper name as taken by Cowell. Perhaps वारसुख्या would deviate all difficulty likewise मयाल-गौतम was probably some Buddhist mendicant. भिक्षुः a monk, who, when finally enrolled as a disciple, wears the gown and the tonsure. जंघया—जंघा the shank or the part of the leg from the ankle to the knee. पिप्रीषुः desirous of pleasing. तदर्थार्थं—सा (बालमुख्या) एव अर्थ (object), तस्मै इति तदर्थार्थ. or तस्याः अर्थः (money, dues), तस्मै व्यसून्—विगताः असव. येषां ते, तान्. निरहरत्—bore away

N. B. This and the next stanza have been taken from the 'Anecdota Oxoniensia' edition of Buddha Charita.

Translation.—Of yore the monk Manthala-gautama was struck by Bālmukhyā by her leg still however, desirous of pleasing her and for her sake he bore away dead bodies.

18. Prose Con.—दीर्घतपसं दीर्घजीविनं गौतमं महर्षिं वर्णस्थानावरा योषित् संतोषयामास ।

Notes—It is very difficult, nay impossible, to identify which Gautama is meant. may it be the founder of the Nyāya philosophy and the husband of Ahilyā. वर्णस्थानावरा=वर्णस्थ (caste) स्थानम् position तस्मिन् अवरा (न वरा न द्वेष्टा see IV, 1 Prof. Cowell takes वर्ण caste and स्थान status, position

Translation.—A woman not of a high caste charmed the great anchorite Gautama who had performed penances for a long time and who had lived long

19. Prose Con.—तथैव स्त्रीषु अपंडितं मुनिसुतं ऋष्यशृंगं विविधैः उपायैः शाता जहार च जग्राह च ।

Notes.—तथैव likewise. अपंडितं aptly called so, as will be seen from the account of Rishyashringa given below. मुंसुतं=मुने सुत son of the Muni Vibhāndaka ऋष्यशृंग—a sage celebrated in the Rāmāyana, until he attained early manhood he was kept away by his father from contact with any human being except himself. Once, at the time of a great drought Lomapāda king of the Angas was advised by the Brahmanas to beguile Rishyashringa to his kingdom and give his daughter Shāntā in marriage to him. A number of damsels skilled in 'every art and amorous wiles' were sent 'attired in hermits' weeds' to the forest where Rishyashringa lived. They successfully carried away the youth to the Anga country when

" Loud roared the clouds as on he sped,
The sky grew blacker overhead ;
Till as he reached the royal town,
A mighty flood of rain came down."

Lomapâda gave his adopted daughter Shântâ to Rishyashringa who

"Passed in that royal town his life"

"With Shântâ his beloved wife."

for further information see Râmâyana I. 10-20 and Griffith's translation. शान्ता the daughter of Dasharatha adopted by Lomapâda. जग्राह—held fast i. e. held by the hand,—married. जहार—from ४ 1st Con. *Ubha.* to take away.

Translation.—Likewise Shântâ by various devices carried away and married Rishyashringa—the son of a sage—who was ignorant about women.

20. Prose Con.—एवं आदीन् तान् तान् ऋषीन् स्त्रियः विक्रियां अन-
चन् ललितं पूर्ववयसं नृपतेः पुतं किं पुनः (वक्तव्यं) ।

Notes.—आदीन्—chief, pre-eminent. तान् तान्—various, several; by the rule नित्यरीप्सयोः विक्रियां—(The reading विक्रय makes no sense and Cowell's reading is decidedly to be preferred). Violation, vitiation of the proper duties cf. श्लाघवचनाद्रामो निने-
धन्वर्णविक्रियां *Ra.* XV, 48. ललितं see II, 31 *supra*. पूर्ववयसं—पूर्व-
वयः यस्य सः where पूर्व=prime; early. किं पुनः see IV. 10 *supra*.

Translation.—In this manner did women lead several pre-
eminent anchorites to a violation of their duties; what then
about the handsome son of a king who is in the prime of his life.

21. Prose Con.—महत्तपाः विगाढः महर्षिः विश्वामित्रः अपि घृताच्या
अपारगा हतः दशवर्षाणि अरण्यस्थः ।

Notes.—महत्तपाः महत्तपः यस्य सः. विगाढः deeply immersed;
from ग्राह् to dive. दशवर्षाणि the accus. is by the rule दानाधनोन्वय-
संयोगे द्वितीया. अरण्यस्थः—अरण्ये तिष्ठति जगो. महर्षिः see I, 2.
विश्वामित्रः—विश्वे त्रिषु यस्य सः The lengthening of अ in अ is by
the rule तिष्ठे चर्षोः *Pûrâ* VI. iii. 130. A celebrated sage who
was originally a Kshatriya being the king of Kānyakubja
and son of Gādhī: he devoted himself to the most rigorous
austerities for several thousand years and ultimately became a
Brahmarshī. For the present episode see *Idol.* IV. 35.

घृताच्या—*instru. Sing.* 'of घृताची one of the heavenly nymphs. The celestial nymphs are उर्वशी मेनका रभा घृताची च तिलोत्तमा । मुनेशी मंजुषोषाद्याः कथ्यतेऽप्यरसो वुधैः.

Translation.—The great sage Vishvāmītra, whose penance was great, who was deeply absorbed [in meditation] was carried away by Ghṛitāchī, and he lived [with her] in a forest for ten years.

22. **Prose Con.**—तत् एवं सति तथा विश्रब्धं प्रयतत्वं यथा वृषस्य इयं वीरध्रीः इतः पराङ्मुखी न स्यात् ।

Notes—तत्—therefore. विश्रब्धं—*ind.* fearlessly, without hesitation *cf.* वृषस्य विश्रब्धं पृच्छ *Mu.* III. इतः—from here. पराङ्मुखी—having the face turned away.

Translation.—Then it being so, make an unhesitating effort in such a manner that the prosperity of the king may not henceforward become turned-faced.

23. **Prose Con.**—याः युवतयः सदृशं जनं हरन्ति [ताः] काश्चित् हि याः नु निरुद्येत्कृतयोः भावः गृह्णन्ति ताः स्त्रियः ।

Notes.—सदृशं—similar, hence allegorically; weak (like themselves). काश्चित्—any not remarkable, ordinary. This sense is acquired by the use of चित् *vide* I. 52 *supra*. नु—used here in the sense of 'but', 'on the other hand.' निरुद्येत्कृतयोः—निरुद्येत्कृतयोः उक्तद्वयं तयोः. भावः—heart, mind; भावः सत्ता स्वभावमिन्द्राद्यच्चेष्टात्मजन्मसु *ima*.

Translation.—Those women who captivate an individual like themselves are not remarkable, but, those who take possession of the heart of the high as well as the low are women in truth.

24. **Prose Con.**—इति उदायिदचः विद्याः इव धृत्वा ताः योषितः पुनारप्रदृष्टं प्रति आत्मानं समारुह्युः ।

Notes.—उदायिदचः—उदायिनः चचः (चचम् speech). विद्याः the sciences. According to some they are four आग्नीध्रिकी logic; त्रयी the three Vedas collectively; वाचा practical arts; दर्शनीति morality or the science of law. "आग्नीध्रिकया तु विज्ञानं भर्माधर्मी त्रयीविदो भर्मानर्था च वाचांशो दर्शनीति नवानवो" *Manu*. Others enumerate the Vidyās to be fourteen.

Translation.—Having heard the speech of Udayi which was like the Sciences, those women strung themselves up for the purpose of seizing the prince (bringing him under their influence).

25. Prose Con.—ताः अंगनाः भीतभीताः इव भ्रूभिः प्रेक्षितैः भावैः हसितैः ललितैः गतैः आक्षेपिकाः चेष्टाः चक्रुः ।

Notes.—भीतभीताः इव—This repetition of भीत is technically difficult to be explained. We have had several instances of a repetition of words to convey the sense of 'extensiveness;' 'variety', succession, and so forth. In almost all the instances both the words—the first and the repeated one—were in the same form or had the same case ending in the present instance; the first भीत has no case ending. How is it then to be compounded with the second. If so is it to be viewed as a Karmadhāraya. In that case the first भीत would be a qualifying member to the second भीत. In *Māgha*. VI, 32 we have a similar instance "मनसि रागवतामनुरागिताः नवनवा वनवाबुभिरादधे ॥ Here the वीप्सा is प्रकारे गुणवचनस्य द्विर्भावः and may be looked upon as meaning नवप्रकाराः and therefore कर्मधारयत्वाद् सुब्लोपः. In *Kirātārjuniya* IX, 26 we have a similar phrase "भीतभीत इव हसितनयनः" Mallinātha explains it as भीतप्रकार इव इति उत्प्रेक्षा. Perhaps भीतिभ्यः भीताः may explain the adjectival phrase in hand signifying अनिभीताः, or it may be explained as भीताश्च भीताश्च भीतभीताः hesitatingly. भ्रूभिः प्रेक्षितैः by glances from under the eye-brows. भावैः see St. 12 *supra*. ललितैः—see II, 31 and IV, 21 *supra*. आक्षेपिकाः चेष्टाः gesticulations full of reproach.

Translation.—Those women as if afraid (and therefore hesitatingly) made reproachful gestures with their eyebrows and glances, as well as with their coquetries, their smiles, and their attractive movements.

26. Prose Con.—राज्ञः विनियोगेन कुमारस्य च मादवान् मदेन मदनेन च [ताः] अविध्वंसं क्षिप्रं जहुः ।

Notes.—विनियोगेन—(विनियोग enjoinder, appointment to a duty, charge, cf. विनियोगप्रज्ञाया हि किम्राः प्रभवन्त्यु Ku. VI, 62. मादवं हृदोः भावः softness, pliancy, weakness. क्षिप्रं—at once; क्षिप्रं त्वरितं अथ क्षिप्र *Amā*. मद=excitement. मदनेन—by the God of love. अविध्वंसं—want of confidence, see st. 22 *supra*.

Translation.—Under orders of the king and on account of the gentle nature of the prince, as also through their own excitement and through (the influence of) the God of Love they at once gave up their want of confidence (in winning over the prince).

27. Prose Con.—अथ वासितायुधसहितः करी हिमवदनं इव नारीः जनकृतः कुमारः वनं व्यचरत् ।

Notes.—वा०हितः—वासिताना (वासिता a female elephant वासित स्त्रीकारिण्यौश्च *ama*. The word is written with दा *lou*, अन्त्यदघत सा वासितासप्तः पुष्पिताः कमलिनीरिव दिवः *Ra. XIX, 11.*) युधः (a herd), तेन सहितः वा०—सहितः. हि०वनं हिमवतः (of the Himālaya mountain) वन. The characteristic trait of some of the lower animals roaming about in herds of females with one male leader is remarkable. There are very few among whom the male leader can tolerate a rival नारी०वृत्तः नारीणां वन (see III, 2), तेन वृत्तः surrounded, engirt वृत्तं—The use of the accusative as an object is noteworthy. It is by the rule “देशकालाध्वगतव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा whereby roots having the sense of motion, real or metaphorical, govern the accusative.

Translation.—Like an elephant in a forest of the Himālaya engirt by a herd of female elephants the prince surrounded by a crowd of women roamed over the grove.

28. Prose Con.—स्त्रीपुरःसरः सः तस्मिन् रम्ये कानने जज्वालः अप्सरोवृत्तः मरुत्वान् आक्रीडे इव वज्राजे ।

Notes.—स्त्री०सरः—पुरः सरति अग्रे पुरःसरः, स्त्रीणां पुरःसर. रम्ये (रम्य charming, pleasing cf रम्याणि वीक्ष्य मधुराश्च निश्चम्य शब्दान्) अप्स०वृत्तः अप्सरोभिः वृत्तः (surrounded, see St. 27). मरुत्वान् The god Indra as the lord of the winds इन्द्रो मरुत्वान्मयवा *ama*. Indra has always occupied a very prominent position in Vedic and Pauranic literature as well as in the mythology of the Hindus, and he has been identified with almost every elemental energy, but most prominently with rain, thunder, and storm, hence मरुतः सन्ति अस्य इति मरुत्वत्. Cowell reads विवस्वान् the sun. The reading मरुत्वत् or Indra with his Apsarās, his Nandana garden, and himself, the ruler of the Heavens, appears more appropriate. We have a parallel दिव मरुत्वानिव भोक्ष्यसे महीं in *Raghu*. आक्रीडे—in the pleasure grove (पुमानाक्रीड उपान राक्षः साधारणं वन *ama*.) cf. कम्प्यानीयमस्त्राण्य नयविशुद्धस्तुः *Daśha*.

Translation.—Just as Indra surrounded by his Apsarās shone in the garden [his Nandan], so did the prince with his following of women sparkle in that charming grove.

29. Prose Con.—तत्र मेदेन आवर्जिताः काञ्चित् योषितः रटिनः पीनः संपर्शः पल्लुभिः सनः तं पश्यतुः ।

Notes.—आवर्जिताः—filled. कठिनैः—firm. पीनैः—full. संवष्टैः—meeting, clashing, परस्परयातः संवष्टः. बलुभिः—(बलु attractive cf. बलुबलादनस्तनतटस्तलनानि *Ma. V, 29.*)

Translation.—There, some of the women infatuated by passion touched him with their firm, full, clashing and attractive breasts.

30. Prose Con.—काचित् मृदुबाहुलता अवला अनृतं स्खलितं कृत्वा एनं बलात् सस्तांसकोमलालंबं सस्वजे ।

Notes.—मृदुलता—मृदु बाहुलते (बाहु प्व लते) यस्याः मा. अनृतं—न कृत (truth. The word कृत is a very comprehensive word. It means water, sun, law, etc. and is much found in Vedic literature),=false, feigned, cf. अलीकनिर्लान *Jd. IV, 8.* स्खलितं—stumbling. बलात्—violently. म्रलंबं—an adverb. phrase; कोमलश्चासी आलवश्च कोमलालंबः; सस्तां (drooping cf. सस्तासावतिमात्रलोहिततलौ बाहु *Sha. I.*) च तौ अंशौ च, तेभ्यः कोमलालंबः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा म्रलंब. सस्वजे *per 3rd Per. of स्वज्* to embrace.

Translation.—One woman having soft creeper-like arms made a feigned stumble, and forcibly, embraced him in a manner so as to gently lean on him with her drooping shoulders.

31. Prose Con.—काचित् ताम्राधरोष्ठेन आसवगंधिना मुखेन रहस्यं धूयतां इति अस्य कर्णं विनिश्चास्य ।

Notes.—ताम्रोष्ठेन—अधरः चासी ओष्ठश्च. The word अधर by itself means 'lip'. In literature we find अधरोष्ठ too, which may appear pleonastic and can be best explained by taking अधर to mean 'lower'. आसवगंधिना—आसवस्य (आसव spirituous or fermented liquor, generally that distilled from sugar or highly saccharine fruits), गन्धः यस्य तत् आ—गन्धि. Here गन्ध has become गन्धि by the Vārtika अल्पाख्यायं since the mouth may be viewed to have 'a little smell' of the wine. For a discussion on this change of गन्ध to गन्धि the student is referred to Kale's *Gram. § 255. C.*

Translation.—One (of them) with her mouth having the lower lip red, and smelling slightly of liquor breathed into his ears "do listen to (my) secret".

32. Prose Con.—आर्द्रानुलेपना काचित् आह्लापयन्ती इव हस्तं संक्षिप्य इह भक्तिं कुरुष्व इति लिप्सया प्रोवाच ।

Notes.—आलेपना—आर्द्र अनुलेपनं (an ointment, application of any unction generally, cf. मुरभिनयुडुमुनानुलेपनादीनि *Kād.*) दस्तान् सा-लिप्सया—(from लिप्सा desire to acquire; *vide Bhā. Pa. I, 125*) an-

dently. The two expressions आज्ञापयंती and लिप्सया are apparently opposed to each other—one indicating a sort of superiority and the other importunity. The best way of reconciling the two is by taking आज्ञापयंती इव to indicate the attitude viz. that of assumed boldness; and लिप्सा of course means 'eagerness, ardour.'

Translation.—One having moist unction (on her body) held him by the hand as if giving an order, and said to him ardently ' do grant your attachment here.'

33. Prose Con.—मुहुः मुहुः मदव्याजसस्तनीलांशुका आलक्ष्यरसना अपरा स्फुरद्विद्युत् क्षपा इव रेजे ।

Notes.—मुहुः मुहुः—over and over again, often, by नित्यलीप्तयोः cf. मुहुर्मुहुर्ब्रूयणतत्पराणि *Ritu* VI, 9. मद०शुका=नील च तत् अशुक च (garment, the cloth covering the body. ' चैल वस्त्रमशुकं *Āma*. cf. यत्रांशुकक्षेपविलज्जिताना *Ku*. I, 14), मदस्य (मद intoxication from the आसव mentioned in the previous stanza) व्याजः (pretext, appearance), तेन सस्त म०सस्त dropped, slipped, म०सस्त नी०शुक यस्यां सा आ०रसना—(रेपत् लक्ष्या—visible—आलक्ष्या=slightly visible आङ्गीपदर्थेऽनिव्याहो *Āma*. This is a Prādi com by कुगतिप्रादयः *Pāṇ*. II, ii. 18), आलक्ष्या रसना (girdle स्त्रीकृत्वा मेखला काची सप्तकी रसना तथा *Āma*. cf. पादव्यासकणितरमना *Me*. I, 38) यस्याः सा. स्फुरद्विद्युत्—स्फुरती विद्युत् यस्याः सा. क्षपा—night, cf. दिनश्चयामध्यगतेव सध्या *Ra*. II, 8

Translation.—Another with her blue garment repeatedly slipping down in feigned intoxication, (and hence) with her girdle slightly visible, shone like the night with flashes of lightening.

34. Prose Con.—सूक्ष्मांशुकावृताः काञ्चित् अस्य श्रोण्यः दर्शयन्सः मुखराभिः कनककांचीभिः इतस्ततः बभ्रुः ।

Notes.—सू०-वृताः—सूक्ष्माणि (fine, thin) च तानि अशुकानि च, तैः वृताः (*vide*. St. 27). अस्य—mark the use of the genitive of this pronoun which is here the secondary object, the other one being श्रोणीः. श्रोण्यः—nom. plu. of श्रोणी & therefore wrong here inasmuch as the accusative is wanted. The reading of Prof Cowell ought therefore to be adopted. मुखराभिः—jingling. कन०भिः—कनकस्य काञ्च., तानिः the instru. is सहाय्ये. इतस्ततः—to and fro; here and there. Prof. Cowell makes the *adv* phrase सूक्ष्मांशुकावृता agree with श्रोणीः which is also equally good. I do not, however, agree with him in the position which he assigns to काञ्चीभिः since श्रोणी is the appropriate place of the काञ्ची and ought therefore to go with it.

Translation.—Others dressed in thin garments walked about displaying to him their hips adorned with jingling golden girdles.

35. Prose Con.—अन्याः कुमुमितां चूतशाखां प्रगृह्य सुवर्णकलश-
प्रह्वान् पयोधरान् दर्शयन्तः आलङ्घिरे ।

Notes.—कुमुमितां—कुमुमानि संजातानि अस्यां सा, तां. चूतशाखां—
The branch of a mango tree, the mango tree is one of the few
select trees almost invariably associated with amatory subjects.
सुव०...ह्वान्—सुवर्णस्य कलशाः तान् प्रचक्षते इति (प्रत्य्य resemblance,
similarity formed by the rule “आतोऽनुपसर्गं कः” *Pāṇi. III, ii. 3.*)

Translation.—Others held and supported themselves by a
mango-branch in full-blossom displaying their golden-jar-like
bosoms.

36. Prose Con.—पद्मवनात् सपद्मा पद्मलोचना काचिन् एव पद्म-
वक्त्रस्य अस्या पार्श्वे पद्मधीः इव तस्थुषी ।

Notes.—पद्मवनात्—पद्मानां वनं (a cluster, a thick bed of. चित्रदिपाः
पद्मवनावर्तानोः *Ra. XVI, 16*) तस्मात्. Lotusess grow in clusters in
ponds, and hence, inferentially, the woman may be said to have
come out of a cluster as she came forward from a group of
women. सपद्मा—पद्मेन सहिता having a lotus (in her hand) पद्मलो-
चने इव लोचने दम्त्याः सा. पद्मवक्त्रस्य पद्म इव वक्त्र यस्य तस्य. पार्श्वे by the side.
पद्मधीः—पद्मस्य श्रीः. The beauty of the lotus personified. तस्थुषी
pre. par. of स्था.

Translation.—Another lotus-eyed one with a lotus [in her
hand] came out of a lotus-bed and stood by the side of this
lotus-faced [prince] as if she were the very beauty of the lotus
personified.

37. Prose Con.—स्वस्थं तं अवेक्षितैः वंचितः अस्ति इति प्रेरयन्ती इव
काचित् मधुरं अन्यथं साभिनयं गीतं जगी ।

Notes.—स्वस्थं—confident, firm; hence, indifferent to all the
amatory sports. अवेक्षितैः—by means of glances, from श्रू with
अव to see, to gaze. वंचितः—deceived, deluded. प्रेरयन्ती—impell-
ing, instigating. अन्यथं—अनुगतं अर्थं भन्वर्थं significant. साभिनयं—
अभिनयैः सह. अभिनय is gesticulation of sentiment, passion etc.
व्यञ्जकाभिनयो मुनी *Amā. Sāhitya Darjāna* defines and classifies
them as भरेदभिनयोऽवसानुकरः स चतुर्विधः आनन्दो वायिकथ्येनाहायः
सात्त्विकरत्ना. In the attempt of the woman to dissuade the prince
one can easily see all these four अभिनयाः. In this particular
stanza it is वाचिक i. e. vocal. जगी—perfect of गी to sing.

Translation.—Another rousing him who was immaculate by her glances (as much as to express) ‘how you are deluded,’ sang a significant sweet song with gesticulations.

38. Prose Con.—अन्वा भ्रुकामुंकविकर्पिणा प्रफुल्लवदनेन प्रावृत्त्य अस्य चेष्टितं वीरलीलया अनुचकार ।

Notes.—भ्रूःपिगा—भ्रुवी एव कामुंके (brows; कामुंकमिष्वासे कंठे *Haima.*) ने विकर्पति नच्छील तेन. प्रावृत्त्य—making an advance, coming forward. चेष्टितं—action, behaviour. वीरलीलया—वीरलीला—appearing like a hero, playing the hero *cf.* यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः *Ra. VI, 72.*

Translation.—Another coming forward with her blooming face with its pair of “brow-bows” drawn to their full ‘imitated his action as playing the hero’.

39. Prose Con.—पीनवत्युस्तनी लीलाचंचलकुंडला काचित् भवान् समाप्नोतु इति एनं उच्चैः अवजहास ।

Notes.—पी०नी—वत्यु (*vide* st. 29 *supra*) च ती स्तनी च वत्युस्तनी; पीनो (*see* 29 *supra*) व०स्तनी यस्याः सा. ली०कुंडला—लीलया (लीला sport) चंचले कुण्डले यस्याः सा. उच्चैः *ind.* (loudly *cf.* उच्चैः शर दध्नी प्रतापवान् *Bha. G. I, 12*) अवजहास—from अवहस् to mock, to ridicule *cf.* स्थितावहस्येव पुर मयोः *Balt. I, 6* The reading वाताघूर्जित supposes that the earrings are so light as to tremble at each whiff of the breeze.

Translation.—Another, having full charming bosoms and ear-rings unsteady in consequence of (her) sporting, loudly mocked him saying “may you get [me]”.

40. Prose Con.—तथैव अपयातं [तं] अन्याः माल्यदामभिः बंधुः काचित् माधेयमधुरैः वचनाकुशैः जग्दुः ।

Notes.—तथैव—Likewise. अपयातं—accu. sing. of the pres. par. of या with अप. मा०भिः—माल्यानि (माल्य a garland *vide* III, 9) एव दामानि (दामन् n. a string, a rope. पशुरन्जुत दामनी *Am.*) तैः. मा०धुरैः—आधेयेण मधुरः आ०मधुरः (charming on account of the covert meaning; आधेय is a figure of sense in which something really intended to be given out as apparently suppressed or denied to convey a particular meaning *vide* *Sāh. D. 714*). आधेयमधुरैः मदितानि मा०मधुराणि, तैः च०कुशैः—वचनानि एव अकुशः (inciters, अकुश is) primarily a goad or a hook to drive an elephant अकुशोऽग्री रुणिः *मिश्र* *Am.*, *fig.* anything that urges or incites *cf.* त्यजति नु यदा मोहमानं ददाधुरं कुशः *Mu. III. 6.* जग्दुः—reproached.

Trans.—Likewise others bound him, as he was turning away,

with strings in the form of garlands; others reproached him with goads in the form of pleasing words full of covert meaning.

41. Prose Con.—प्रतियोगार्थिनी मदविह्वला काचित् चूतवहरीं गृहीत्वा इदं अस्त्रं तु कस्य इति पप्रच्छ ।

Notes.—प्रतियोगार्थिनी—प्रतियोगः (co-operation, intimacy) एव अर्थः अस्याः सा. मञ्जूषा—(see 26 *Supra.*) चूतवहरीं—चूतस्य (आम्रशूनो रसालः *Ama.* a mango tree in general) वहरी (a spray, a cluster of freshly opened leaves वहरिमञ्जरिः स्त्रियो *Ama.* although the word origin. ends with a short इ instances of it with a long ई are found e. g. व्यवृणुत वेहितवाहुवहरीका *Mā.* तां. अस्त्रं—(a missile, a weapon in general). Prof. Cowell takes प्रतियोगार्थिनी 'wishing to argue' perhaps from the Naiyāyika word प्रतियोगिन् and the tendency of the Naiyāyikas to arguing. But the speech 'इदं अस्त्रं' is more a covert one since the चूत is well-known as one of the weapons of the God of Love.

Translation.—Another one excited with passion and eager to have his intimacy took a spray of the mango in her hand and asked 'whose weapon is this'?

42. Prose Con.—काचित् पुरुषवत् गतिं संस्थानं च कृत्वा एव गन् उवाच भो स्त्रीभिः जितः [असि] इमां पृथिवीं जय.

Notes.—संस्थानं—standing, position, attitude.

Translation.—Another assuming the gait and attitude like those of a man said to him 'oh, thou art conquered by women, (now) conquer this world'!

43. Prose Con.—अथ लोलेक्षणा नीलं उत्पलं जिघ्रंती काचित् मदकलैः वाक्यैः नृपात्मजं किञ्चित् अभाषत ।

Notes.—उत्पलं—(lotus स्वादुत्पलं कुवलयं *Amar.*) जिघ्रंती—smelling *pre. par.* of प्रा. लोलेक्षणा—लोले (rolling, moving, unsteady; चलं लोलं चलाचल *Ama.* cf. तनस्ततः प्रेरितलोललोचना. *Sha.* I, 23). मदकलैः—मदेन कलानि (कल sweet but indistinct ध्वनी तु मधुराकुटे कलः *Ama.*) What was said by the woman is mentioned in the following stanzas 44 to 52.

Translation.—Then another with rolling eyes, [while] smelling a blue-lotus said something slightly indistinct, in her excitement through passion, to the prince.

44. Prose Con.—हे भर्तः मधुगन्धिभिः कुसुमैः चितं चृतं पश्य यत्र हेमपञ्जरह्यः कोकिलः कूजति वा ।

Notes.—भर्तुः—*Voc. Sing.* of भर्तु. मधुगन्धिभिः—मधुनः गन्धः येषां तानि. The word गन्ध become गन्धि at the end of a compound when the smell referred to is inseparably connected with the object denoted by the other member. Some hold that the smell must be the natural property of a thing to necessitate the final र्; for opposite instances or rather for instances where poets have departed from this rule see *Māgha VI, 50* and *Naishā. III, 33* and the explanation of the commentators thereon; also see *31 Supra*. चित्तं—covered with, full of हेमच्छ्रद्धः—हेमः पजरः (a cage), तस्मिन् रुद्धः (confined) कोकिलः *vide III, 1*. वा—used to indicate a conjectural idea वा स्यादिकल्पोपमयोः *Medi.*

Translation.—See, my lord! this mango-tree covered with its honey-scented flowers, wherein the Kokila sings as if imprisoned in a golden cage.

45. Prose Con.—एषः कामिशोकविवर्धः अशोकः यत्र अग्निना दह्यमानाः इव भ्रमराः खन्ति ।

Notes.—कार्ध्वनः=शोकं विवर्धयति इति शोकवर्धनः; कामिनां (कामो अस्वास्तीति कामिन् इति गिनिः a passionate person, *cf.* त्वा कामिनो नदनदूतिमुदाहरति *Vikra IV, ii*) शोवर्धनः कामिवर्धनः; अशोक—*Ashoka, Jonesia Ashoka*, a beautiful tree, with fine large tapering leaves, which blossoms at the commencement of the spring season. Its flowers are of a bright orange colour. The colour of the flowers undergoes various changes according to their age दह्यमानाः—the *pre par.* of the passive of दह् to burn which is formed by the addition of the term मान् to the passive base in य. इव—use here to convey the idea of उत्प्रेक्षा or poetical fancy. The bees were not being actually scorched by fire but the masses of bright orange flowers imparted an appearance of a heap of glowing embers and the beetles howering on them and making a humming sound is fancifully supposed by the poet to be as it were on account of their being scorched.

Translation.—[Here] this is an *Ashoka* which heightens sorrows of lovers and where the beetles drone, on account of being, as it were, scorched by fire.

46. Prose Con.—वीतांगरागया त्रिधा शुक्लवासाः नराः इव चतुस्रथया समाश्रितः त्रिदशद्वयः दस्यता ।

Notes.—वींगया—वीतः अंगरागः (fragrant unguent, a cosmetic. *cf.* खन्नागारागणिताश्च इदृकाश्च *Ku. V, 11.*) दस्यताः त्रिधा. शुक्लवासा शुक्ल (white *see II, 59*) वस्त्रः (शस्त्र n. clothing) दस्य सः चतुस्रथया—

चूतस्य (see IV, 44) यष्टी (a branch, a twig cf. चूतयष्टिरिवान्यासे Ku. VI, 2. It may be observed here that the word in the quotation is with *ṣ* while in the text it is with *ṣṣ*. Both are correct and have the same meaning though the former is more in current use. Here the word is not in the same sense as in III, 28 *supra*, where it is, as will be seen with a short *ṣ*. ति०द्रुमः—तिलकस्य द्रुमः. The Tilaka is not the sesamum plant but quite a different one. It is a large tree otherwise called अश्वद्रुम. The simile cannot be said to be happy inasmuch as the mango-tree is compared with a woman, although an effort is made by the poet to be correct in it by the use of चूतयष्टि a branch of the tree.

Translation.—Pray mark this Tilaka tree embraced by a mango branch like a man dressed in white by a woman covered with yellow unguents.

47. Prose Con.—तं निमुक्तालक्तकप्रभं कुल्लं कुरवकं पश्य यः स्त्राणां नखप्रभया निर्भस्मितः आनतः इव [अस्ति] ।

Notes.—नि०...प्रभं—निमुक्ताश्वासी अलक्तकश्च (अलक्तक is the resin viz. the exuded juice which was used at one time by Indian women to dye the soles of feet, the tips of fingers, etc; and which was also used as red ink) नि०लक्तक इव प्रभा दस्य त; or it may be dissolved अलक्तकस्य प्रभा अ०प्रभा; निमुक्ता (given up, abandoned) अ०प्रभा देन सः (one which had no exudation of the lac on its trunk and was therefore without its lustre. The lac exudes from trees during the season preceeding the flowering season). कुरवक—or कुरवक a kind of plant belonging to the natural order *Amarantus* and having red flowers. नखप्रभया—by the lustre of the nails. Reference to this is frequently found in literature cf. नखप्रभाभूषित कंकपत्रे in *Ra.* II, and *Vikra* II. The lustre of the nails dyed with red pigment is taken to be peculiarly attractive. निर्भस्मितः=put to shame, from निर्भस्मं. cf. अशोकनिर्भस्मितवचरामं Ku. III, 53. आनतः—इप्स्व नवः the prefix आ is used in a diminutive sense vide st. 33 *supra* also आनाम्रहरितरांडुर *Sha.* IV, and is not to be confounded with the आ in phrases like आरतिनापात्. The poetic fancy is remarkable. The tree being bent under the weight of its blossom is fancied to be so on account of being shamed by the radiance of the nails of the women.

Translation.—Mark this Kurawaka in blossom having the brilliance of the exuded resin on it (which has given up the brilliance of exuded resin), which is slightly being, as it were, put to shame by the brightness of the nails (of the women).

Translation.—Mark the power in women, since this ruddy goose, like a menial servant following his mate, goes after her in the water.

51. Prose Con.—स्वतः मतस्य परपुष्टस्य ध्वनिः श्रूयतां अनुक्तः अपरः कोटिलः प्रतिश्रुत्य इव कूजति ।

Notes.—स्वतः—*gen.* of the *pre. pa.* of कृ (2nd. Para.) to cry. मतस्य—*see* III, 64. परपुष्टस्य—परैः पुष्टः (fattened or fed by others), the cuckoo. The popular belief is that the cuckoo lays her eggs in the nest of a crow by whom they are hatched and the young ones fed by the latter; hence the other names परमृग, मन्दपुष्ट *&c.* अनुक्त—self complacent. कोटिल *see* III, 1. प्रतिश्रुत्य (प्रतिश्रुति an echo, also प्रतिश्रुत; 'त्वां प्रतिश्रुतं प्रतिज्ज्ञाने') The reciprocal cooing and warbling of birds at particular seasons is remarkably pleasing.

Translation.—Pray listen to the note of the intoxicated warbling cuckoo, echoed out, as it were, by another self-complacent cuckoo who cries out on hearing [the former].

52. Prose Con.—विहंगानां चित्ते वसन्तेन नदः आहितः अपिनाम प्रदमानिनः चित्तयतः जनस्य चित्ते तु न ।

Notes.—विहंगानां—(विहगं=विहायसा गच्छन्ति ते by *Pāṇi.* III, ii. 47 and *Pāṇīya* निहान्तो विह इति वाच्यं & रुच विहा वाच्यः on III, ii. 37. whereby comes in the nasal. नदः—ardent passion. आहितः—placed, filled, from दा with आ. The general notion is "वसन्ते त्रिगुणः कामः." A graphic description of the manner in which the animal and vegetable world is affected during the vernal season March and April will be found in the *Ritusanhāra*. अपिनाम—अपि has various senses महान्मुच्यते अथवा अमुना वना. (1) though; even so also; enquiry or interrogation; doubt; and expectation or hope. In the last sense it is followed by नान and the two words are put at the commencement of a sentence, *cf.* अपिनाम एवमहमपि वर लभेदेति *Shak.* I; अपिनाम पुरस्तात् भवेत् *Vikra.* III. प्रादमानिनः—*gen. sing.* of प्रादमानिन् (also प्रादमानिन् one who fancies himself wise, conceited. चित्तयतः—(चित्तयन् contemplative meditative.)

Translation.—Ardent passion is put into the hearts of birds by the vernal season; can it be that it is not put into the heart of a conceited contemplative person (like yourself).

53. Prose Con.—इति एवं मन्मथोत्पन्नचैतसः ताः युवतयः तैः नैः विविधैः नयैः कुनारं दृष्टवन्तिरे ।

48. Prose Con.—यः अस्माकं हस्तशोभाभिः लज्जमानः इव स्थितः
पल्लवैः निचितः एषः बालाशोकः दृश्यता ।

Notes.—निचितः—loaded, filled up, *cf.* निचिन समुपेत्य नारदः *Gha. Kha.* बालाशोकः—बालः (*vide* II, 20) चासी अशोकश्च. दृश्यतां—'The Imperative in the passive voice is often used as a polite way of expressing entreaty or advice.' *Ap. G.* 191.

Translation.—Please see this young Ashoka laden with new sprouts which stands, as it were, abashed by the beauty of our hands.

49. Prose Con.—तीरजैः सिन्दुवारकैः प्रावृतां दीर्घिकां पांडुरांशुकसंबी-
तां शयानां प्रमदा इव पश्य ।

Notes.—तीरजैः—तीरे जाता. तैः सिन्दुवारकैः—The *Sinduvarya-vitex trifolia* of the botanist—is one of those plants to which we find constant allusion in Sanskrit poetry, from the lexicons we find there are some species of this tree which have white flowers 'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारितः.' The क is simply 'स्वायें क' प्रावृतां प्रकवणं वृत्ता (*see* IV, 27, 24.) दीर्घिकां—*see* III, 64. पांडुरां—पांडुर (*see* I 37) च तत् अनुक (*see* IV, 33) च पांशुकैः, तेन सवीता (clothed, dressed) *pre par* from बी 2nd *Conj.* Pai to shine with सं). शयानां—*per. p* of शी *Atm* 2nd *conj.* to lie down, by the addition of the term. आन to the base of roots of the 2nd, 3rd, 5th, 7th, 8th, and 9th, *Conj* accord to ताच्छील्यवयो वचनशक्तिषु चानश्च *Pāṇi* III, ii. 129. प्रमदां—*see* I, 21 The उत्प्रेक्षा or poetic fancy is remarkably pleasing.

Translation.—See this oblong cistern closely covered by the *Sinduvarya* plants grown on its margin, as if it were a reclining woman clad in white.

50. Prose Con.—स्त्रीषु माहात्म्यं दृश्यतां, असी हि चक्रवाकः जले
प्रेष्यवत् भाषा अनुवृत्त शृणुतः अनुगच्छति ।

Notes.—माहात्म्यं—महात्मनो भावः dignity, power. दृश्यतां (*see* IV, 46). हि *ind.* for, because, since (used to express a strict logical reason. हि हेतावधारणे *Atm*). चक्रवाकः *see* I. 76. प्रेष्यवत् प्रेष्य (a menial servant *cf.* प्रेष्यः प्रदीपोंदधिकृतः प्रमादी *Pancha*, I. 424) तुल्य प्रेष्यश्च by तेन तुल्य क्रियाधेयनिः *Pāṇi*. V. i. 113, since the likeness refers to action and not to a condition. अनुवृत्त—following, acting according to, obeying *cf.* अनुविचनेव हि जनानुवर्तेते *Ma.* XV, 41 also मयु दिरेकः तुमुनेकसाधे एवो प्रियां सामनुवर्तमानः *Ku.* III, 36). शृणुतः *ind.* behind. the addition of the तत् in the ablative sense is by the *Yātuka* मापारिभ्य उपसर्गान्. अनुगच्छति goes after, follows, *cf.* प्रापेव दा नृसिंहिन्यच्छद् *Bo.* II, 6.

Translation.—Mark the power in women, since this ruddy goose, like a menial servant following his mate, goes after her in the water.

51. Prose Con.—स्वतः मतस्य परपुष्टस्य ध्वनिः श्रूयतां अनुक्तः अपरः कोकिलः प्रतिधुत्य इव कूजति ।

Notes.—स्वतः—*gen. of the pre. pa. of रु (2nd. Para.) to cry.* मतस्य—*see III, 64.* परपुष्टस्य—परः पुष्टः (fattened or fed by others), the cuckoo. The popular belief is that the cuckoo lays her eggs in the nest of a crow by whom they are hatched and the young ones fed by the latter; hence the other names परमृग, अन्यपुष्ट *etc.* अनुक्त—self complacent. कोकिल *see III, 1.* प्रतिधुत्य (प्रतिधुति an echo, also प्रतिधुत्; 'स्त्री प्रतिधुत् प्रतिध्वाने') The reciprocal cooing and warbling of birds at particular seasons is remarkably pleading.

Translation.—Pray listen to the note of the intoxicated warbling cuckoo, echoed out, as it were, by another self-complacent cuckoo who cries out on hearing [the former].

52. Prose Con.—विहंगानां चित्ते वसन्तेन मदः आहितः अपिनाम प्राज्ञमानिनः चिंतयतः जनस्य चित्ते तु न ।

Notes.—विहंगानां—(विहग-विहायता गच्छन्ति ते by *Pāṇi. III, ii. 47* and *Pāṇi. Vihaṅgato vihaṅgati* वाच्यं & रुचं विहा वाच्यः on *III, ii. 35.* whereby comes in the nasal. मदः—ardent passion. आहितः—placed, filled, from धा with आ. The general notion is “वसन्ते शिगुः कामः.” A graphic description of the manner in which the animal and vegetable world is affected during the vernal season March and April will be found in the *Ritusanhāra*. अपिनाम—अपि has various senses गर्हासमुच्चयप्रश्नसंकाशभावना. (1) though; even so also; enquiry or interrogation; doubt; and expectation or hope. In the last sense it is followed by नाम and the two words are put at the commencement of a sentence; cf. अपिनाम एवमहमपिवरं लभेयेति *Shak. I*; अपिनाम पुस्तका भवेय *Vikra. III*. प्राज्ञमानिनः—*gen. sing. of प्राज्ञमानिन्* (also प्राज्ञमानिन् one who fancies himself wise, conceited. चिंतयतः—(चिंतयन् contemplative meditative.)

Translation.—Ardent passion is put into the hearts of birds by the vernal season; can it be that it is not put into the heart of a conceited contemplative person (like yourself).

53. Prose Con.—इति एवं मन्मथोद्गमनेतमः ताः युवतयः तैः तैः विविधैः नयैः कुमारं दृष्टवन्मेरे ।

Notes.—**सुखं**—in this manner, as mentioned above from stanza 4 to 52. **मन्मत्तसः**—मन्मत्तेन (see IV. 3) उद्दामानि (intoxicated cf. प्रमदमदनमाद्यधौवनोद्दामरामा *Ma.* XI, 19). **तैः तैः** the वीप्सा itself conveys the sense of विविधैः unless the latter is taken in the sense of 'manifold' and **तैः तैः** these and those **तैस्तेर्विषुवधूजनस्य वचनैः** *Batn.* I, 2. **नयैः**—(नय method, design, effort, cf. *Mu.* VI, 11). **उपचक्रमिरे**—The verb कृ with a preposition is *Atm.* in the following seven senses with the *accusa.* of the object—गथन hurting; अवक्षेपण overcoming; सेवन serving, waiting upon; साहसिक्य acting violently; प्रतिवक्ष्य imparting additional quality, प्रकथन reciting, and उपयोग putting to use, according to *Pāṇi* I, iii. 32. Here it is *Atm.* in the sense of either सेवन or गथन.

Translation.—Thus then did those young women whose hearts were infatuated by love assail the prince with several manifold designs

54. Prose Con.—एवं आक्षिप्यमाणः अपि धियावृतेन्द्रियः तु मर्त्यं [इति] सोद्वेगः [सः] न जहर्ष न सिन्धिये ।

Notes.—**आक्षिप्यमाणः**—'assailed' *pre. pass. par.* of क्षिप् to throw with अ. This is formed by the addition of आन or मान to the third person singular form of the *Atm.* root without the personal termination, see I. 85 and Kale's Gr. § 672 for further information). **धेन्द्रियः**—धेयेण आवृतानि (enveloped, filled, hence, protected) धेवृतानि; धेवृतानि दृष्ट्यानि यस्य सः मर्त्यं *pot. pas. par.* (see Kale gram § 519-28) that which must perish, mortal see III, 53 and 59). **सोद्वेगः** (see III, 36).

Translation.—Though thus assailed, he, who had his senses protected by fortitude, did neither rejoice nor smile, filled as he was by the tormenting thought that 'one must die.'

55. Prose Con.—पुरुषोत्तमः सः तासां तत्त्वे अनवस्थानं दृष्ट्वा संसंविष्टोऽपि धीरेण येनसा चित्तयामास ।

Notes.—**पुरुषोत्तमः**—पुरुषेषु उत्तमः तत्त्वे in the true condition; in the state as it existed. **अनवस्थानं**—unsteadiness, uncertainty, संसंविष्टो (see III, 3, 35). **धीरेण** (see I, 33) Taking stanzas 56-60 into consideration the present stanza can be interpreted rather differently, and perhaps better, by taking तासां तत्त्वे अनवस्थानं दृष्ट्वा=observing their bluntness (अवस्थानस्य अभाव. *lit.* not being deep in i. e.) in comprehending the exact principle (that of instability and uncertainty of this world) etc.

Translation.—That best among men, perceiving unsteadiness in the present condition of those [women], reflected with an agitated yet firm mind.

56. Prose Con.—इमाः स्त्रियः यौवनं चपलं [इति] नावगच्छन्ति किं वा यतः रूपेण संपन्नं [शरीर] इयं जरा नाशयिष्यति ।

Notes.—चपलं = fleeting cf. कतिपयदिवससायिनी यौवनश्रीः *Fai.* 82 किं वा = whether. रूपेण I do not know why we should take रूप to mean 'beauty.' Would it not be better to take it in its wider and metaphysical sense, 'form.' जरा नाशयिष्यति cf. जरा जीर्णोत्थेनैव ख वलीनं पितृव्यमनुनरः—*Bhar. Faird.*

Translation.—Is it that these women do not know that youth is fleeting; for, this old age will destroy whatever is endowed with form.

57. Prose Con.—नूनं एताः कल्पचित् रोगसंश्लवं न पश्यन्ति तथा भयं लब्ध्वा व्याधिधर्मिणि जगति ह्यथाः [वर्तन्ते.] ।

Notes.—रोगसंश्लवं—संश्लवः (*lit.* inundation from संश्लु 1st Con. *Atm.* to flow together,) hence, रोगाणां संश्लवः complete overwhelming, or combined attack of numerous ailments. संश्लव may be taken in the literal sense too when the compound may be dissolved as रोगेषु संश्लव being drowned, as it were, in a number of diseases. व्याधिधर्मिणि—व्याधयः धर्माः (peculiar characteristics, essential attributes; vide st. 88 *infra* for the formation of the compound) यस्य तस्मिन् तथा=therefore, and so.

Translation.—Verily these (women) do not see anyone's plunge into disease, and so dismissing fear, they are joyous in a world whose peculiar attribute is ailments.

58. Prose Con.—सर्वापहारिणः मृत्योः अनभिज्ञाः [इति] सुव्यक्तं; तथा सख्याः निरुद्धाः शीदन्ति च हसन्ति च ।

Notes.—सर्वा...णः—*gen. sing.* of सर्वापहारिन्स्त्वं अर्हन्ती शीलं अस्य इति निमित्तः The termination इन् is added to indicate capability or power. अ...ज्ञाः—न अनिजानन्ति वे अनभिज्ञाः ignorant. This generally goes with the genitive cf. अनभिज्ञास्तन्निद्राणां दुर्दिनेष्वनिसारिण्य *Au.* VI, 43. सुव्यक्तं—बहुव्यक्त सुव्यक्त. निरुद्धाः—नास्ति उद्वेगः देवां दे.

Translation.—It is quite evident that these women are ignorant about all-seizing death; and so, being themselves at ease and unagitated, they sport and laugh.

59. Prose Con.—जरां च मृत्युं च ऐयं च जानन् रुः सवेदनः सस्यः शिष्टं निरीदं वा सप्यान् वा किं पुनः हसेद् ।

Notes.—What is done by जरा and मृत्यु and रोग is well pictured in III. 28, 36 ; 40, 42, 54, and 59 ; respectively. For a parallel idea see *Vairā.* 101, 105 and 109, सचेतनः one having the reasoning faculty. स्वस्थः see II, 15.

Translation.—What rational being who knows of old age, death, and sickness, could stand or sit down at his ease or sleep, far less laugh.

60. **Prose Con.**—यः तु परं जीर्णं व्याधितं मृतं एव दृष्ट्वा यथा स्वस्थः न उद्दिग्धः तथा एव अचेताः सः भवति ।

Notes.—जीर्णं see III, 26. व्याधितं—व्याधिः अस्य संज्ञाता इति व्याधितः according to तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इत्च् *Pāṇi.* V, ii, 36. अचेताः नास्ति चेतः यस्य सः अचेताः one who has no thought.

Translation.—He who, on beholding another (to be) aged, or sick, or dead, remains unconcerned, and is not troubled, is nothing but thoughtless.

61. **Prose Con.**—पुष्पैः अपि फलैः अपि वियुज्यमाने तरौ पतति वा छिद्यमाने अपि अन्यः तरुः न शोचते ।

Notes.—वियुज्यमाने—separated, left, plucked. पतति *loc.* of the *pre. par.* of पत to fall. छिद्यमाने—*loc.* of the *pre. par.* of छिद्.

Translation.—Even when a tree is abandoned by its flowers as also by its fruits or when it falls or is even cut down no other tree feels grieved.

62. **Prose Con.**—इति विषयेभ्यः गतस्मृहं ध्यानपरं तं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रज्ञः उदासी तं मुह्यतया उवाच ।

Notes.—विषयेभ्यः—for विषय see I, 74; II, 23 and various other stanzas. गतस्मृहं—गता स्मृहा (eagerness, ardent longing) यस्य तं. ध्या०परं ध्याने परः (wholly absorbed in), तं; नी०ज्ञः—नीतिशास्त्र morality जानानि असौ, तं refers to the prince. मुह्यतया—(शोभन इत्यं यस्य सः सुखं, तस्य भावः, तया=through friendliness.

Translation.—Now, finding him (the prince) thus absorbed in contemplation with his desires estranged from all worldly objects, Udayī, who was proficient in moral science, spoke to him out of friendliness.

63. **Prose Con.**—नृपतिना अहं तुभ्यं क्षमः सखा दत्तः किल तस्मात् त्वयि प्रणयवत्तया मे विवक्षा ।

Notes.—तुभ्यं—The dative is संप्रदाने with the *p. p.* दत्तः. क्षमः favourable, friendly, 'क्षमं राके हिते त्रिपु.' सखा—nom. sing. of the irre-

gular word सखिन्. किल = forsooth, assuredly. This particle follows the word on which it lays stress. *cf.* क्षतात् किल द्रायत् इत्युदग्रः *Ra.* प्रणयवत्तया = प्रणयः (friendship) अस्यास्तीति प्रणयवत् (by *Pāṇi.* V, ii, 94 and VIII, ii, 9 for which see I, 5 *supra*) प्रणयवतः भावः प्रणयवत्ता friendliness. विवक्षा = वक्तु इच्छा विवक्षा.

Translation.—I have been, forsooth, given by the king as a suitable companion to you, hence, out of friendship for you I wish to speak to you.

64. Prose Con.—अहितात् प्रतिपेधः हिते अपि अनुप्रवर्तनं व्यसने च अपरित्यागः इति त्रिविधं मित्रलक्षणं ।

Notes.—अहितात्—from anything disadvantageous, or hurtful. प्रतिपेधः = keeping away, from प्रतिषिप् 1st conj. *Par.* to prevent, to keep away. अनुप्रवर्तनं—inciting, urging. व्यसने—see I. 20. अपरित्यागः—न परित्यागः not abandoning; *cf.* अपरित्यागनया च तातमनः *Raghu* VIII. 12. मित्रलक्षणं—characteristic of a friend. *Bhartṛhari* gives this as पापाश्रित्यारयति योन्यपे दिताय युद्धं च गूहनि गुणान्नकटी करोति । आपद्रतं च न जहानि ददाति काले.

Translation.—Keeping away from what is hurtful, and likewise, inciting to whatever is advantageous, and not forsaking in trouble; such is the tripple mark of a friend.

65. Prose Con.—सोऽहं मैत्रीं प्रतिज्ञाय पुरुषार्थात् पराद्भुखं त्वां यदि समुपेक्षेय [तर्हि] मयि मित्रता न भवेत् ।

Notes.—सोऽहं—an idiom ‘under these circumstances I.’ *cf.* सोऽहमिदानीं अवसितप्रतिज्ञाभारः *Mu.* I. प्रतिज्ञाय having made a solemn promise. पुरुषार्थात् The पुरुषार्थाः are the four objects of human existence viz. धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष as has been explained in I, 60; II, 12 etc; here the third is particularly meant; *vide* I, 13, 34. पराद्भुख *vide* IV, 22. समुपेक्षेय from उपेक्ष् 1st Conj. *Atma* with सं to escape, to let go.

Translation.—If, I having promised friendship, were to let you go away when you have become averse to one of the ends of human existence, then that would be no friendship in me.

66. Prose Con.—तत् मुहुर् भूत्वा वसुपतः तदनस्य ते श्यामु ईदं अदाक्षिष्यं इदं न प्रतिरुषं [इति] प्रयान्ति ।

Notes.—तत्—an adv. then, therefore. मुहुर् दोहनं इत्य वस्य मः *lit.* one having a good heart; hence, one favourably disposed i. e. a friend. वसुपतः=gen. sing. of वसुपत्=वसुः अवसतीति; *mut.* by *Pāṇi.* V.

ii. 94. अदाक्षिण्यं—दक्षिणस्य (दक्षिण=courteous, amiable) भावः दाक्षिण्य (indulgence, kindness, cf. दाक्षिण्य स्वजने दया परजने *Niti.* 22); न दाक्षिण्य अदाक्षिण्य harshness, indifference. प्रतिरूपं suitable, proper, रूपस्य सदृशं प्रतिरूप. cf. आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ *Mahā. Bhā.*

Translation.—Then, being [your] friend, I say, that such indifference towards women is not proper for you, who are endowed with a graceful form and are young in years.

67. Prose Con.—अनृतेन अपि नारीणां समनुवर्तनं तद्ग्रीवापरिहाराय च आत्मरत्यर्थं युक्तं एव ।

Notes.—अनृतेन—by deceit, by guile. It appears, unfair conduct with women was not only not viewed with disfavour, but was considered to be a good trait in olden times; see Bhartri. नारीजने धूर्तता *Niti.* 22. समनुवर्तनं—humouring, pleasing. तद्ग्रीवा-तत्ता मीडा (sense of shame हीस्वपा मीडा लज्जा *Amā.*) तस्याः परिहारः (dispelling, also written परिहारः from हृ. with परि) तस्यै तद्ग्रीवार्थ. आर्थ—आत्मनः रत्ये आत्मरत्यर्थ. For रति in the sense of pleasure, enjoyment, see III, 30, 37 *supra*. युक्तं—fit, right, appropriate, cf. अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि *Shā* II, 16.

Translation.—It is but proper that women should be humoured even by guile for the purpose of dispelling their sense of shame, as also for the purpose of (securing) enjoyment to oneself

68. Prose Con.—संनतिः च अनुवृत्तिः च स्त्रीणां हृदयबन्धनं हि गुणा. स्नेहस्य योनिः योषितः च मानकामाः ।

Notes.—संनतिः—(respectful salutation, reverence from; नम् with सं). अनुवृत्तिः—see IV 50 *supra* under अनुवृत्त्य. हि—in the sense of certainty; see I, 57. योनिः—see III, 30. योषितः—see IV, 18. मानकामाः—मानं कामयते ताः.

Translation.—Respectful conduct and compliance are verily the binders of the hearts of women good qualities are the source of the formation of friendship, and the gratifiers of the vanity of women.

69. Prose Con.—तत् विद्यालक्ष! हृदये पराश्रयेऽपि रूपस्य अनुरूपं दाक्षिण्यं न अनुवर्तितुं अर्हति ।

Notes.—तत्—an adverb in the sense of 'therefore'. वि०क्ष—विद्याले अग्निर्वा यस्य तर्जनीरपन, Large eyes is a mark of beauty. हृदये पराश्रये—*loc. absolute* in the sense of 'although' see Kāle's Gram.

§ 878. The particle अयि is superfluous, except as a colloquial expression. अनुरूपेण—suited, appropriate; *cf.* अनुरूपमस्या वपुषो बल्लल *Sha.* I, also, see I, 60; II, 22, 23. दाक्षिण्येन—see note on अदाक्षिण्य. IV, 66. अनुव्रतितुं=see note on अनुव्रति I, 57. अहंमि—The verb अहं represents a mild form of command or courteous request especially when used in the 2nd person with an infinitive of the verb which conveys the main object of the speaker.

Translation.—Therefore oh large-eyed [prince]! although your heart be averse still do gratify (them) with a courtesy suited to your form.

70. Prose Con.—दाक्षिण्यं स्त्रीणां औपयं दाक्षिण्यं परं भूषणं दाक्षिण्य-रहितं रूपं निष्पुष्पं काननं इव ।

Notes.—दाक्षिण्य—see note IV, 69. परं=excellent; *cf.* विद्या परं देवतं *Viti.* 20. दा०—रहितं=दाक्षिण्येन रहितं (destitute of). निष्पुष्प निर्गतानि पुष्पाणि यस्मात् तत्.

Translation.—Courtesy is the balm of women, courtesy is the ornament of the first order, beauty without courtesy is like a grove having no flowers.

71. Prose Con.—दाक्षिण्यमात्रेण किं वा; भावेन परिग्रहः अस्तु; दुर्लभान् विषयान् लब्ध्वा नहि तेषु अवज्ञातुं अहंसि ।

Notes.—दा०त्रेण—दाक्षिण्य एव दाक्षिण्यमात्र (a *mayuravyanishahādi* compound) तेन. किं वा—What avails it. भावेन—भाव sentiment, feeling. परिग्रहः—seizing, grasping. दुर्लभान्—दुर्लभेन लब्ध्वते ते; तान्. विषयान्—see I, 74, 87 and various other places throughout the poem. अवज्ञातुं—to disregard, to be indifferent to; अवज्ञा governs the *loca.* or the *geni.* अहंसि—see 69 *supra*.

Translation.—What avails courtesy by itself: the gaining possession must be by the feeling of the heart: having got hold of worldly objects so hard to attain pray do not view them with indifference.

72. Prose Con.—काननं परं इति ज्ञात्वा पुरंदरः देवः अपि पुरा गीतनस्य मुनेः पत्नीं अहत्यां चक्षमे ।

Notes.—परं—see 70 *supra*. पुरंदरः—पुरः (अग्निं) दारयति अग्नी the destroyer of the towns of his enemies This is one of the epithets of Indra because he is described in the *Rigveda* as having destroyed the towns of his enemies—the clouds. For his *raison* with अहत्या see note on सहस्रनयन I, 24.

Translation.—Knowing [the enjoyment of] love to be the best [of pleasures] *Purandara*, in days of yore, made love to *Ahalya*, the wife of the sage *Gautama*.

73. Prose Con.—अगस्त्यः सोमभार्या रोहिणीं प्रार्थयामास तस्मात् तत्सदृशं लोपामुद्रां लेभे इति धृतिः ।

Notes.—अगस्त्य—a great sage, also called कुम्भयोनिः, षटोद्भव, etc. He and वसिष्ठ are said to be the offsprings of *Mitra* and *Varuna*, and is, therefore, called मेधावरुणि. His wife was *Lopāmudra*. During *Rāma*'s exile he gave him shelter and was his friend and preceptor. He is represented as a great philosopher and as one unsurpassed in archery. The fable representing him as having humbled the *Vindhya* mountain is supposed to be indicative of the progress of the Aryans. रोहिणी—one of the daughters of *Dakṣa*, and one of the twelve wives of the moon, who is represented as a masculine deity सोमभार्या=सोमस्य भार्या, सा. सोम one of the names of the moon who is represented as sprung from the eye of the sage *Ati*. A note on the derivation of the word is to be seen in Pandit's edition of *Raghu* II, 75 which is curiously interesting. तस्मात्—on that account, therefore, or 'from him & c. from the moon. तत्सदृशं—तस्याः सदृशं=like रोहिणी. लोपामुद्रा—the wife of *Agastya* लोपामुद्रा सधर्मिणी *Amara*.

Translation.—The sage *Agastya* importuned *Rohini* the wife of *Soma* (the moon), and he got from him *Lopāmudrā* who was like her (i. e. *Rohini*)—such is the revelation (*śruti*).

74 Prose Con.—महानपाः बृहस्पतिः उत्तम्यस्य भार्याया ममतायां भरद्वाजं जनयामास ।

Notes.—महानपाः—महत् तपः यस्य सः. बृहस्पति—see I, 46 *supra*. उत्तम्य—the elder brother of *Bṛhaspati*. ममता—the wife of उत्तम्य. We are told that *Mamata* had *Dirghatamas* by *Utathya* and *Bharadvāja* by *Bṛhaspati*. “अथोत्तम्य इति ख्यात आसीद्दीनानृपिः पुरा । ममता नाम तस्याग्नीध्रार्या परमममता ॥ ९ ॥ उत्तम्यस्य यकीयास्तु पुरोधास्त्रि-दिवीकसा । बृहस्पतिर्बृहसेजा ममतामन्वपयत ॥ १० ॥ *Ma. Bhā.* I, 104 भरद्वाज the son of *Bṛhaspati*, who, being abandoned by his natural parent, was brought up by the *Maruts* to *Bharata* who called the child *Vitatha*. This is probably not the same *Bharadvāja* who received *Rāma* and *Sītā* when they started on the fourteen-year-exile.

Translation.—The great ascetic *Bṛhaspati* begot *Bharadvāja* on *Mamata* the daughter of *Maruts*, the wife of *Utathya*.

75 Prose Con.—वरः कामुकः चंद्रमाः बृहस्पतेः महिष्यां तारायां विबुधधर्माणं बुधं जनयामास ।

Notes.—वरः—the pre-eminent; वरः द्रष्टे जनातिरि, also see II, 30. कामुकः—the word कम् takes the suffix उक् along with लृप्, पृप्, स्वा, भृ, वृप्, हृन्, गम and श्च, to impart the sense of 'desirous', 'eager' by *Pāṇi.* III, ii, 154; hence कामुक means 'eager of loving' 'libidinous'. महिष्यां—महिषी *lit.* means nothing more than 'a wife' as the word is derived from मह् 1st Con. Pa. 'to honour', to revere' accord. to अविमल्लोष्टि पच् *Uṇā* Su. 48. तारा—wife of *Brihaspati* the preceptor of the gods. Once she was carried away by Soma who refused to deliver her up to her husband when demanded. A fierce contest ensued and *Brahmā* interposed and compelled Soma to return *Tārā* to *Brihaspati*. She gave birth to a son named Budha who is the ancestor of the lunar race of kings. "तस्य इग्न्व्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल.....पत्नीं बृहस्पतेर्दत्तां तारां नामा हरद्रवात् etc: see *Bhaga. Sk.* 9 *Adhyā* 13. विबुधधर्माणं—विबुधानां धर्माः यस्मिन् न one who had the characteristics of the gods. बुध the name of the son.

Translation.—The pre-eminent but libidinous Moon begot Budha endowed with divine traits on *Tārā* the wife of *Brihaspati*.

76. Prose Con.—पुरा च यमुनातीरे जातरागः पराशरः जलप्रभवसंभवां कालीं कन्यां जगाम एव ।

Notes.—जातरागः—जातः रागः (passion) यस्य सः. पराशरः—a great sage, the author of a स्मृति, and the father of Vyāsa. There are many other पराशरस too. जलप्रभवः—जलं प्रभवः (origin, rise; cf. अन्तरत्नप्रभवस्य *Ku.* I, 3) यस्य (= a fish, a marine animal) तस्मात् प्रभवः (birth of. पञ्चन्यायप्रभवः *Bha. gi.* III, 14) यस्मात्ता. कालीं—dark-complexioned. For the mythological account see *Mahā: Bhā. Adī Pa.*

Translation.—In by-gone days *Parāshara*, excited by passion, went to the dark-complexioned maiden, whose birth was from a marine animal, (hence, a fisher-woman) on the bank of *Yamunā*.

77. Prose Con.—यसिष्ठः मुनिः गर्हितायां मातंग्यां अध्रमालायां रिं-सया कपिजलादं तनयं अजनयत् ।

Notes.—यसिष्ठः also वसिष्ठः see I, 57. गर्हितायां—गर्हिता forbidden, contemptible. मातंगी—a woman of the *chāndāla* caste. For the mythological account see *Manu* IX, 22-23.

Translation.—The sage Vasistha, out of a desire of enjoyment, begot a son Kapinjalâda on Akshamâlâ [who was] a forbidden *chândikâ* woman

78. Prose Con.—राजपिः ययातिः विनिर्गते वयसि अपि विश्वच्या अप्सरसा सार्धं चैत्ररथे वने रेमे ।

Notes.—राजपिः=राज्ञा or राजसु ऋषिः. ययाति= a king of the lunar race, son of Nahusha (see II, *supra*), husband of *Detayâni*. Yayâti in his old age transferred his infirmity to one of his sons, and thus once more regaining the prime of youth, is said to have passed one thousand years in the enjoyment of sensual pleasures. सार्धं—with. Like सम, सह etc: the *indecle* word सार्धं governs the *Instru.* चैत्ररथ—the garden of Kubera.

Translation.—The sage-king Yayâti, even when the age [for enjoyment] had gone, sported in the *Chaitraratha* garden with the *Apsarâ Vishvâchî*

79. Prose Con.—कौरवः पांडुः स्त्रीसंसर्गं विनाशांतं ज्ञात्वा अपि माद्री-रूपगुणाक्षितः [सन्] कामजं सुखं सिपेवे ।

Notes.—कौरवः=कुतोः अपत्यं पुमान् इति अण्. पांडुः=second son of *Vyâsa* and *Ambâlikâ*. He married *Kuntî* and *Mâdri*. Pandu had incurred a curse from the sage क्रिद्रम who was roaming about with his wife in the form of a deer, whereby he was forbidden company of his wives on pain of death *Pandû*, forgetting this curse, one day embraced *Mâdri* and died in her arms. माद्री—sister of द्रुप king of Madra, she was taken for wife by Pandu at the desire of his uncle *Bhishma*; see *Mahâ. Bhâ. Adiparva*. स्त्रीसंसर्गं—स्त्रियः संसर्गः; त. वि०तं—विनाशे अंतः यस्य त. माद्री० क्षितः—रूप च गुणाश्च रूपगुणाः, भाव्याः रूपगुणाः मा०...गुणाः; मा०गुणैः आक्षितः (see IV, 36 *supra*) कामजं—कामे जात कामज.

Translation.—Pandû, of the race of the Kurus, though knowing that contact with woman was to end in destruction, still overcome by the beauty and good qualities of *Mâdri* gave himself up to the pleasures of love.

80. Prose Con.—ब्राह्मणकन्यकां हत्वा करालजनकः भ्रंशं अवाप एव न नु मन्मथं तत्प्राज ।

Notes.—भ्रंशं=भृश ruin destruction भ्रंशो भ्रंशो यथोचितात् *Amara*, and is explained as अक्षयजन. मन्मथं—IV, 53 मा०न्यकां—कन्या (a maiden कन्या कुमारी *Amâ.*) एव कन्यका स्वायं कः; ब्राह्मण=ब्रह्म वेद अधीते वा ब्रह्म शुद्ध चेतन्य वेत्ति इति अण्; ब्राह्मणस्य कन्यका ता. कुरा०कः—I have not been able to trace out this legend. एव—only, nothing more.

Translation.—Karālanaka took away a Brahmana maiden and gained nothing but ruin; still he did not give up passion.

81. Prose Con.—एवं आद्याः महात्मानः गृहितान् अपि विषयान् प्राक् गुणसंहितान् रतिहेतोः एव बुभुजिरे ।

Notes.—आद्याः—first, primitive. म०नाः—महान् आत्मा येषां ते for आत्मा see I, 18; II, 2. गृहितान्—see IV, 77. विषयान्—see I, 74; II, 23; IV, 62, 71. प्राक्—*inde.* at first, at the outset. गुणान्—गुणैः संहिताः (संहित *pa. pa.* from या with स)—endowed; accompanied रतिहेतोः—‘with the object, or for the purpose, of enjoyment.

Translation.—In this manner did the great-minded primitive personages partake of worldly pleasures, which, though contemptible, were possessed of good qualities at the outset, solely for the purpose of enjoyment.

82. Prose Con.—यत्र इदं जगत् सक्तं तान् न्यायतः प्राप्तान् विषयान् बलवान् रूपवान् युवा त्वं पुनः अवजानासि ।

Notes.—यत्र—may be taken equivalent to येषु. सक्तं—*pa.p.* of संज=devoted, attached to. न्यायतः—न्यायाद् रति तनिह् = in the right course; युवा *nomi. sing.* of the *irre.* word युवन् young. अवजानासि = despisest; from ज्ञा with अव.

Translation.—How then doest thou, endowed with strength and youth, despise those mundane pleasures which have come to thee in the natural course and to which the whole world is attached.

83. Prose Con.—इति तस्य शृङ्गं आगमसहितं वचः श्रुत्वा मेघ-स्वनितनिर्घोषः कुमारः प्रत्यभाषत ।

Notes.—तस्य—*i. e.* of Udayi. शृङ्गं—bland, charming. आग० हितं—आगमेन (आगम a written testimony or proof) सहितं. मे०घोषः मेघस्य स्वनितं (rumbling स्वनितं गङ्गित मेघनिर्घोषो रनिनादि च *Ima. cf.* तो योत्सगस्तनितमुत्तरः *Me.* 39) तदेव निर्घोषः (sound) दैत्य सः

Translation.—Having heard these bland words of his [*i. e.* of Udayi] supported by testimony, the prince with a voice sonorous like the rumbling of clouds spoke in reply.

84. Prose Con.—अत्र इदं सौहार्दव्यञ्जकं वाक्यं त्वयि उपपन्नं यत्र च ना दुष्टु मन्वये [तत्र] त्वा अनुनेष्यामि ।

Notes.—सौहार्दव्यञ्जकं—मुद्रः भवः सौहार्द (the Vridhi of both सु and ह is by the rule अनुयातिकादिना च *Pāṇi.* VII, iii, 20 सौहार्दं व्यञ्जते अनेन इति शी०कं. उपपन्नं—fitting, appropriate; *cf.* उत्तरत्रमेव रतिनृपि सत्ये

राजनि *Sha.* II. मा—*accu. sing.* of असत्. दुष्टु—ill-positioned; hence, mistaken. स्वा=optional form of the *acc.* of युष्मद्. अनुनेप्यामि *fu.* of अनुनी to convince, to satisfy.

Translation.—Here this speech indicative of friendly feeling is quite appropriate in thee. I shall convince thee about that in which thou considerest me ill-positioned.

85. Prose Con.—विषयान् न अवजानामि, लोक तदात्मकं जाने, जगत् तु अनित्यं मत्वा मे मनः अत्र न रमते ।

Notes.—अवजानामि—(from अवज्ञा 9th *Conj.* Par. to treat with contempt, *cf.* अवजानति मा मूढा मानुषीं तनुमाश्रित *Bha. Gi.* IX, 11.) तदात्मकं—येषु (विषयेषु) आत्मा (मनः) यस्य तथा भूतं.

Translation.—I do not despise worldly objects. I know that mankind is, as it were, made up of it, but knowing that the world is transitory my mind does not find pleasure here.

86. Prose Con.—जरा च व्याधिश्च मृत्युश्च इदं त्रयं यदि न स्यात् तर्हि मम अपि मनोज्ञेषु विषयेषु रतिः भवेत् ।

Translation.—Old age, disease, and death—if this triad did not exist, then, may be, I too should find pleasure in worldly objects imparting delight to the mind

87. Prose Con.—छोणां एतत् वपुः यद्यपि नित्यं एव भवेत् तथापि ससंवित्कस्य कामेषु रतिः न क्षमा ।

Notes.—नित्यं eternal, permanent, ever-lasting, ससंवित्कस्य—सविदा (सविद् *fem.* knowledge) सहितः ससवित्; ससवित् एव ससंवित्कः (The suffix क् (क्) is what is technically called सार्वे), तस्य. क्षमा—excusable. रतिः—addictedness.

Translation.—Even if this body of women were to be everlasting, still delight in pleasures would not be excusable in one possessing knowledge.

88. Prose Con.—यदा तु आसां रूपं जरया अपीतं आत्मनः अपि अनभिप्रेतं भविष्यति [तदा] मोहान् तत्र रतिः भवेत् ।

Notes.—जरया अपीतं not swallowed, not gulped down by old age. अनभिप्रेतं—न अभिप्रेत (*pas p.* of अभिप्रे) not desired, hence the condition of ignorance.

Translation.—Now then, when the form of these women will not be gulped down by old age, and when it will not fall into an undesirable condition, then perhaps through attraction there will be attachment there.

89. Prose Con.—नृत्युव्याधिजराधर्मः नृत्युव्याधिजरात्मभिः समानः अपि असंविन्नः नृगपक्षिभिः समानः ।

Notes.—नृत्यधर्मः नृत्युश्च व्याधिश्च जरा च नृत्यजराः; नृत्यजराः धर्माः यस्य सः The formation of the compound here and that in stanza 57 is worth noticing. The word धर्म takes the suffix अनिच् when it has only one term before it and not more. In the latter case it does not take this suffix by *Pāṇi. V, iii, 124. cf. कोऽप्येव एव दिशु-नोद्यननुष्यधर्मः Pancha. I, 304.* नृत्यमभिः नृत्य-जराः आत्मा (disposition) दाता ताभिः, असंविन्नः see IV, 55. समान pre. par. of रन् to play, to enjoy. नृगपक्षिभिः—नृगाश्च (नृग an animal, a quadruped generally, as in the word नृगेंद्र or नृगाधिराज) पक्षिणश्च; तैः mark the arrangement of the words नृग and पक्षिण in the compound. The order cannot be reversed. cf. for the idea generally “आहारनिद्राभयनैश्च न सानान्वनेन तदनुनिर्गता धर्मो हि तेषामधिको विद्येयो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः” The use of the instru. is on account of the word समान expressing ‘likeness’.

Translation.—He who, himself being subject to death, disease, and old age, is sporting with those whose very nature implies death, disease, and old age remains undisturbed and is, therefore, on a par with beasts and birds.

90. Prose Con.—महात्मानः ते अपि कामात्मकाः इति यदा आत्थ अत्र संवेगः न कर्तव्यः यतः तेषां अपि ह्ययः ।

Notes.—आत्थ—*acc. sing.* of आह. This is a defective verb and has only five forms—three in third person and two in the 2nd person and none in the first person and 2nd per. plural. कामात्मकाः—काम एव आत्मा (स्वभावः) येषां ते कामात्मानः; कामात्मानः एव कामात्मकाः those whose very formation is love. The compound महात्मानः is different. It is महान् आत्मा (mind) येषां ते i. e. large-minded persons. संवेगः—Haste, speed (see III, 52). कर्तव्यः—*pot. pass. par.* of कृ; for the use and meaning see *Ap. G. § 155*. यतः—*is* equivalent. to यत्=because, since. This यत् is not to be confounded with यद् *demon. pronoun*.

Translation.—Even those great persons were filled with desire; this is what you said: but on this account, haste must not be made, since destruction was theirs too (was their lot).

91. Prose Con.—सानान्यतः यत्र क्षयः तन्नप्ये नाहात्म्यं न; विषयेषु प्रसक्तिः वा दुष्तिः आत्मरित्तदा न ।

Notes.—सानान्यतः=*indeed*, generally. नाहात्म्यं—नश्यः क्षयः नाहात्म्यं. प्रसक्तिः=*great attachment वा-^{or}*. दुष्ति in its *etymol.*

sense of 'junction', union आत्मवित्त्या— (for आत्मविद् see II, 1) आत्मविद् भावः आत्मविद्या, condition or state of self-knowledge. The idea is those who do not possess self knowledge are common folk.

Translation.—There is no greatness wherever generally there is destruction. great attachment or fondness for worldly pleasures is *non est* only by the condition of self-knowledge.

92. Prose Con.—अनृतेन अपि स्त्रीजने वर्त्यतां इति यद्यपि आत्य; [तथापि] दाक्षिण्येन अनृतं [इति] किंचन न अवगच्छामि ।

Notes—अनृतेन—etc. see stanza 67 *supra*. आत्य—see st. 90 *supra*. किंचन—Nothing whatsoever.

Translation—Although you said that one should behave towards women with insinperisy Still I do not compretend anything that being a lie could be [coupled] with courtesy.

93. Prose Con.—यत्र आर्जवं न तत् अनुवर्तनं मे न रुचित; यदि सर्वभावेन संपर्कः नास्ति तत् तु धिक् ।

Notes.—आर्जवं see IV, 13 अनुवर्तनं—following, hence, conduct सर्वभावेन with a whole heart. संपर्कः association company of न मूर्खजनसंपर्कः नुरेद्रमदनेष्वपि *Nati*. 14 धिक् *ind.* cursed, wretched रुचितं—The reading रोचते would make a very good sense.

Translation.—That conduct (devotion) is not agreeable to me wherein there is no straightforwardness if association be not with a whole heart, then that is despicable

94. Prose Con.—अनृते भ्रद्धानस्य सक्तस्य अदोषदर्शिनः जातरागस्य चेतसः वचित्तव्यं किं हि स्यात् ।

Translation—What will be decept to a lover who has implicit faith (even) in a lie, and who does not see a flaw (on account of) his mind being full of love.

95. Prose Con.—जातरागाः यदि एवं परस्परं वंचयति [तर्हि] ननु नराः स्त्रीणां स्त्रियः नृणां दृष्टुं नैव क्षमं ।

Notes.—जातरागाः जातः (*past. p.* of जन् to produce रागः see I, 78) वेष्टां ते. परस्परं = each other. This word comes under the same grammatical rules as are applicable to अन्योन्य. ननु surely, indeed. प्रसावधारणानुष्ठाननयामित्रगे ननु *Ama*. स्त्रीणां and नृणां—mark the adnomatic use of the genitive.

Translation.—If those who are excited by love thus deceive each other, then indeed, men deserve not to see women nor women to see men.

96. **Prose Con.**—तत् एवं सति दुःखार्तं जरामरणभोगिनं नां अनार्येषु कामेषु प्रतारयितुं न अर्हसि ।

Notes.—दुःखः दुःखेन आर्तः harassed, distressed from क्र to injure with आ (see I, 75), तं. जराभोगिनं जरा च मरणं च जरामरणे, तं मुनक्ति स, तं. अनार्येषु used in the *lit.* sense=not worthy of an Arya, unworthy, dishonourable. 'प्रतारयितुं' to lead astray. 'अर्हसि' for the use of this verb with an infinitive see IV, 71 *supra*.

Translation.—Thus then, such being the position, I beg you not to lead me astray into ignoble enjoyment,—me, who am afflicted by sorrow and who am subject to old age, and death.

97. **Prose Con.**—अहो चलेषु कामेषु सारदक्षिणः ते बलवत् सुधीरं मनः [यतः] नरणाध्वनि प्रजाः निरीक्षमाणः [त्वं] तीव्रे भवे अपि विषयेषु सवत्ते.

Notes.—चलेषु fleeting, fickle: cf. चलाः दक्षीणधराः प्राजाश्चलं जीवित-यौवन *Fai. Misc.* 15. सारदक्षिणः सार (substance see II, 8,) पददक्षिणी असी सारदक्षिण, तस्य. मध्वनि—नरणस्य अध्वा (अध्वन् a road, path; see III, 60 and 61 for the idea generally), तस्मिन्. प्रजाः see II, 35.

Translation.—Ah! thy mind is really very firm and powerful since thou seest substance in fleeting pleasures, and beholding people on the path to death thou clingest to worldly objects even when there is great danger [about].

98. **Prose Con.**—अहं पुनः जराविषयाधिभवं विचिंतयन् अतोव विह्वलः भीरुः अग्निना दीप्तं द्रव जगत् निशामयन् न शान्तिं लेभे न धृतिं कुतः रतिं ।

Notes.—जरा—भयं—वरा च विना (trouble, difficulty cf. विह्वलीः स्वेन *Bhartṛi*.) च व्याधिश्च नासा भवं. विह्वलः—(see I, 73). भीरुः—afraid, frightened. निशामयन्—seeing, noticing; from निश्च 4th and 10th Conj. to see. शान्तिं—(see I, 71). धृतिं courage, firmness धृतिर्भारणपेयदोः *Am.* रतिं pleasure, enjoyment (see III, 30; IV, 67 etc.)

Translation.—I am both extremely confused and frightened as I ponder over the terrors of old age, death, and disease: in beholding the whole world ablaze with fire I find no peace, nor courage, whence then (can I find) pleasure.

set purpose of winning over the prince: in that case the compound may be dissolved as भयः (frustrated) मनोरथः यासां ताः निष्फलैः = निर्गतं फलं येषां तैः. कलागुणैः—see II, 34 and IV, 9 *supra*. प्रणयैः—प्रणय solicitation, importunity, from प्रणी to request. स्वे स्व is a pronomi. adjec. and declined in all cases. भावे—for भाव in the sense of 'mind', 'heart' see I, 7, II, 31 and various other places throughout the poem. मन्मथ see IV, 53.

Translation.—Then the women—who had worn ornaments and garlands to no purpose, whose object was frustrated, and who, with all their arts and entreaties [having proved] fruitless, restraining their amatory passion in their own hearts—returned to the city.

102. Prose Con.—ततः पुरोद्यानगतां जनधियं पुनः सायं प्रतिसंहतां निरीक्ष्य सर्वगतां अनिलतां विचिंतयन् क्षितिपालकात्मजः धिष्यं विवेश ।

Notes.—पुरोद्यानगतां (see IV, 1) पुरोद्याने गता ('contained, possessed') तां. सायं *ind.* in the evening. धिष्यं see I, 1.

Translation.—Then, finding the gaiety of the people (assembled) in the city-grove again withdrawn in the evening, the prince—reflecting upon the transitoriness attached to all worldly things—entered the palace.

103. Prose Con.—ततः तस्य मनः तु विषयविमुखं [इति] भुत्वा हृदयगतशल्यः गजः इव राजा तद्रात्रौ न शिष्ये । अथ ससचिवः सः बहुविविध-मार्गे मंत्रे ध्रांतः सन् सुतमतेः नियमनं कामेभ्यः अन्यत् न अपश्यत् ।

Notes.—वि०.. मुखं—विषयेषु विमुखं (averse, disinclined, cf. पुरुषगुण-विशानविमुखी *Mu.* II, 7. हृदयगतः हृदये गतं (penetrated, lodged) हृदगतं, हृदग्न शल्य (a splinter, a barb; from शल् to go, to enter, वा पुंसि शल्यं शकुनां *Ama.* cf. अपिनाम स राजर्षिः समुद्धरेजो हृदयस्थशल्य *Vikra.* I) यस्य सः तद्रात्रौ—तस्यां रात्रौ तद्रात्रौ. ससचिवः सचिवैः (सचिव a councillor) सः अर्थां ससचिवः. बहु०मार्गे बहवश्च (numerous) विविधाश्च (manifold, varied) बहुविविधाः; बहुविविधाः मार्गाः यस्य तस्मिन्. मंत्रे (मन्त्र consultation, deliberation, from मन्त्र to speak in a low voice, cf. यन्त्र-तेजो परमो हि मन्त्रः *Panch.* II, 182. नियमनं—curbing, restraining.

Translation.—Then, hearing that his (the prince's) mind was quite averse to all worldly pleasures, the king, like an elephant with a barb lodged in his vital parts, did not lie at ease the whole night; now, fatigued as he was with consultation, which pointed numerous and diverse courses, with his councillors, he could see nothing else except pleasures to restrain the impulse of